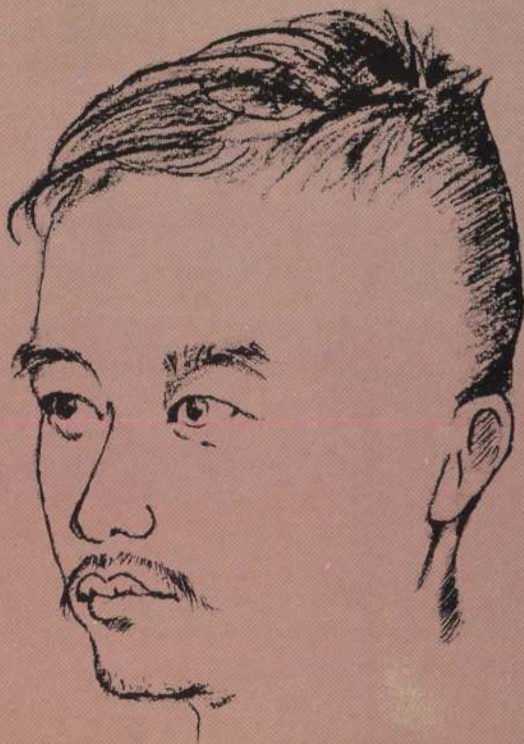

ชมรมหนังสือแสงตะวัน ชุดประกอบการศึกษา

บทวิเคราะห์วรรณกรรมยุคศักดินา

ทีปกร

ศิลปิน, นักรบประชาชน

คุณจิตร ภูมิศักดิ์

บทวิเคราะห์วรรณกรรมยุคศักดินา

ทีปกร

ศิลปิน, นักรบประชาชน

ภาพปกโดย
อุดม สีสุวรรณ
วาด ณ กองปราบสาม
ขังสอง ปทุมวัน
เมื่อวันที่ ๓ พ.ค. ๒๕๐๒

บทวิเคราะห์วรรณกรรมยุคศักดินา

ของ

จิตร ภูมิศักดิ์ (ทีปกร)

ศิลปิน, นักรบประชาชน

สารบัญ

คำนำ

ความเคลื่อนไหวทางด้านศิลปวัฒนธรรมของประชาชนในปัจจุบัน กล่าวได้ว่าเป็นความเคลื่อนไหวที่คึกคัก, หนักแน่น และทรงพลังยิ่ง กองทัพทางศิลปวัฒนธรรมเคลื่อนพลไปยังทุกหนทุกแห่ง ทั้งในเมืองและในชนบท ด้วยการแบกรับภารกิจสำคัญ ๒ ประการคือ ประการแรก ดำเนินการวิพากษ์วิจารณ์ศิลปวัฒนธรรมเก่า อย่างเลือกที่ดีทิ้งที่เสีย และประการที่สอง ทำการสร้างสรรค์ศิลปวัฒนธรรมใหม่ที่รับใช้ประชามหาชนอย่างแท้จริงขึ้น.

ในกองทัพทางศิลปวัฒนธรรมของประชาชนดังกล่าวข้างต้น จิตร ภูมิศักดิ์ ยืนเด่นอยู่ในแถวหน้าสุดในฐานะที่เป็นศิลปินผู้ยิ่งใหญ่ ของประชาชน ผลงานของเขาทั้งที่เป็นบทกวี, บทเพลง, บทวิจารณ์วรรณคดีไทยและต่างประเทศ, ปกิณกคดีทางศิลปวัฒนธรรม, ผลงานแปล และบทความทางด้านประวัติศาสตร์ เหล่านี้ ได้เป็นอาวุธอันทรงพลังที่ฟาดฟันศิลปวัฒนธรรมของศัตรูประชาชน และเชิดชูศิลปวัฒนธรรมของประชาชนให้สูงเด่นขึ้น ความนิยมอ่านพึงกันอย่างแพร่หลายในหมู่ประชาชนผู้ใฝ่หาสัจธรรมในปัจจุบัน และความเกลียดกลัวในหมู่ศัตรูประชาชนเป็นสิ่งที่พิสูจน์บทบาทด้านนี้ของเขาได้อย่างดียิ่ง.

บทวิเคราะห์วรรณกรรมยุคศักดินา ของ ทีปกร (จิตร ภูมิศักดิ์) ศิลปิน, นักรบประชาชนเล่มนี้ เป็นผลจากรวบรวมผลงานทางด้านการวิจารณ์วรรณกรรมของ จิตร ภูมิศักดิ์ ที่ตีพิมพ์กระจัดกระจายอยู่ตามหน้าหนังสือพิมพ์และวารสารต่าง ๆ แต่ในการพิมพ์ครั้งแรกและในการพิมพ์ครั้งที่สองนั้น หาได้มีการแยกแยะประเภทของบทวิจารณ์ให้เป็นระบบไม่ หากเพียงแต่รวบรวมนำมาพิมพ์เป็นเล่มขึ้นเท่านั้น ทั้งนี้เพราะเงื่อนไขเวลาและการค้นคว้ายังอยู่ในขอบเขตจำกัด เมื่อกาลเวลาล่วงไปและการค้นคว้าผลงานของ จิตร ภูมิศักดิ์ ได้ขยายขอบเขตกว้างขวางออกไป เราจึงได้พยายามปรับปรุงและจัดระบบ โดยการแยกประเภทงานของ จิตร ภูมิศักดิ์ ออกเป็นส่วนที่ว่าด้วยบทกวีและบทเพลง, บทวิจารณ์วรรณกรรมยุคศักดินาไทย, บทวิจารณ์วรรณกรรมต่างประเทศ, ปกิณกคดีทางศิลปวัฒนธรรม และบทความทางด้านประวัติศาสตร์ ซึ่งในการจัดพิมพ์ครั้งที่สามนี้ เป็นการจัดพิมพ์ในส่วนที่ว่าด้วยบทวิจารณ์วรรณกรรมยุคศักดินาไทยโดยเฉพาะ ส่วนประเภทที่เหลืออันว่าด้วยเรื่องอื่น ๆ นั้น เราจะได้นำเสนอในโอกาสต่อไป.

เราเห็นด้วยกับการที่มีผู้เสนอคำขวัญให้ยุวชนสยาม "เรียนการต่อสู้จากครูครอง เรียนวรรณกรรมของ จิตร ภูมิศักดิ์" และเราหวังเป็นอย่างยิ่งว่าหนังสือเล่มนี้จะเป็นอุปกรณ์ที่รับใช้คำขวัญนี้ได้ตามสมควร.

ชมรมหนังสือแสงตะวัน

มีนาคม ๒๕๑๙

บทประพันธ์ชิ้นนี้เป็นผลจากการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับวรรณคดีสมัยโบราณของไทยเรา ซึ่งเป็นงานที่ควรได้รับการส่งเสริมอย่างยิ่ง, ด้วยว่าวรรณคดีสมัยโบราณของเรานั้นมีอยู่มากมายที่ถูกฝังหายไป หรือถูกหมกไว้ภายใต้โคลนเลนแห่งความเห็นแก่ตัวของบุคคลบางคนและคนบางหมู่บางเหล่า แต่นั่นแหละ, การค้นคว้าเพียงขั้นแรกนี้ ย่อมจะสมบูรณ์ทีเดียวไม่ได้ เหตุดังนี้ หากท่านผู้ใดมีข้อความรู้เพิ่มเติมจะช่วยกันส่งเสริมข้อเขียนชิ้นนี้ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น ก็จะเป็นการดีและน่าจะเป็นกุศลอันใหญ่หลวงนักแก่วงการศิลปวรรณคดีของชาวเรา

บทบาททางวรรณคดีของพระมหามนตรี

ทีปกร

๑ . . .

พระมหามนตรี (ทรัพย์) . . . นามนี้ โดยแท้ที่จริงแล้ว คือนามของกวีผู้ควรแก่การสรรเสริญเทิดทูนผู้หนึ่งแห่งจักรวาลวรรณคดีของประชาชนในสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แต่รู้สึกเสมือนว่า จะเป็นที่รู้จักกันอย่างรางเลือนเกินกว่าที่ควรในหมู่ประชาชนสมัยปัจจุบัน

บางที อาจจะเป็นที่รับรู้กันกว้างขวางกว่า ถ้าจะเอ่ยถึงงานชิ้นเยี่ยมของกวีผู้นี้ขึ้นก่อน นั่นก็คือ 'บทละครเรื่องระเด่นลันได' ทั้งนี้เพราะระเด่นลันไดเป็นกลอนบทละครที่ตลกขบขันเป็นอมตะ และประชาชนรู้จักกว้างขวางยิ่งกว่าตัวของกวีผู้แต่งเอง

จริงอยู่ ระเด่นลันไดเป็นเพียงบทละครตลกขนาดสั้นซึ่งถ้าจะเทียบกับความยาวของบทละครเรื่อง *อิเหนา* ของรัชกาลที่ ๓ แล้ว ความยาวของบทละครของพระมหามนตรีอาจจะไม่ถึงหนึ่งในร้อยของอิเหนา ถ้าจะเปรียบว่าอิเหนาคือนวนิยายเรื่องยาวขนาดสี่เล่มจบ ระเด่นลันไดก็คือนวนิยายประเภทเรื่องสั้นเรื่องหนึ่งเท่านั้น แต่ภายในความสั้นนี้แหละ ที่ได้มีคุณค่าแห่งการต่อสู้และบุกเบิกทางวรรณคดีบรรจุอยู่, และก็คุณค่าอันนี้เอง ที่ได้หล่อหลอมให้ '*ระเด่นลันได*' ทรงความเป็นอมตะแทนที่จะถูกกลืนหายไปท่ามกลางบทละครพระราชนิพนธ์ชิ้นมโหฬารที่มีอยู่อย่างมากมายในยุคนั้น

เพื่อจะให้การศึกษาคุณค่าของระเด่นลันไดและบทบาททรรศนะทางวรรณคดีของพระมหามนตรี ที่เราจะกระทำกันต่อไปข้างหน้าได้เป็นไปอย่างสมบูรณ์ จึงสมควรที่เราจะได้รู้จัก

บทละครเรื่องนี้กันเสียชั้นหนึ่งก่อนอย่างคร่าว ๆ เพื่อเป็นพื้นฐานทั่วไปสำหรับประกอบการศึกษาและวิเคราะห์ของเรา

เรื่องระเด่นลันไดทั้งเรื่อง มีตัวละครอยู่เพียงสี่ตัว เป็นชายสองหญิงสองเท่านั้น ฝ่ายชายก็คือ '*ระเด่นลันไดอนาถา*' ขอทานที่เป็นตัวเอกชูโรงของเรื่อง และ '*ท้าวประดู่สุริวงศ์ทรงประฎัก*' คนเลี้ยงวัวคู่อาฆาตของระเด่นลันได; ฝ่ายหญิงก็คือ '*นางประแดะหูกลวงดวงสมร*' เมียทาสของท้าวประดู่ และ '*นางกระแอทวายขายขนม*' แม่ค้าข้าวเหนียวหน้ากุ้งผู้เป็นชู้รักของระเด่นลันได ตัวประกอบก็มี '*พวกหัวไม้กระดูกผีขี้ข้า*' เพียงสามสี่คนเท่านั้น ส่วนสถานที่เกิดของเรื่อง ก็คือบริเวณเสาชิงช้าหน้าโบสถ์พราหมณ์และบริเวณริมคลองหลอดใกล้กรมประชาสัมพันธ์ในพระนครเดี๋ยวนี้

พระมหามนตรีเริ่มเรื่องระเด่นลันไดของเขาดังนี้:

มาจะกล่าวบทไป ถึงระเด่นลันไดอนาถา
เสวยราชย์องค์เดียวเที่ยวรำภา ตามตลาดเสาชิงช้าหน้าโบสถ์พราหมณ์
อยู่ปราสาทเสาคอดยอดด้วน กำแพงแก้วแล้วล้วนด้วยเรียวหนาม

มีทหารหอนเห่าเฝ้าโมงยาม คอยปราบปรามประจามิตรที่คิดร้าย
เที่ยวลีซอขอข้าวสารทุกบ้านช่อง เป็นเสบียงเลี้ยงท้องของถวาย
ไม่มีใครชังชิงทั้งหญิงชาย ต่างฝากกายฝากตัวกลัวบารมี
พอโพล้เพล้เวลาจะสายัณห์ ยุงชุมสุมควันแล้วเข้าที่
บรรทมเหนือเสื่อลำแพนแท่นมณี ภูมีซบเซาเมากัญชา
ครั้นรุ่งสุริยันตะวันโด่ง โก้งโค้งลงในอ่างแล้วล้างหน้า
เสร็จเสวยข้าวตังกับหนังปลา ลงสระสรงคงคาในท้องคลอง
กระโดดดำสามทีสีเหือไคล แล้วย่างขึ้นบันไดเข้าในห้อง
ทรงสุคนธ์ปนละลายดินสอพอง ชโลมสองแก้มคางอย่างแมวคราว
นุ่งกางเกงเข็มหลงอลงกรณ์ ผ้าทิพย์อาภรณ์พื้นขาว
เจียระบาดเสมียนละว้ามาแต่ลาว ดูราวกับหนังแขกเมื่อแรกมี
สวมประคำดีควายตะพายย่าม หมดจดงดงามกว่าบั้นหยี
กุมตระบองกันหมาจะราวี ถือซอจรลีมาตามทาง

ระเด่นลันไดเดินทางมาสักครู่ ก็มาถึงเมืองใหม่เมืองหนึ่ง ดูใหญ่โตกว้างขวาง นั่นก็คือ คอกวัวของท้าวประดู่ จึงเกร่เข้าไปใกล้ หมาเฝ้าคอกวัวก็วิ่งกรูออกมาเห่าเกรียวกราว ตอนนี้ก็กล่าวถึงนางประแดะมเหสีของท้าวประดู่ที่อยู่เฝ้าบ้าน

เมื่อนั้น *นางประแดะหูกลวงดวงสมร*
ครั้นรุ่งเช้าท้าวประดู่ภูธร *เสด็จจรจากเวียงไปเลี้ยงวัว*
โฉมเฉลาเนาในที่ไสยา *บรรจงหั่นกัญชาไว้ท่าผัว*
แล้วอาบน้ำทาแป้งแต่งตัว *หวีหัวหาเหาเกล้าผมมวย*
ได้ยินแว่วสำเนียงเสียงหมาเห่า *คิดว่าวัวเข้าในสวนกล้วย*
จึงออกมาเผยแกลอยู่แร่รวย *ตวาดด้วยสุรเสียงสำเนียงนาง*

พอนางประแดะออกมาตวาดหมา ระเด่นลันไดเห็นเข้าก็ตะลึงชมโฉม

สูงระหงทรงเพรียวเรียวรูด *งามละม้ายคล้ายอูฐกะหลาป๋า*
พิศแต่หัวตลอดเท้าขาวแต่ตา *ทั้งสองแก้มกัลยาดังลูกยอ*
คิ้วก่งเหมือนกงเขาคีดฝ้าย *จมูกละม้ายคล้ายพร้าขอ*
หูกลวงดวงพักตร์หักงอ *ลำคอโตตันสั้นกลม*
สองเต้าห้อยตุงดังถุงตะเคียว *โคนเหี่ยวแห้งรวบเหมือนบวบต้ม*
เสวยสลายาจุกพระโอษฐ์อม *มันน่าเชยน่าชมนางเทวี*

เมื่อชมโฉมจนเต็มตาแล้ว ระเด่นลันไดก็

อกใจทึกทักรักเต็มที *ก็ทรงสีซอสุวรรณขึ้นทันใด*
ยักย้ายร่ายร้องเป็นลำนำ *มีสองสามคำจำไว้ได้*
สุวรรณหงส์ถูกหอกอย่าบอกใคร *ถูกแล้วกลับไปได้เท่านั้น*

ฝ่ายนางประแดะหูกลวงดวงสมรฟังเพลงขอทานแล้วก็ให้ปั่นป่วนรัญจวนใจ ทั้งรักทั้งสงสาร จึงหันกลับเข้าไปในเรือน

. . . .　　แล้วตักเอาข้าวกล้องมาสองแล่ง
ค่อยประจงลงใส่กะบะแดง　　กับปลาสลิดแห้งห้าหกตัว
แล้วลงจากบันไดมิได้ช้า　　เข้ามานอบนบจบเหนือหัว
เอาปลาใส่ย่ามด้วยความกลัว　　แล้วยอบตัวลงบังคมก้มพักตรา

พอได้รับทานข้าวกล้องกับปลาสลิด ระเด่นลันไดก็แสดงบทเจ้าชู้ไก่แจ้เอ่ยเกี้ยวขึ้นทันที

งามเอยงามปลอด　　ชีวิตพี่นี้รอดด้วยข้าวสาร
เป็นกุศลดลใจเจ้าให้ทาน　　เยาวมาลย์แม่มีพระคุณนัก

แล้วก็ถามไถ่ถึงพระนามของท้าวเจ้าภารา ซักไซ้ว่านางเป็นพระธิดาหรือพระมเหสี พอถามจบก็ปากว่ามือถึง จับมือนางประแดะเข้าทันทีโดยไม่ฟังคำตอบ นางประแดะยุดยื้อเท่าใดระเด่นลันไดก็ไม่วางมือ นางประแดะจึงเอ่ยปากบอกความจริงว่านางมีผัวแล้ว จะมาทำเป็นชู้ชายจะมีบาปมีกรรม แต่พระสุวรรณลันไดเรืองศรีของเราก็ไม่ฟัง

ดวงเอยดวงได้　　สบถได้เจ็ดวัดทัดสองหู
ความจริงพี่มิเล่นเป็นเช่นชู้　　จะร่วมเรียงเคียงคู่กันโดยดี

ถึงมิใช่ตัวเปล่าเจ้ามีผัว　　พี่ไม่กลัวบาปคอกนะโฉมศรี
อันนรกตกใจไปไยมี　　ยมพระบาลกับพี่เป็นเกลอกัน
เพียงจับมือถือแขนอย่าแค้นเคือง　จะให้น้องสองเฟื้องอย่าหุนหัน
แล้วแก้เงินในไถ้ออกให้พลัน　　นี่แลขันหมากหมั้นกัลยา
พอดึกดึกสักหน่อยนะน้องแก้ว　　พี่จะลอดล่องแมวขึ้นไปหา
โฉมเฉลาเจ้าจงได้เมตตา　　เปิดประตูไว้ท่าอย่าหลับนอน

นางประแดะส่งเงินหมั้นขันหมากสองเฟื้องคืนให้แก่ระเด่นลันได แต่ก็อดกระมิดกระเมี้ยนบอกชื่อเสียงเรียงนามของตัวให้ระเด่นลันไดรู้ไม่ได้ ครั้นบอกชื่อเสียงตามประสงค์ของระเด่นลันไดแล้ว นางก็บอกว่าท้าวประดู่ผู้เป็นผัวไปเลี้ยงวัวอยู่ ถ้ากลับมาเห็นจะเกิดความใหญ่ ขอให้รีบกลับเสีย แต่พระสุวรรณลันไดก็ไม่กลัว คุยเขื่องว่า :

พี่ก็ทรงศักดาการหาญ　　แต่ข้าวสารเต็มกระบุงยังแบกไหว
ปลาแห้งพี่เอาเข้าเผาไฟ　　ประเดี๋ยวใจเคี้ยวเล่นออกเป็นจุณ

นางประแดะหมดหนทางจะให้ระเด่นลันไดกลับได้ จึงต้องอ้อนวอนขอความเห็นใจ

ขอพระองค์จงฟังยั้งหยุดคิด　　อย่าให้มีความผิดติดตัวน้อง
ท้าวประดู่ภูธรเธอขี้หึง　　ถ้ารู้ถึงท้าวเธอจะทุบถอง
จงไปเสียก่อนเถิดพ่อรูปทอง　　อย่าให้น้องชั่วช้าเป็นราคี

เมื่อโดนน้ำเย็นเข้าไม้นี้ ระเด่นลันไดก็ลากลับไปด้วยความหมายมั่นว่า จะดอดมาลอดล่องแมวเข้าหานางในตอนดึกให้จงได้

ฉากแรกจบไปแล้ว พระมหามนตรีก็เริ่มฉากต่อมาโดยกล่าวถึงทางฝ่ายท้าวประดู่

เมื่อนั้น ท้าวประดู่สุริวงศ์ทรงประฎัก
เที่ยวเลี้ยงวัวล้าเลื่อยเหนื่อยนัก เข้าหยุดยั้งนั่งพักในศาลา
วันเมื่อมเหสีจะมีเหตุ ให้กระตุกนัยเนตรทั้งซ้ายขวา
ตุ๊กแกตกลงตรงพักตรา คลานไปคลานมาก็สิ้นใจ
แม่โคขึ้นสัดผลัดโคผู้ พิเคราะห์ดูหลากจิตคิดสงสัย
จะมีเหตุแม่นมั่นพรั่นพระทัย ก็เลี้ยวไล่โคกลับเข้าภารา
ครั้นถึงขอบรั้วริมหัวบ้อม พระวิ่งอ้อมเลี้ยวลัดสกัดหน้า
ไล่เข้าคอกพลันมิทันช้า เอาขี้หญ้าสุมควันกันริ้นยุง
ยืนลูบเนื้อตัวที่หัวบันได แล้วเข้าในปรางค์รัตน์ผลัดผ้านุ่ง
ยุรยาตรเยื้องย่างมาข้างมุ้ง เห็นกระบุงข้าวกล้องนั้นพร่องไป
ปลาสลิดในกระบายก็หายหมด พระทรงยศแสนเสียดายน้ำลายไหล

ด้วยความเสียดายและด้วยความโมโหหิว ท้าวประดู่จึงเรียกนางประแดะมาสอบปากคำว่า วันนี้มีใครมาที่ภาราประดู่นี้

บ้างหรือไม่ แรกทีเดียวนางประแดะปฏิเสธว่าไม่มีใครแปลกปลอมเข้ามาเลย แต่ครั้นท้าวประดู่ขู่และจะเอาเรื่องที่ของหาย นางประแดะก็สารภาพว่า มีขอทานคนหนึ่ง นางไม่รู้จักชื่อเสียงเรียงนามมาสีซอขอทาน นางจึงได้ให้ไปเพราะสงสาร พอได้ฟังเรื่องขอทาน ท้าวประดู่ก็เดาออกทันทีว่าต้องเป็นระเด่นลันไดตัวดี

มันแสแสร้งแกล้งทำมาขอทาน จะคิดอ่านตัดเสบียงเอาเวียงชัย

ท้าวประดู่โกรธจัดด้วยความเสียดายที่ข้าวปลาตกไปเป็นเสบียงของศัตรู และด้วยความหึงหวง โดยเข้าใจว่านางประแดะมีชู้

จะเลี้ยงไว้ไยเล่าเมื่อข้าวแพง ฉวยชักพระแสงออกแกว่งไกว

นางประแดะพยายามอ้อนวอนชี้แจง แต่ท้าวประดู่หูอื้อเสียแล้ว จึงจะลงมือตบตี ปากก็ประกาศว่าเลิกกัน เมียไม่ดีไม่เลี้ยงจะหาเอาใหม่

หาเอาใหม่ให้ดีกว่านี้อีก ผิดก็เสียเงินปลีกสองสลึง

ว่าแล้วท้าวประดู่ก็ลงมือตีเมีย บีดประตูลงกลอนแบบบีดประตูตีแมว แล้วก็ถีบนางประแดะเข้าให้โผงใหญ่ ตอนนี้พระมหามนตรีเขียนคำคร่ำครวญของนางประแดะไว้ว่า

เสียแรงได้เป็นข้ามาแต่โซ กลับพาโลโกรธาด่าตี
น้องก็ไร้ญาติวงศ์พงศา หมายพึ่งบาทาพระโฉมศรี
โคตรพ่อโคตรแม่ก็ไม่มี อยู่ถึงเมืองตานีเขาตีมา
ตะโพกโดกโดยเมียแทบคลาด ถีบด้วยพระบาทดังชาติข้า
จะอยู่ไปไยเล่าไม่เข้ายา ตายโหงตายห่าก็ตายไป

พอนางประแดะขึ้นเสียงลำเลิก ก็เลยเท่ากับประกาศสงคราม ทั้งคู่จึงตีกันยับอยู่ในห้อง ผู้ที่ยับเยินก็คือนางประแดะ ในขณะที่ตีกันชุลมุนอยู่นั้นเอง เหตุการณ์อันใหม่ก็เกิดขึ้น

บัดนั้น พวกหัวไม้กระดูกผีขี้ข้า
บ่อนเลิกกินเหล้าเมากลับมา ได้ยินเสียงเถียงด่ากันอื้ออึง

ทั้งพวกที่เล่นได้เล่นเสียเดินมา ได้ยินเสียงตีกันเอ็ดอึงก็รำคาญ เลยจัดการ

แล้วคว้าก้อนอิฐปาเข้าฝาโผง ตกถูกโอ่งปาล้อแลหม้อไห
พลางตบมือร้องเย้ยเผยไยไย แล้ววิ่งไปทางตะพานบ้านตะนาว

พอถูกบอมบ์ด้วยก้อนอิฐ ท้าวประดู่ก็ยิ่งพิโรธจัด คิดว่าระเด่นลันไดมาโจมตีภาราช่วยนางประแดะ จึงตบตีนางเป็นพัลวัน นางประแดะหมดประตูสู้ จึงใช้ไม้ออดวอนผัวว่า :

ถึงไม่เลี้ยงเป็นพระมเหสี จะขอพึ่งบารมีเป็นขี้ข้า

ไม่ถือว่าเป็นผัวเพราะชั่วช้า จะก้มหน้าเป็นทาสกวาดขี้วัว

แต่ท้าวประดู่ไม่ยอมฟังเสียง เพราะโมโหหึงกำลังขึ้นสมอง

กูไม่อยากเอาไว้ใช้สอย นึกว่าปล่อยสิงสัตว์วัดสามปลื้ม
แต่ชั้นทอผ้ายังคาพื้ม ดีแต่ยืมเขากินอีสิ้นอาย
แม่เรือนเช่นนี้มิเป็นผล มันจะลวงล้วงก้นจนฉิบหาย
ไปเสียมึงไปไม่เสียดาย กูจะเป็นพ่อหม้ายสบายใจ
สาวสาวชาววังก็ยังถม ไม่ปรารมภ์ปรารี้จะมีใหม่
เก็บเงินค่านมผสมไว้ หาไหนหาได้ไม่ทุกข์ร้อน

นางประแดะเห็นจะถูกขับแน่ จึงวอนด้วยการคร่ำครวญถึงความหลังว่า :

โอ้พ่อใจบุญของเมียเอ๋ย แปดค่ำพ่อเคยเชือดคอไก่
ต้มปลาร้าตั้งหม้อกับหน่อไม้ เมียยังอาลัยได้อยู่กิน
พระเคยรีดนมวัวให้เมียขาย แม้สายที่ยังไม่หมดสิ้น
เหลือติดก้นกระบอกเอาจอกริน ให้เมียกินวันละนิดคิดทุกวัน
แต่พอพลบรบเมียเข้ากระท่อม พ่อนั่งกล่อมจนหลับแล้วรับขวัญ
ในมุ้งยุงชุมพ่อสุมควัน สารพันทรงศักดิ์จะรักเมีย
จะกินอยู่พูวายสบายใจ พ่อมอบไว้ให้วันละสิบเบี้ย
อกน้องดังไฟไหม้ลามเลีย จะทิ้งเมียเสียได้ไม่ไยดี

เมื่อเห็นว่าท้าวประดู่ไม่ยอมใจอ่อนแน่ จึงขอร้องให้ท้าวประดู่ยอมให้นอนค้างอีกสักคืนหนึ่ง พอพ้นคืนแล้ว นางจะได้ออกจากบ้านไปได้ไม่ต้องหวาดกลัว แต่ท้าวประดู่ยืนกรานไม่ยอมท่าเดียว ไล่นางออกไปพ้นประตูเรือน

ว่าพลางปิดบานทวารโผง เข้าในห้องท้องพระโรงขมีขมัน
ยกหม้อตุ้งก่าออกมาพลัน พระทรงศักดิ์ชักควันโขมงไป

เมื่อถูกปิดประตูรดหน้าอย่างนี้ นางประแดะก็เกิดมุมานะขึ้นมาบ้าง

กูจะหาผัวใหม่ให้ได้ดี เอ โยคีกินไฟไม่ได้ฤๅ

ครั้นตั้งปณิธานจะหาผัวใหม่แล้ว นางประแดะหูกลวงดวงสมรอดีตมเหสีท้าวประดู่ก็ตัดสินใจ

คว้าถุงเบี้ยได้ใส่กระจาด ฉวยผ้าแพรขาดขึ้นพาดบ่า
ลงจากบันไดโคลคลา น้ำตาคลอคลอจรลี

แต่คืนนั้นเดือนก็มืด ซ้ำฝนก็ตกพรำ ๆ มีแต่เสียงกบเสียงอึ่ง มองไปรอบทิศของกรุงเทพ ฯ เมื่อร้อยปีก่อน ก็เห็นแต่ความมืด วังเวง นางประแดะจึงหมดหนทางที่จะบุกบั่นไปทางทิศใด

ย้อนกลับมากล่าวถึงระเด่นลันได ซึ่งตระเวนขอทานไปจนตลอดวัน

ครั้นพลบค่ำเข็นบันไดไว้นอกชาน　ยกเชิงกรานสุมไฟใส่พื้นตอง
แล้วเอนองค์ลงเหนือเสื่อกระจูด　นอนนิ่งกลิ้งทูดอยู่ในห้อง

นอนพลิกกลับไปกลับมาก็หวนคิดถึงนางประแดะ จึงออกจากบ้านจะไปลอดล่องแมวเข้าหาตามนัด ครั้นไปถึงคอกวัว แลเห็นไฟแดง ๆ อยู่ที่คอก ก็คิดว่าท้าวประดู่คงจะลงมานอนเฝ้าวัวอยู่ในคอก ส่วนนางประแดะคงจะนอนอยู่บนเรือนคนเดียว จึงย่องขึ้นบ้านและทำเสียงหนูเป็นสัญญาณพลางเคาะฝาก๊อก ๆ แต่ก็ไม่มีเสียงตอบ ให้นึกต่อว่านางประแดะที่ช่างทำลืมนัดอยู่ในใจ ทางฝ่ายท้าวประดู่ได้ยินเสียงเกาะ ๆ เคาะฝา ก็คิดว่าพระมเหสีหูกลวงดวงสมรกลับมางอนง้อขอคืนดี ในใจชักนึกสงสารที่เห็นนางช่างอดทนต่อพระอาญามือตีนทุบถอง แต่ครั้นจะเปิดประตูรับหรือก็ยังรู้สึกแค้นไม่หาย จึงทำแกล้งงอนเล่นตัวเฉยอยู่ แล้วก็เลยเผลอหลับไป ฝ่ายระเด่นสุวรรณลันไดเมื่อรอรีอยู่ไม่เห็นนางชู้รักถอดกลอน ก็ใช้พลการล้วงกลอนเปิดประตูเข้าไปเอง

เปิดประตูเยื้องย่องเข้าห้องใน　เข้านั่งใกล้ในจิตคิดว่านาง
สมพาสยักษ์ลักหลับขึ้นทับบน　ท้าวประดู่เต็มทนอยู่ข้างล่าง
พระสร้วมสอดกอดไว้มิได้วาง　ช้อนคางพลางจูบแล้วลูบคลำ

ท้าวประดู่ตกใจตื่นคิดว่าผีอำ จะว่าเป็นเมียก็ไม่ใช่ เลยเข้าใจว่าขโมย จึงร้องเอะอะขึ้นว่าขโมยปล้น ระเด่นลันไดรู้ว่าผิดตัวก็โจนหนีอย่างไม่คิดชีวิต หนีหอบมาฮัก ๆ จนหมดแรงก็เลยหยุด คิดว่าถ้าตามมาก็ได้สู้กันละ บังเอิญมาหยุดลงตรงที่นางประแดะนั่งซุ่มคลุมหัวอยู่ พ้ำแลบปลาบ นางเห็นลันไดเข้าก็จำได้ ลันไดจึงซักไซ้ไล่เลียง เมื่อรู้เรื่องราวตลอด ก็เลยคุยเขื่องว่าตนอุตส่าห์ขึ้นไปหาถึงห้องใน ไปปะเอาท้าวประดู่เข้านึกจะฆ่าเสียแล้ว แต่เห็นว่าการจะฆ่าผัวเพื่อเป็นชู้เมียนั้นบาปกรรม จึงได้ล่าทัพมา แล้วก็เลยชวนนางไปบ้าน พอเข้าห้องพระสุวรรณลันไดเรืองศรีก็โลมนางทีเดียว

เชิญมาร่วมเรียงเคียงเขนย อย่าทุกข์เลยพี่จะหามาเลี้ยงให้
เรามั่งมีศรีสุขทุกข์อะไร เงินทองถมไปที่ในคลัง
แต่ข้าวสารให้ทานพี่นี้ฤา ไม่พักซื้อได้ขายเสียหลายถัง
ทั้งปลาแห้งปลาทูปูสัง เสบียงกรังมีมากไม่ยากจน
ขี้คร้านขายนมวัวเหมือนผัวเจ้า พี่ได้เปล่าสารพัดไม่ขัดสน
จงนั่งกินนอนกินสิ้นกังวล พี่จะขวนขวายหาเอามาเลี้ยง

แล้วฉากที่สองของเรื่องก็ปิดลงพร้อมด้วยบทอัศจรรย์อันพิลึกพิลั่นตามธรรมเนียม

ฉากที่สามของท้องเรื่องเบิดขึ้นโดยการกล่าวถึงนางกระแอชู้รักเก่าของระเด่นลันได นางกระแอเคยซื้อขายข้าวเหนียวหน้ากุ้งกับระเด่นลันไดอยู่เนือง ๆ จนรักใคร่เป็นชู้กัน วันหนึ่งนางคิดถึงลันได จึงกระเดียดกระจาดข้าวเหนียวหน้ากุ้งตรงไปยังเรือนของระเด่นลันได ซึ่งกำลังแปรสภาพเป็นเรือนหอของเมียคนใหม่ พอมาถึงปราสาทระเด่นมือซอ ก็ก้าวขึ้นนอกชานด้วยความคุ้นเคย แต่เห็นบานประตูปิด และได้ยินเสียงคนหนุงหนิงอยู่ข้างในก็เข้าไปแอบดู

เห็นโฉมยงองค์ประแดะกับระเด่น คลี่ผ้าหาเล็นกันง่วนอยู่

ก็มีความโกรธและหึงเป็นกำลัง

ชิชะเจ้าระเด่นพึ่งเห็นฤทธิ์ แต่ผ้านุ่งยังไม่มิดจะปิดก้น
จองหองสองเมียจะเสียคน คิดว่ายากจนเผ้าปรนปรือ
จึงแกล้งเรียกพลันเจ้าลันได ค่าข้าวเหนียวสองไพไม่ให้ฤๅ
ผ่อนผัดนัดหมายมาหลายมื้อ แม่จะยื้อให้อายขายหน้าเมีย

ระเด่นลันไดแรกได้เสียกับนางประแดะยอดยาหยี รีบปฏิเสธว่าไม่รู้ไม่ชี้หนี้ข้าวเหนียว นางกระแอจึงขึ้นเสียงด่าอึงระเด่นลันไดหมดประตูสู้ จึงต้องเอาน้ำเย็นเข้าลูบ ร้องเชิญให้นางกระแอเข้ามาค่อยพูดค่อยจากันในห้อง

เรื่องระเด่นลันไดของพระมหามนตรีเท่าที่มีฉบับอยู่มีอยู่เพียงเท่านี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพอธิบายไว้ว่าฉบับขาดไปสักสามสี่หน้า ตามฉบับเดิมมีเรื่องต่อไปว่านางกระแอเข้าไปในเรือน หึงกับนางประแดะ ตีนางประแดะลอดล่องหนีไป แล้วระเด่นลันไดก็โลมนางกระแอเป็นอันสิ้นกระแสความ แต่ความตอนท้ายนี้ต้นฉบับขาดหายไป หอสมุดแห่งชาติในสมัยนั้น (คือสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง ครั้งยังเรียกว่า *หอสมุดสำหรับพระนคร*) ก็หาฉบับไม่ได้ จึงพิมพ์แต่เพียงเท่าที่มีฉบับเพียงนี้

๒ . . .

เราได้ทราบเค้าเรื่อง และได้พิจารณาตัวอย่างของบทกลอน ตลอดจนสำนวนโวหารของพระมหามนตรี ในเรื่องระเด่นลันไดละเอียดพอสมควรแล้ว ต่อไปนี้เราจะได้ร่วมกันศึกษาและวิเคราะห์ถึงคุณค่าและบทบาททางวรรณคดีของบทละครตลกนี้ว่ามีอยู่อย่างไร และอะไรหรือที่ทำให้บทละครเรื่องนี้เป็นที่นิยมลือเลื่องกันอย่างแพร่หลายมากในครั้งกระโน้น

เมื่อครั้งแรกที่หอพระสมุดจัดพิมพ์บทละครเรื่องระเด่นลันไดนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้เขียนคำอธิบายไว้ในคำนำว่า:

"บทละครเรื่องระเด่นลันได ถ้าอ่านโดยไม่ทราบเค้ามูลก็คงจะเข้าใจว่า เป็นบทแต่งสำหรับเล่นละครตลก แต่ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น หนังสือเรื่องระเด่นลันไดนี้ ที่แท้เป็นจดหมายเหตุหากผู้แต่งประสงค์จะจดให้ขบขันสมกับเรื่องที่จริง จึงแกล้งแต่งเป็นบทละครสำหรับอ่านกันเล่น หาได้ตั้งใจจะให้ใช้เป็นบทเล่นละครไม่"

ที่กล่าวว่าเป็นจดหมายเหตุ ก็เพราะเรื่องระเด่นลันไดนี้เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริงในสมัยรัชกาลที่ ๓ คือในครั้งนั้น มีแขกฮินดูคนหนึ่งชื่อลันได อาศัยอยู่ในบริเวณเสาชิงช้าตรงหน้าโบสถ์พราหมณ์ เที่ยวสีซอขอทานเลี้ยงอาตมา ลันไดพูดไทยไม่ค่อยได้ เพราะเป็นแขกเทศมาแต่นอก จึงหัดร้องเพลงขอทานเรื่อง*สุวรรณหงส์* ได้เพียงสองสามคำว่า *"สุวรรณหงส์ถูกหอกอย่าบอกใคร บอกใครก็บอกใคร"* ร้องทวนไปทวนมาอยู่ได้เพียงเท่านี้ ในตอนนั้นยังมีแขกอินเดียอีกคนหนึ่ง เรียกกันว่าแขกประดู่ ตั้งคอกเลี้ยงวัวอยู่ที่ตรงแถวริมคลองหลอดระหว่างสี่แยกคอกวัวไปถึงเชิงสะพานมอญที่ใดที่หนึ่ง นายประดู่นี้มีเมียเป็นแขกมาจาก

เมืองมลายู ชื่อนางประแดะ จนเกิดมีเรื่องผิดฝาผิดตัวกันขึ้นอื้อฉาว ส่วนรายละเอียดของท้องเรื่องนั้น จะเป็นจริงอยู่บ้างหรือพระมหามนตรีคิดเสริมขึ้นให้ขบขันไม่ทราบได้

สิ่งที่ควรจะกล่าวเสียในที่นี้ก็คือ เรื่องชื่อของตัวละคร อาจจะมีหลายคนเห็นว่าชื่อตัวละคร เช่น ลันได ประดู่ ประแดะ กระแอ เหล่านี้ฟังดูพิลึกพิลั่น ท่านองพระมหามนตรีจะคิดขึ้นเองให้ขบขันมากกว่าจะมีตัวมีตนจริง ๆ ข้อนี้เราต้องนึกถึงความจริงข้อหนึ่งที่ว่า ในสมัยก่อนนั้น คนไทยเรามีชื่อเสียงอยู่อย่างหนึ่ง คือชอบฟังชื่อชาวต่างประเทศให้กระเดียดมาเป็นเสียงไทย ๆ หรือจะพูดว่า ลิ้นแข็ง เรียกชื่อชาวต่างประเทศตามสำเนียงเดิมไม่ค่อยชัด จึงเรียกเพี้ยน ๆ เสีย ส่วนมากก็คงจะไม่ผิด อย่าง *เซอร์ เยมสบรูค* คนชาวบ้านก็เรียกกันอย่างคล่องปากว่า **เยสัปบุรุษ** ให้ฟังใกล้ ๆ เสียง *สัปบุรุษ*, *สัปสีกา* อย่างไทยๆ เข้าไว้ ถ้าหากจะเปิดดูในทำเนียบศักดินาขุนนางฝ่ายพลเรือน เราจะเห็นมีตำแหน่งช่างชุนพราหมณ์อินเดียอยู่สี่คน จดไว้ว่ามี นาย *เวระกู่* นาย *ครูบ่า* นาย *ประหม่านันตี* และนาย *เอระกะปี* ฟังดูแล้วพอเดาออกคนเดียว คือ *ประหม่านันตี* ซึ่งนัยว่าคงจะเพี้ยนมาจาก ชื่อ *ปรมนันที* หรือ *พรหมนันที* อะไรทำนองนี้ นอกนั้นแกะไม่ออกว่าชื่อเดิมที่เป็น ภาษาสันสกฤตนั้นเป็นอะไร

แน่ ชื่อตัวละครพวกลันได ประดู่ ประแดะ เหล่านี้ก็คงจะเป็นชื่อที่ชาวบ้านเรียกเป็นไทยๆ ให้ฟังง่ายๆ ทั้งนั้น อย่างแขกประดู่นั้นเดิมอาจชื่อ **ปฤฤ** หรือ **ปาณฑุ** อะไรทำนองนี้ก็ได้ แต่ออกจะเรียกยาก แปลไม่ออก เลยยกให้เป็น *พ่อดอกประดู่* เสียง่ายดี ฉะนั้น จึงพอจะวางใจได้ว่า ชื่อเสียงตัวละครเหล่านี้คงจะเป็นชื่อจริง มีตัวจริง มิใช่พระมุหามนตรีแกล้งคิดขึ้นให้เห็นขัน

คราวนี้มีปัญหาว่า พระมหามนตรีมีความมุ่งหมายอย่างไรในการแต่งบทละครเรื่องนี้ ตามที่กล่าวกัน ก็ได้ยินเป็นเสียงเดียวว่า พระมหามนตรีมุ่งหมายที่จะแต่งเรื่องขำ ๆ ขึ้นอ่านกันเล่นเท่านั้นมิได้ปรารถนาจะมีความหมายอะไรอย่างอื่น

ถ้าหากเรามองดูเรื่องระเด่นลันไดของพระมหามนตรีในฐานะเพียงบทละครตลกชิ้นหนึ่ง เรื่องราวของบทละครนี้ก็หมดลงเพียงเท่านี้ ไม่มีอะไรแปลกหรือพิเศษ ไม่มีคุณค่าทางวรรณคดีแต่อย่างใด

แต่ระเด่นลันไดจะเป็นเพียงบทละครตลกธรรมดาเท่านั้นละหรือ ? คุณค่าของมันมีอยู่เพียงเป็นเรื่องชวนหัว ,เป็นจำอวดดาษ ๆ ที่ผุดขึ้นมาในวงวรรณคดีไทยสมัยรัชกาลที่ ๓ เท่านั้นละหรือ ?

ระเด่นลันไดมิใช่บทละครตลกดาษ ๆ ราคาถูก ๆ อย่างนั้นแน่นอน! พระมหามนตรีผู้มีความคิดเยี่ยงนักต่อสู้และนักคัดค้าน (ดังจะกล่าวถึงต่อไปข้างหน้า) ย่อมจักไม่สักแต่ว่าเขียนระเด่นลันไดขึ้นเพื่ออ่านเล่นสนุก ๆ อย่างเดียวแน่นอน!

ขอให้เราตรวจดูความเป็นมาของวรรณคดีไทยเหนือสมัยของพระมหามนตรีขึ้นไป เราจะพบว่า วรรณคดีที่ผูกเป็นเรื่องนิยายหรือละคร หรือเรื่องพงศาวดารส่วนมาก มักจะเป็นเรื่องที่วนเวียนอยู่แต่ชีวิตของเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน หรือชนชั้นสูงแทบทั้งสิ้น แต่ละเรื่องจะต้องเกี่ยวกับการรบราฆ่าฟันระหว่างพวกเจ้านายศักดินาเพื่อแย่งชิงนางงาม เกณฑ์ไพร่พลไปตายกันเป็นหมื่นเป็นแสน เช่น เรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ และที่ ๒ เรื่อง *ดาหลัง* เรื่อง *อิเหนา* พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ หรือไม่เช่นนั้นก็ต้องเป็นเรื่องการแย่งชิงราชสมบัติกันเองในระหว่างสังคมของชนชั้นศักดินา เรื่องอิจฉาริษยากันระหว่างลูก ๆ เมีย ๆ ของกษัตริย์ เช่นเรื่อง *สังข์ศิลป์ชัย* เรื่อง *คาวี* เรื่อง *สังข์ทอง* สรุปได้ว่า เรื่องทั้งปวงส่วนข้างมากมักเป็นเรื่องของเจ้านายศักดินาเสียแทบทั้งสิ้น จะมีที่ลดต่ำลงมาบ้าง ก็ต้องไม่พ้นเรื่องของพวกชนชั้นผู้ดี เศรษฐีเจ้าบ้านผ่านเมือง เช่น เรื่อง *ไกรทอง*

ความวนเวียนอยู่แต่เรื่องของชนชั้นสูง หรือในวงสังคมและชีวิตของชนชั้นศักดินา ที่มีพระเอกเป็นเจ้าชาย นางเอกเป็นเจ้าหญิงเหล่านี้ ทำให้เกิดความจำเจขึ้นในวงวรรณคดีไทย, เกิดการลอกเลียนแบบ และก็ลอกเลียนกันอยู่เพียงในวงแคบๆ อันก่อให้เกิดลักษณะ **ตีกรอบ** เกิดความอึดอัด เกิดความมลืดชืด ที่มลืดชืดก็เพราะท้องเรื่องเป็นไปในทำนองคล้ายคลึงกัน, เป็นเรื่องเกี่ยวกับการแย่งชิงนางงาม เกณฑ์ไพร่พลไปตายเป็นหมื่นเป็นแสนคล้ายกัน, เป็นเรื่องแย่งชิงราชสมบัติกันเองระหว่างสังคมของชนชั้นศักดินาคล้ายกัน, เป็นเรื่องอิจฉาริษยาระหว่างลูกเมียของกษัตริย์หรือชนชั้นศักดินาคล้ายกัน . . . . ลักษณะเช่นนั้น ทำให้รู้สึกว่า แนวทางแห่งวรรณคดีเป็นแนวทางที่ตีบตันไร้ทางออก ไร้ทางพัฒนา รสชาติของท้องเรื่องนับวันจะคลายลงและคลายลง ทางเดียวที่จะแหวกออกไปให้เด่นได้ก็คือการแข่งขันกันทางด้านถ้อยคำ การประดิษฐ์รูปแบบให้งามบรรเจิดและวิจิตรซับซ้อน เฉพาะในด้านบทละคร ก็มักจะแข่งขันกันแต่ในด้านการแต่งบทชมนาง ชมนก ชมไม้ ชมปราสาทราชวัง ชมรถทรง ม้าทรง ขบวนทัพ ฯลฯ แต่ทางออกทางนี้ ก็เป็นเพียงการผ่อนคลายที่ได้ผลเพียงชั่วระยะเท่านั้น ในที่สุดก็หันเข้าหาลักษณะจำเจ ลอกเลียนเช่นเดิม

ต่อไป ฉะนี้แหละ, ลักษณะ **ตีกรอบ** จึงเกิดขึ้นทั้งด้าน **เนื้อหา** อันวนเวียนอยู่กับชีวิตของชนชั้นศักดินาและทั้งด้าน **รูปแบบ** คือการใช้ถ้อยคำ, สำนวน และโวหาร . . . ชีวิตที่ฉายสะท้อนอยู่ในวรรณคดี ก็เป็นชีวิตกึ่งมนุษย์กึ่งเทพเจ้า ห่างไกลจากชีวิตของสามัญมนุษย์และสามัญชน ถ้อยคำที่ใช้ ภาษาที่ใช้ส่วนมากก็เป็นภาษาที่แพรวพราวสูงศักดิ์ ห่างไกลจากภาษาของสามัญชน . . . ประหนึ่งว่า กวีศักดินา ได้ยกชะลอเอาวรรณคดีขึ้นไปประดิษฐานไว้ ณ ยอดเขาไกรลาศอันสูงสุดเอื้อม . . . ราวกับว่า ทั้งกวีและวรรณคดีถูกจำกัดอยู่เพียงภายในยอดของหอคอยงาช้างอันสลักเสลาอย่างวิจิตรบรรจง !

แน่ละ ความรู้สึกเบื่อหน่ายในความจำเจมลืดชืด และความอึดอัดคับแคบจะต้องเกิดตามมาอย่างไม่มีปัญหา

เมื่อเกิดความรู้สึกอึดอัดเช่นนี้ขึ้น ความคิดที่จะแสวงหาทางแหวกวงล้อมหรือทลายกรอบอันเคร่งครัดก็เกิดขึ้น ซึ่งความคิดเช่นนี้มักจะเกิดขึ้นแก่ชนชั้นกลาง หรือสามัญชนที่มีโอกาสได้ถีบตัวขึ้นเป็นผู้มั่งคั่ง ที่ได้มีชีวิตแตะต้องอยู่กับพื้นดินมากกว่า แตะต้องกับความเป็นจริง ได้รู้ได้เห็นโลกกว้างไกลกว่าพวกศักดินา ความรู้สึกเช่นนี้อาจจะเกิดขึ้นแก่ชนชั้นศักดินาเองบ้าง

เหมือนกัน แต่ทว่าเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นได้ไม่บ่อยนัก ทั้งนี้เป็นเพราะพวกศักดินาเคยชินอยู่กับการรักษาประเพณี เคยชินกับกรอบชีวิต และกรอบวรรณคดีที่บรรพบุรุษได้สร้างสมต่อกันมา ความเคยชินและโอกาสที่จะได้สัมผัสกับชีวิตจริงของประชาชนมีอยู่น้อยมาก จนบางครั้ง พวกเจ้านายศักดินาหลายต่อหลายคนแทบจะเคลิบเคลิ้มไปว่า *ภายในวังนั้นเองคือประเทศไทยทั้งประเทศ !* การที่ไม่เคยแตะ ไม่เคยสัมผัสกับชีวิตจริงของประชาชนไพร่ราบนี้ *คุณพุ่ม* กวีหญิงในรัชกาลที่ ๓ และที่ ๔ ได้สะท้อนฉายความจริงไว้ใน **'นิราศวังบางยี่ขัน'** ว่า:

พอฝีพายท้ายประจำลำที่นั่ง ทรงกำลังยาวโยน บโทน ขวา[๑]
แลตลิ่งวิ่งเวียนเปลี่ยนตา คุณให้รารอรั้งจะนั่งดู
ด้วยรุ่นสาวคราวมาเป็นข้าบาท ได้รับราชการเสร็จเสด็จอยู่
ไม่อาจทูลลาเลยไม่เคยดู เห็นคนผู้แซกซอกชาวนอกวัง
จึงให้รอพอแลกระแสสาย เบิกสบายเบาร้อนอารมณ์หวัง
ถึงโรงสีมีกระท่อมล้อมรุงรัง แกลบริมฝั่งรำฟุ้งกระบุงกระบาย
ไม่น่าดูสูสีมีแต่แขก เอาบ่าแบกพื้นตองมากองขาย
นึกสะเทินเมินหน้าระอาอาย ชำเลืองชายชมวัดนมัสการ

---

๑ *บโทน* คือพวกตำรวจหลวง

ด้วยเหตุที่ชนชั้นศักดินาไม่ค่อยจะมีโอกาสสัมผัสกับชีวิตจริงของไพร่ ไม่มีโอกาสได้เห็น และเมื่อเห็นแล้วก็ให้รู้สึก *'ไม่น่าดูสูสีมีแต่แขก'* หรือ *'นึกสะเทินเมินหน้าระอาอาย'* เสียเช่นนี้ พวกศักดินาจึงมักจะหันกลับเข้าชื่นชมอยู่ในกรอบชีวิตของตน และกรอบวรรณคดีอันมีระเบียบแบบแผนและสูงส่งของตน ไม่รู้สึกปรารถนาที่จะแหวกวงล้อมออกมาบ่อยนัก

แต่พวกชนชั้นกลาง หรือชนชั้นไพร่ที่ได้มีโอกาสใช้ชีวิตอย่างอิสระโดยไม่ต้องเข้าเวรรับใช้เจ้านายตามสังกัดตลอดชีพ จะเริ่มมีความรู้สึกอึดอัดขึ้นในความจำเจ มลืดชืด และคร่ำคร่า ยิ่งการค้า การคบหาสมาคมระหว่างเมืองเจริญขึ้น ความรอบรู้ยิ่งมากขึ้น ความอึดอัดก็ยิ่งทวีขึ้น ความรู้สึกที่เห็นว่าควรจะมีอะไรใหม่ ๆ แปลก ๆ ก็เกิดขึ้น และนี่แหละคือจุดที่จะทำให้เกิดวรรณคดีสำนักใหม่ขึ้น นั่นก็คือสำนักที่หลีกออกมา หรือพังทลายออกมาจากกรอบวรรณคดีอันสูงส่งและเต็มไปด้วยชีวิตกษัตริย์ของศักดินา

พระมหามนตรี (*ทรัพย์*) นั้น โดยสภาพชีวิตและการทำมาหากินแล้ว (คือเจ้ากรมพระตำรวจ) ก็เป็นศักดินาเต็มตัว แต่ทว่าเป็นศักดินาที่อึดอัดต่อกรอบทางวรรณคดีของศักดินา ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่นับว่าไม่เกิดขึ้นได้บ่อยนักดังกล่าว

มาแล้ว ด้วยเหตุนี้พระมหามนตรีจึงเป็นผู้นำคนหนึ่งในการแหวกกรอบประเพณีวรรณคดีเก่าออกมาอย่างอาจหาญ แทนที่พระมหามนตรีจะนำเรื่องของกษัตริย์ ของเจ้าชาย เจ้าหญิงมาแข่งขันผีปากกับกวีศักดินาทั้งหลาย เขากลับก้าวลงมาจากยอดเขาไกรลาศ จากหอคอยงาช้างอันแพรวพราย . . . ก้าวลงมาสู่พื้นดิน มาสัมผัสกับเนื้อดินและชีวิตของชนชั้นไพร่ที่นอนกินคลุกอยู่กับมัน ตัวละครของพระมหามนตรีมิใช่ตัวละครในความฝันอันบรรเจิด หากเป็นตัวจริงที่มีจริงและก็มิใช่เจ้าหญิงเจ้าชายหากเป็น *ไพร่ราบ ยาจก วณิพก ทาส* อันเป็นชนชั้นที่ต่ำต้อยที่สุดของสังคมศักดินา !

พระเอกของเขามิใช่ '*พระสุริวงศ์พงศ์อสัญแดหวา*'[๒] หากมันเป็นขอทาน และก็ไม่ใช่ขอทานหรือยาจกที่เป็นเจ้าชายปลอมแปลงมาเพื่อหาคู่ครองแบบในเรื่อง **ทินวงศ์** หรือ **สังข์ทอง** หากเป็นขอทานที่เป็น *ขอทาน* จริงๆ . . . เป็นขอทานผู้ไร้สมบัติ ที่ซุกอยู่ในแถบเสาชิงช้าหน้าโบสถ์พราหมณ์ของกรุงเทพมหานคร ฯ

---

๒ *อสัญแดหวา* คือ อสัญเทวะ หมายถึงเทวดาผู้ไม่รู้จักตาย คำนี้เป็นคำใช้เรียกชื่อต้นราชวงศ์ของอิเหนา (ตามคำสอนในโรงเรียน)' แต่ความจริงคำว่า อสัญญ ในที่นี้ก็คือ *อาสัลญา* ในภาษาชวา ซึ่งแปลว่า ราชวงศ์ เพราะฉะนั้น คำว่า อสัญแดหวา ก็คือ วงศ์เทวดา

ตัวพระอีกตัวหนึ่งของพระมหามนตรีก็เช่นกัน แทนที่จะเป็นเจ้าชายผู้มีชีวิตลอยฟ่องอยู่โดยไม่ต้องแตะต้องกับการทำงาน หากเป็นสามัญชนผู้ทำงานตัวเป็นเกลียว นั่นคือเป็นคนเลี้ยงวัวรีดนมขายเป็นอาชีพ

ตัวนางเอก แน่ละ เธอมิใช่ *เจ้าหญิง* มิใช่ *องค์หญิง* มิใช่นางงามพร้อมราวกับเทพธิดา หากเป็นหญิงสามัญที่มีรูปร่างเยี่ยงหญิงของชนผู้ต้องทำงานจนมือหยาบกร้านทั่ว ๆ ไป มีอยู่ตอนหนึ่งในบทละครเรื่องนี้ ที่บอกให้เรารู้ได้ว่านางประแดะเป็น *เมียทาส* นั่นคือเป็นทาสที่นายประดู่ซื้อมาเป็นเมีย นั่นก็คือ ตอนที่ระเด่นลันไดเกี้ยวพาราสีและย้อยุดฉุดมือ นางประแดะเอ่ยขึ้นว่า

"ยิ่งว่าก็ไม่วางทำอย่างนี้ พระจะมีเงินช่วยข้าด้วยฤๅ"

คำที่ว่า 'พระจะมี *เงินช่วย* ข้าด้วยฤๅ' นี้แหละคือพยานที่บ่งว่า นางประแดะเป็น *เมียทาส* เพราะในยุคศักดินาที่ยังมีทาสนั้น เขาถือกันว่า คนที่ขายตัวเป็นทาสนั้นเป็นผู้ตกทุกข์ได้ยากต้องการเงิน จึงมาหาพวกผู้ดีมีเงินให้ **ช่วย** ซื้อ เมื่อนายเงิน **ซื้อ** ทาสไว้เขาจะเรียกว่า '*ช่วยทาสไว้*' หรือทาสที่ทนความทารุณของนายไม่ได้ แต่ไม่มีเงินไถ่ตัว คิดจะหาทางขยับขยาย

โดยลองเปลี่ยนนายดู ก็จะไปหานายเงินคนใหม่ที่ตนคิดว่าใจดีกว่า ทารุณน้อยกว่า ให้มา *ช่วย* ไถ่ตัวไปจากนายเก่า แล้วโอนตัวไปเป็นทาส กรณีนี้ นายเงินก็เรียกการซื้อทาสเปลี่ยนมือว่า '*ช่วยทาส*' อีกเหมือนกัน ภาษา '*ช่วย*' อย่างนี้ มีอยู่ทั่วไปในกฎหมายลักษณะทาสของยุคศักดินา[๓] ฉะนั้น ความจึงส่อว่านางประแดะเคยเป็นทาสมาก่อน แล้วท้าวประดู่เอาเงินไปซื้อมาเป็น *เมียทาส* นางจึงถามว่า ลันไดมีเงินช่วยนางหรือไม่ นั่นคือถ้ารักนางก็ต้องเอาเงินมาซื้อตัวนาง (ช่วย) ออกจากสิทธิ์ของท้าวประดู่ และอีกแห่งหนึ่งตอนที่นางประแดะคร่ำครวญ เมื่อถูกท้าวประดู่ตีว่า

"โคตรพ่อโคตรแม่ก็ไม่มี อยู่ถึงเมืองตานีเขาตีมา"

ตอนนี้ก็แสดงไว้ชัดเจนว่า นางเป็น *ทาสเชลย* ที่พวกเจ้านายต้อนมาใช้งานจากเมืองปัตตานี คือเป็นเชลยศึกที่ถูกกวาดต้อนมาเป็นทาสของพวกแม่ทัพนายกอง แล้วหลังจากนั้นจึงได้มีใครไป *ช่วย* (ซื้อ) เธอเปลี่ยนมือมาเป็นทอด ๆ ทาสเชลยหรือเมียทาสนี้แหละคือ นางเอกของพระมหามนตรี มิใช่ *องค์หญิงประติยะห์* ผู้สูงศักดิ์ หากเป็นนางประแดะ ทาสเชลยที่เขา

---

๓ โปรดพลิกดูกฎหมายตราสามดวงตอนลักษณะทาส

ซื้อเปลี่ยนมือเหมือนผักปลา. . . นางประแดะ ทาสเชลยที่แทบจะไม่มีค่าของความเป็นคน !

ส่วนนางรอง หรือ *'นางกระแอทวายขายขนม'* เธอก็เป็นแม่ค้าขายข้าวเหนียวหน้ากุ้งที่ทำมาหาเลี้ยงตน และต้องส่งดอกเบี้ยให้แก่นายเงินวันละเฟื้องละไพ ความข้อนี้ พระมหามนตรีกล่าวไว้ว่า :

มาจะกล่าวบทไป ถึงนางกระแอทวายขายขนม
เจ้าเงินโปรดปรานพานอุดม นุ่มห่มผืนผ้าค่าบาทเฟื้อง
ผูกดอกออกจากฟากเรือนนาย ลดเลี้ยวเที่ยวขายข้าวเหนียวเหลือง
ตามตลาดเสาชิงช้ามาเนืองเนือง ปลดเปลื้องเฟื้องไพได้ทุกวัน

ที่ว่า 'ผูกดอกออกจากฟากเรือนนาย' นั้น เป็นสำนวนภาษาสมัยที่ศักดินายังมีทาส การ *ผูกดอก* หมายถึงการที่ทาสขอทำสัญญากับนายเงิน แบบสัญญาเงินกู้ เช่นเป็นหนี้ค่าตัวอยู่ ๕๐ บาท ก็ขอทำสัญญาว่าเป็นทาสลูกหนี้ค่าตัว ๕๐ บาท จะต้องส่งดอกเบี้ยให้นาย เหมือนกู้เงินในอัตราตามที่นายเงินจะเรียกเอา แล้วขอตัวออกมาหากินนำดอกเบี้ยและเงินต้นส่งนายเงินจนหลุดเป็นไทอย่างเดิม โดยมากพวกนายเงินเจ้าทาสไม่ยอม

ให้ทาสผูกดอกออกไป ต้องการกักตัวไว้ใช้หักค่าตัวไปทีละน้อย ๆ นอกจากนายเงินที่มีทาสมากเหลือใช้จึงจะพิจารณาอนุญาตให้ทาสที่เห็นว่าซื่อ ๆ เซ่อ ๆ ผูกดอกออกไป เป็นการหมุนเงินกินดอกเบี้ยที่สูงที่สุด เพราะทาสย่อมยอมเสียดอกให้ตามแต่จะเรียกเพื่อแลกกับอิสรภาพ! พระราชกำหนดใหม่ของรัชกาลที่ ๑ ซึ่งออกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๗ ก็กล่าวไว้ว่า **"ทาสผูกดอกเบี้ยไป เอาดอกเบี้ยมาส่งแก่นายเงินรายวันรายเดือน เป็นลาภแก่นายเงินดุจหนึ่งปลูกต้นไม้มีผลประโยชน์แก่เจ้าของ . . ."**[๔] เมื่อเห็นกันว่า การให้ทาสผูกดอกไปได้ และเรียกดอกเบี้ยอย่างสูงลิ่วนี้ เป็นสิ่งชอบธรรม และซ้ำยังมีน้อยรายที่นายเงินจะยินยอม ใครที่ได้ผูกดอกออกไปจึงถือว่าเป็นคนที่ได้รับความเมตตากรุณาหรือความโปรดปรานเป็นพิเศษ พระมหามนตรีจึงได้กล่าวไว้ว่านางกระแอนั้น "*เจ้าเงินโปรดปรานพานอุดม*" ตามที่พระมหามนตรีกล่าวว่านายเงินโปรดปรานและให้ผูกดอกออกมานี้ เป็นเครื่องแสดงว่า พระมหามนตรียังคงมีความคิดความรู้สึกเห็นดีเห็นงามอยู่กับระบบการขูดรีดแบบที่นายเงินทำกับทาสอันมีอยู่

---

๔ พระราชกำหนดใหม่ บทที่ ๒๘ ในกฎหมายตราสามดวงฉบับชำระรัชกาลที่ ๑

ในยุคนั้น พระมหามนตรีมิได้คัดค้านการมีทาส หากแต่เอือมระอาต่อชีวิตเจ้าๆนายๆจักรๆวงศ์ ๆ และหันมาเขียนถึงชีวิตของพวกไพร่ พวกทาสที่มีอยู่ในสังคมเก่านั้น ทรรศนะทางสังคมของพระมหามนตรีมิได้ก้าวหน้า ทรรศนะที่ก้าวหน้าก็คือทรรศนะทางวรรณคดีเท่านั้น ข้อนี้พึงสังเกตดูให้ตระหนักชัดด้วย แต่ขณะเดียวกัน เราก็ต้องขอบคุณพระมหามนตรีที่ได้สะท้อนภาพการขูดรีดดอกเบี้ยชนิด *'รายวัน'* ไว้ด้วยว่านางกระแอต้องส่งดอกส่งต้นรายวันทุกวัน... *'ปลดเปลื้องเฟื้องไพได้ทุกวัน'* แม้จะเป็นการสะท้อนที่เป็นเชิงชี้ให้เห็นว่านางกระแอเป็นคนมีโชควาสนาเจ้านายโปรดก็ตาม . . . นี่คือนางรองของพระมหามนตรี นางรองผู้เป็นนางทาสผูกดอกและขายข้าวเหนียวหน้ากุ้งเก็บออมเอากำไรไปส่งเป็นดอกเบี้ยและเงินต้นแก่นายเงินผู้ใจดีเป็นรายวัน !

ส่วนตัวประกอบของละครเรื่องระเด่นลันได แทนที่จะเป็นพวกเสนาข้าราชบริพารเช่นในวรรณคดีเก่าๆ ของชนชั้นศักดินา พระมหามนตรีได้หันมาใช้พวกไพร่ราบที่จนกรอบและนิสัยเสีย เพราะเป็นนักเลงเล่นเบี้ยเสียหวย นั่นคือ **'พวกหัวไม้กระดูกผีขี้ข้า พอบ่อนเลิกกินเหล้าเมากลับมา'** (คำว่า *กระดูกผี* ในกลอนนี้หมายถึงลูกเต๋าที่ทำด้วยกระดูก)

ทั้งนี้เราต้องเข้าใจว่า รัฐบาลในยุคศักดินาหารายได้เข้าพระคลังหลวงโดยการเปิดบ่อนเบี้ย แล้วประมูลเก็บอากรบ่อน ตามสถิติปรากฏว่าใน พ.ศ. ๒๔๓๑ (รัชกาลที่ ๕) ในกรุงเทพฯ มีบ่อนเบี้ยถึง ๔๐๓ บ่อน บ่อนใหญ่ ๑๒๖ บ่อนเล็ก ๒๗๗ ตั้งอยู่ซอกแซกทั่วทุกตำบลบ้าน ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ที่พระมหามนตรีแต่งเรื่องระเด่นลันไดนี้ จะมีสักกี่บ่อนไม่มีสถิติ แต่เชื่อได้ว่ามีมากทีเดียว ทั้งนี้เพราะในรัชกาลนั้นเกิดเงินฝืด รัชกาลที่ ๓ ได้ใช้นโยบายเปิดบ่อนอย่างกว้างขวาง และยังได้ใช้วิธีการออกหวย ก.ข. เพิ่มขึ้นอีกด้วย หวย ก.ข. จึงได้เริ่มขึ้นในครั้งนั้น(พ.ศ.๒๓๗๘)บ่อนหวย ก.ข.นั้นมีอยู่ในกรุงเทพฯ หลายสิบบ่อน ทั้งอากรบ่อนเบี้ยและอากรบ่อนหวย ก.ข. ทำเงินให้รัฐบาลสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นจำนวนปีละหลายแสน สมัยที่เมืองไทยยังมีพลเมืองราว ๘ ล้าน แต่ถ้าเก็บอากรบ่อนได้นับเป็นห้า–เก้าแสนต่อปี ลองคิดดูก็แล้วกันว่า ทั้งบ่อนเบี้ย ทั้งหวย ก.ข. จะอุดมสักเพียงใด ความจริงข้อหนึ่งที่เราไม่อาจปฏิเสธได้ก็คือบ่อนการพนันเหล่านี้ ได้มีอิทธิพลต่อชีวิตของประชาชนในทางไม่น่าพึงใจ กล่าวคือ ทำให้เกิดนิสัยนักเลงและความสำนึกอันเลวทรามนานัปการ ฉะนั้น จึงไม่เป็นการประ

หลาดอะไรที่พระมหามนตรีจะให้พวกหัวไม้ของท้องเรื่องคลอดออกมาจาก *บ่อน* อันมีอยู่เกลื่อนไปทั้งกรุง!

นี่แหละคือตัวละครของพระมหามนตรี!

ในที่นี้ควรจะได้ย้ำให้ตระหนักชัดเสียอีกครั้งหนึ่งว่า การที่พระมหามนตรีนำชีวิตของไพร่ราบ และทาส ตลอดจนขอทานขึ้นมาฉายสะท้อนในวรรณคดีนั้น พระมหามนตรีเพียงแต่สะท้อนถ่ายภาพของขอทาน ของทาส ของไพร่ลงไว้เฉย ๆ เท่านั้น พระมหามนตรีแลเห็นขอทาน ก็จับเอาขอทานมาเป็น *ภาพปฏิมา* ของวรรณคดี พระมหามนตรีมิได้มุ่งหมายที่จะโจมตีสังคมศักดินาที่ผลิตขอทาน พระมหามนตรีมิได้เป็นปากเป็นเสียงของขอทานที่ร้องอุทธรณ์ความอยุติธรรมของสังคม พระมหามนตรีมองเห็นทาสและทาสลูกหนี้ผูกดอก พระมหามนตรีก็นำมาบรรจุลงในวรรณคดี แต่มิได้เรียกร้องความเห็นใจให้แก่ทาส มิได้คัดค้านระบบทาส มิได้คัดค้านการขูดรีดดอกเบี้ยที่นายเงินกระทำต่อทาส พระมหามนตรียังคงมีทรรศนะทางสังคมเช่นเดียวกับชนชั้นศักดินาทั่วไป คือยังเห็นว่า ขอทานคือปรากฏการณ์ที่ต้องมีอยู่เป็นธรรมดาของสังคมมนุษย์ ยังเห็นว่าการมีทาสเป็นสิ่งชอบธรรม และยังเห็นว่าการให้ทาสผูกดอกเพื่อรีดเอาดอกเบี้ยรายวันนั้น เป็นการแสดงความโปรด

ปรานปรานีของนายเงิน เราจะเห็นว่าความคิดทางสังคมของกวีผู้นี้ยังคงเป็นความคิดเยี่ยงยุคสมัยศักดินาอยู่เต็มที่ ... พระมหา*มนตรีกล่าวถึงชีวิตของคนผู้อาภัพเหล่านี้ มิใช่เพื่อจะคัดค้านความอยุติธรรมของระบบสังคม หากมีจุดมุ่งเพียงเพื่อจะแหวกกรอบวรรณคดีของศักดินาที่จำเจอยู่กับชีวิตของชนชั้นสูงลงมาสู่ชีวิตของสามัญชนเท่านั้น และก็สะท้อนชีวิตของสามัญชนออกมาตามภาพที่เห็น และทั้งนี้เป็นการสะท้อนเพียงด้วยความสำนึกเยี่ยงชนชั้นศักดินาทั้งปวงในยุคนั้นเท่านั้น !*

พระมหามนตรี ได้พังทลายกำแพงเก่าคร่ำออกมาจริง แต่เขามิได้ทลายกำแพงการเอาเปรียบและทำนาบนหลังคนของระบบเศรษฐกิจศักดินา หากได้เพียงแต่ทลายกำแพงอันเก่าคร่ำและคับแคบของศิลปวรรณคดีอันจำเจมลืดชืดของศักดินาลงเท่านั้น !

แต่ถึงกระนั้นก็ดี การทำลายกรอบกำแพงของวรรณคดีศักดินาที่พระมหามนตรี (ทรัพย์) กระทำนั้น ก็ต้องนับว่าเป็นการกระทำอันองอาจและมีลักษณะก้าวหน้าที่สุดทีเดียวสำหรับยุคสมัยของศักดินาเช่นนั้น

๓ . . .

การทลายกำแพงอันเก่าคร่ำและคับแคบของศิลปวรรณคดีอันจำเจซ้ำซากจนมลืดชืดนั้น พระมหามนตรีได้ใช้วิธีการพิเศษอันน่าปรบมือให้เกียรติอีกประการหนึ่ง นั่นคือ *ได้ใช้วิธีการประชดประชัน เสียดสี และเยาะเย้ย*

เพียงแต่การแหวกวงล้อมของจักรๆวงศ์ๆออกมาสู่ชีวิตสามัญชนเท่านั้น ยังไม่เพียงพอสำหรับกวีผู้นี้ เขายังได้กระทำมากไปยิ่งกว่านั้นด้วยอีกประการหนึ่ง นั่นคือ เยาะหยันกำแพงเก่าคร่ำคร่าที่เขาพังทลายออกมา

ในยุคสมัยของพระมหามนตรีนั้น วงการวรรณคดีชั้นสูงกำลังอาบอิ่มไปด้วยความสูงส่งทรงศักดิ์ของ *'ระเด่นมนตรี'* (อิเหนา) และกษัตริย์วงศ์อสัญแดหวาอื่นๆ ซึ่งล้วนเป็น *ระเด่น*กันให้เกลื่อนไปทั้งเรื่อง พระมหามนตรีแหวกวงล้อมของกษัตริย์ออกมาพูดถึง *'ขอทาน'* และขณะเดียวกันเขาก็อุปโลกน์ขอทานลันไดของเขาขึ้นเป็น *ระเด่นลันได* ซึ่งเราไม่อาจปฏิเสธได้เลยว่าพระมหามนตรีได้จงใจจะกระแนะกระแหน *'ระเด่นมนตรี'* ของรัชกาลที่ ๓ ระเด่นลันไดของเขาคือ *กษัตริย์ขอทาน* ที่เขาเชิดชูขึ้นเพื่อเปรียบเปรยระเด่นมนตรีผู้เป็น *กษัตริย์วงศ์เทวัญ !*

ในพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องอิเหนา เราจะสังเกตเห็นว่า ทุกตอนที่กล่าวถึงพวก *ระเด่น* ผู้แต่งจะกล่าวถึงด้วยถ้อยคำอันยกย่องเทิดทูน เช่น :

เมื่อนั้น *องค์ท้าวกุเรปั่น* **นาถา**

ขอให้สังเกตว่า คำที่ต่อท้ายนามกุเรปั่นก็คือคำ '*นาถา*' อันแปลว่า '*ที่พึ่ง*' หรือ '*ผู้คุ้มครอง*' ซึ่งหมายความว่า '*เป็นที่พึ่งของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน*' แต่พระมหามนตรีกล่าวถึงกษัตริย์ขอทานของเขาไว้ว่า :

มาจะกล่าวบทไป *ถึงระเด่นลันได* **อนาถา**

คำว่า *อนาถา* ของพระมหามนตรีมีความหมายตรงข้ามกับ *นาถา* ของบทละครเก่า ๆ เพียงไร คงจะเป็นที่ซาบซึมกันดีโดยทั่วไป

เช่นเดียวกัน เมื่อกล่าวถึงท้าวประดู่ พระมหามนตรีก็เขียนไว้ว่า

มาจะกล่าวบทไป *ถึงท้าวประดู่สุริวงศ์ทรงประฏัก*

ท้าวประดู่ของพระมหามนตรีเป็นกษัตริย์เลี้ยงวัว เมื่อเลี้ยงวัวก็ต้อง '*ทรงประฏัก*' มิใช่ *ทรงศร* หรือ *ทรงสังข์* แบบพระมหากษัตราธิราชเจ้าอื่น ๆ ในวรรณคดีเก่า ๆ

คราวนี้ว่าถึงการชมปราสาทราชวัง วรรณคดีเก่า ๆ มักจะชมเชยปราสาทราชวังของกษัตริย์ไว้เสียเลิศลอยราวกับทิพยวิมาน ทั้งนี้เพื่อโอ้อวดบุญญาธิการของกษัตริย์ให้ประชาชนเห็นว่า คือ *เทวดา* คือวงศ์ *เทวัญ* ที่แท้จริง แต่ปราสาทราชวังของระเด่นลันไดกลับตาลปัตร ท้าทายปราสาทราชวังของพวกระเด่นวงศ์เทวัญอย่างองอาจ เพราะแทนที่มันจะเป็นปราสาททอง ปราสาทแก้วที่มีช่อฟ้าชนิด *'ช่อฟ้าชวนฟ้าชำเลือง'* (สำนวนของกรมพระปรมานุชิตชิโนรส สมัย ร. ๓), แทนที่จะมีกำแพงเชิงเทินอันมั่นคง มีทหารอยู่ยามตามไฟ มันกลับเป็น ;

อยู่ปราสาทเสาคอดยอดด้วน กำแพงแก้วแล้วล้วนด้วยเรียวหนาม
มีทหารหอนเห่าเฝ้าโมงยาม คอยปราบปรามประจามิตรที่คิดร้าย

ในการกล่าวถึงเวลาเสวย เวลาสรง และเวลาทรงเครื่อง แทนที่จะพรรณนาถึงการเสวยพระกระยาทิพย์อันโอชารส แทนที่จะพรรณนาถึงการสรงชนิดโปรยปรายสุหร่ายริน และแทนที่จะกล่าวถึง *'เครื่องเอยเครื่องต้น'* อันมีตาบทิศ, ทับทรวง, สังวาลย์เพชร, มงกุฎทอง, ธำมรงค์วงงาม ฯลฯ พระมหามนตรีกลับกล่าวไว้อย่างตรงข้ามว่า :

ครั้นรุ่งสุริยันตะวันโด่ง โก้งโค้งลงในอ่างแล้วล้างหน้า
เสร็จเสวยข้าวตังกับหนังปลา ลงสระสรงคงคาในท้องคลอง

กระโดดตำสามทีสีเหือไคล แล้วย่างขึ้นบันไดเข้าในห้อง
ทรงสุคนธ์ปนละลายดินสอพอง ชโลมสองแก้มคางอย่างแมวคราว
นุ่งกางเกงเข็มหลงอลงกรณ์ ผ้าทิพย์อาภรณ์พื้นขาว
เจียระบาดเสมียนละว้ามาแต่ลาว ดูราวกับหนังแขกเมื่อแรกมี

กางเกงเข็มหลงอลงกรณ์ ของระเด่นลันไดก็คือกางเกงที่ปะแล้วปะอีก **ปะจนเข็มหลง!** ส่วน **ผ้าทิพย์อาภรณ์พื้นขาว** ก็คือ **ผ้าพื้นสีขาว** อันเป็นผ้าธรรมดาที่ชาวอินเดียนุ่งนั้นเอง *(โธตี)* แต่พระมหามนตรีแกล้งเรียกเสียให้เต็มยศเป็นภาษาเจ้าภาษานาย. ส่วน **'เจียระบาดเสมียนละว้ามาแต่ลาว'** ก็คือ ผ้าคาดพุงที่พวกเชลยละว้าแถบป่าดงใช้คาดกัน ลันไดเที่ยวเก็บมาคาด พระมหามนตรีเอามาแกล้งเรียกเสียด้วยราชาศัพท์ว่า *'เจียระบาด'* เพื่อให้คำตัดกันกับสิ่งของ [๕]

---

๕ กลอนวรรคนี้ ในบทละครเรื่องระเด่นลันไดที่หอสมุดพิมพ์ครั้งหลัง แก้เป็น *'เจียระบาดเสมือน* ละว้ามาแต่ลาว' คือแก้คำ *เสมียนละว้า* เป็น *เสมือนละว้า* เข้าใจว่าจะแก้เพราะผู้จัดพิมพ์คิดเห็นว่า คำเสมียนละว้าแปลไม่ออก แต่ที่จริงแล้วเสมียนละว้า คือ พวกเชลยละว้าที่พวกเจ้าขุนมูลนายกวาดต้อนมาใช้งานเป็นพวก *เสมียน* พวกนี้บางทีก็เรียกว่า *เสมียนลาว* ครั้งนั้นคงจะถือกันว่าเป็นพวก*เปิ่น,เร่อร่า*, (ตามคติศักดินา) จึงถือเป็นคำล้อเลียน พระมหามนตรีก็มีทรรศนะทางการดูถูกเชื้อชาติแบบศักดินาอยู่ จึงเก็บมาเปรียบเทียบให้เห็นว่าลันไดแต่งตัวพะรุงพะรังเร่อร่าดูไม่ได้เพื่อให้ขำ ตัวอย่างของพวก *เสมียนลาว* มีอยู่ในเพลงยาวชมพระยาศรีสหเทพ (เพ็ง) สมัยรัชกาลที่ ๓ ว่า: *'เสมียนลาว* ชาวเชลยได้เคยใช้'

ในด้านตัวละครหญิง พระมหามนตรีก็ได้เยาะเย้ยนาง เอกที่งามอย่างเพ้อฝันของวรรณคดีเก่า ๆ ไว้อย่างสุดฝีมือ ขึ้น ต้นก็เสนอออกมาทีเดียวว่า:

เมื่อนั้น　　　　　นางประแดะหูกลวงดวงสมร

หูของนางงามในวรรณคดีนั้น กวีเก่าๆ ของศักดินามัก จะเปรียบไว้ว่าช่างงามราวกับ **'กลีบบัว'** *แต่พระนางประแดะ มเหสีท้าวประดู่เป็น* **นางงามหูกลวง** *ที่ว่า* **หูกลวง** *นี้มิใช่ พระมหามนตรีแกล้งแต่งเล่นให้เห็นขัน หากเขาได้สะท้อน ภาพความจริงออกมาให้ตรงตามความเป็นจริง นางประแดะ นั้น* **'หูกลวง'** *จริง ๆ นางประแดะเป็นหญิงมลายูเชื้อแขก นัยว่าคงจะเป็นแขกทมิฬ ซึ่งอพยพมาอยู่ที่แถวเมืองปัตตานี พวกหญิงทมิฬนี้ชอบเจาะหูเป็นรูโตแล้วเอาตุ้มหูใหญ่ใส่ถ่วง ไว้ ยิ่งถ่วงก็ยิ่งยาน รูหูที่เจาะก็ยิ่งโต พอโตก็ทำตุ้มหูให้โต ขึ้น ทำเป็นปลอกยาว ๆ ตั้งกว่าองคุลีห้อยถ่วงไว้ทั้งสองข้าง เวลาถอดออกแล้วจะเห็นรูกลวงโตขนาดใหญ่กว่าหัวแม่มือ ใครที่ไปเที่ยวมลายูเดี๋ยวนี้ ยังจะเห็นหูกลวงเป็นตัวอย่าง เกลื่อนไปหมด แต่เท่าที่ได้สังเกตมักจะเป็นพวกคนสูงอายุ นางประแดะที่ว่า* **'หูกลวง'** *นั้น ก็คงจะเป็นแบบหญิงทมิฬ ในมลายูเดี๋ยวนี้นั่นเอง*

คติการชมนางงามของวรรณคดีศักดินานั้น โดยปรกติกวีมักจะกล่าวถึงอย่างเพ้อฝัน คือประมวลเอาความงามสมบูรณ์แบบตามอุดมคติที่ได้พบได้เห็นจากหญิงแต่ละคนมารวมเข้าไว้ในตัวนางงามของตน เช่น กวีเห็นว่าแขนอย่างนี้นับว่างามที่สุด ก็กำหนดให้นางงามในวรรณคดีมีแขนอย่างนี้ เห็นว่าอกอย่างนี้งามที่สุด ก็กำหนดให้นางงามของตนมีอกอย่างนี้ เรียกว่ารวมเอาความงามที่สุดของทุก ๆ ส่วนเข้ามาประมวลไว้ในตัวนางงามของตนคนเดียว นอกจากนี้ยังกล่าวถึงความงามทางด้านท่าทาง เช่นเห็นว่าเดินอย่างนี้งามเยี่ยม ก็กำหนดให้นางงามที่ยอดเยี่ยมของตนในวรรณคดีเดินอย่างนี้อีกชั้นหนึ่ง เช่นว่า เดินเหมือนนางข้างเดิน (คือเดินทอดน่องเนิบ ๆ และย้ายสะโพกไปมาเหมือนที่สมัยนี้เรียกว่าเดินแบบ *มาริลีน มอนโร*) เป็นอันว่าความงามของนางงามในวรรณคดีเก่านั้น เป็นความงามอันสมบูรณ์แบบที่หาจริง ๆ ไม่ได้ เรียกว่าเป็น '*ความงามตามความคิดฝัน*' หรือ ความงามในอุดมคติ (Ideal Beauty) หญิงที่ไม่งามดูจะไม่มีโอกาสได้มาปรากฏบทบาทเป็นตัวนำในวรรณคดีเลย

พระมหามนตรีมีชีวิตอยู่ท่ามกลางยุคสมัยของ '*ความงามในอุดมคติ*' และก็คงจะรู้สึกอึดอัด รำคาญ และ **'หมั่นไส้'** การเทิดทูนความงามอันเกินจริงนั้นเต็มสติกำลัง เขาจึงได้หยิบ

เอา 'หญิงสามัญ' มาแสดงเป็นตัวเอก และก็มิได้พรรณนาความงามให้เกินความเป็นจริงเลย หากสะท้อนภาพของหญิงผู้นั้นคือนางประแดะ ออกมาตามที่เป็นอยู่จริง นางประแดะของพระมหามนตรีจึง *'สูงระหงทรงเพรียวเรียวรูด'* และ *'พิศแต่หัวตลอดเท้าขาวแต่ตา'* คือสูงโย่งและดำปี๋เยี่ยงหญิงที่ทำงานทั่วไป นางประแดะนั้นคงจะเป็นผีดาษหน้าเป็นปรุเป็นรู พระมหามนตรีจึงได้สะท้อนภาพไว้ตามจริงว่า **"ทั้งสองแก้มกัลยาดังลูกยอ"**

ถ้าหากพระมหามนตรีจะกล่าวเท็จเยี่ยงกวีเก่าๆ พระมหามนตรีก็คงจะต้องกล่าวถึงนางประแดะไว้ทำนองว่า *'เอวบางร่างรัดกำดัดสวาท ผุดผาดสารพัดครัดเคร่ง'* (รามเกียรติ์ ร. ๒) หรือไม่ก็ต้องกล่าวถึงนมของนางประแดะไว้ว่า **"สองถันสันทัดสัตบุษย์ พึ่งผุดพ้นท่าชลาสินธุ์"** (บทละครเรื่องพระลอสำนวนวังหน้า สมัยรัชกาลที่ ๓) แต่พระมหามนตรีไม่นิยมกล่าวเท็จ จึงได้สะท้อนความจริงออกมาว่า :

"สองเต้าห้อยตุงดังถุงตะเคียว โคนเหี่ยวแห้งรวบเหมือนบวบต้ม"

และ

"น้อยฤๅนมแต่ละข้างช่างครัดเคร่ง ปลั่งเปล่งใจหายคล้ายกล้วยปิ้ง"

ใครจะพอใจหรือไม่ก็ตามที แต่นี่คือภาพของนางประแดะที่พระมหามนตรีสะท้อนออกมาตามที่เป็นจริง และแน่ละ

ถ้อยคำเปรียบเทียบต่าง ๆ ที่พระมหามนตรีจงใจใช้ในที่นี้ จุดประสงค์ก็เพื่อจะ **ล้อ** หรือ **เสียดสี** แบบฉบับการชมนางอันตายตัวของวรรณคดีศักดินานั้นโดยแท้

ในการชมคิ้ว กวีเก่าในยุคศักดินามักจะชมไว้ว่า โก่งและเรียวงามราวกับคันศรของพระรามหรือพระกามเทพอันเรียวเสลา พระมหามนตรีได้เสนอแง่เปรียบเทียบใหม่ เขาไม่เทียบกับอาวุธของกษัตริย์ และไม่เปรียบกับศรกามเทพ เพราะไม่จำเป็นว่าการยักคิ้วของสตรีคือการเอาศรกามเทพยิงที่ทรวงอกของบุรุษเสมอไป, เขาได้เทียบคิ้วนางประแดะเข้ากับ กงดีดฝ้าย (กงดีดฝ้าย มีลักษณะคล้ายคันศร ใช้สำหรับดีดปุยฝ้ายออกจากเมล็ด) กงดีดฝ้ายก็โก่งเช่นคันศรเหมือนกัน แต่เป็นของพื้นบ้าน เป็นเครื่องมือการผลิตที่มีคุณค่าของประชาชน ใครอาจจะเห็นว่าต่ำทรามก็ตามใจใคร แต่พระมหามนตรีจะใช้กงดีดฝ้ายนี้แหละเยาะเย้ยคันศรของพระรามและกามเทพ ! ในการชมจมูก กวีศักดินามักจะเทียบไว้ว่าโด่งงอนราวกับ 'ขอกาม' อันจะเกี่ยวกวนอารมณ์กามของชาย แต่พระมหามนตรีกลับนำเอามาเปรียบเทียบเข้ากับ พร้าขอที่ประชาชนใช้ในการทำงานประจำวัน ทั้งคิ้วและจมูกของนางประแดะจึงเป็นในรูปนี้ คือ :

"คิ้วก่งเหมือนกงเขาดีดฝ้าย จมูกละม้ายคล้ายพร้าขอ"

ลักษณะอันเยาะเย้ย เสียดสี ล้อเลียนกรอบอันเคร่งครัดของวรรณคดีเก่าเช่นนี้มีอยู่ทั่วไปแทบทุกบรรทัดในบทละครของพระมหามนตรี ถ้าหากจะย้อนไปตรวจดูกลอนบทละครที่คัดมาแสดงไว้ตอนต้นเรื่อง จะเห็นได้ว่า แทบจะไม่มีวรรคใดเลยที่พระมหามนตรีมิได้สอดแทรกการล้อเลียนเสียดสี '*กรรมวิธีแบบฉบับ*' ของวรรณคดีศักดินาไว้

การล้อเลียนและเยาะเย้ยแบบฉบับในการแต่งวรรณคดีของศักดินาที่พระมหามนตรีได้บรรจุลงไว้ในบทละครของเขานี้เอง ที่ดึงดูดผู้อ่านให้นิยมกันอย่างแพร่หลายในยุคนั้น และสร้างความครื้นเครงเรียกเสียงหัวเราะจากผู้อ่านได้อย่างกว้างขวาง ผู้ที่อ่านบทละครของพระมหามนตรีล้วนพึงใจในความตลกขบขันของบทและถ้อยคำด้วยกันทุกคน แต่ความตลกขบขันนั้นอยู่ที่พระมหามนตรีได้แหวกวงล้อมของกรอบเก่า ๆ ออกมา และล้อเลียนเยาะเย้ยมันได้อย่างมีชีวิตชีวา จะโดยสำนึกหรือไม่ก็ตาม ประชาชนยุคนั้นและแม้ยุคนี้ ได้นิยมบทละครเรื่องระเด่นลันไดก็เพราะลักษณะอันล้อเลียน เยาะเย้ย แหวกวงล้อมของมันนี้อย่างไม่ต้องสงสัย

ลักษณะอีกประการหนึ่งที่ทำให้บทละครเรื่องระเด่นลันไดตลกอย่าง '*คม*' และ '*ขบขัน*' (ต้อง *ขบ*

แล้วจึง *ขัน)* **อันเป็นความคมและขบขันที่ติดตรึงใจผู้อ่านก็คือ** *การใช้ถ้อยคำที่ตรงข้ามกันและใช้ข้อความที่ตรงข้ามกัน* **นั่นคือ** *มีลักษณะความขัดแย้งทางถ้อยคำและข้อความ* (Contrast) **วิธีนี้ก็คือ กล่าวถึงสิ่งที่ถือว่าต่ำ ๆ และสามัญด้วยถ้อยคำอันงามหรู หรือกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งเสียอย่างงามหรู แล้วหักความหลบลงเป็นเรื่องสามัญดาษ ๆ ทันที เช่น**

บรรทมเหนือเสื่อลำแพนแท่นมณี ภูมีซบเซาเมากัญชา

คำว่า **'บรรทม'** เป็นราชาศัพท์ที่ถือว่าเป็นคำสูงส่ง คำนี้จะสร้างความรู้สึกอันสูงส่งและโอ่อ่าขึ้นในครรลองความคิดของผู้อ่าน แต่แล้วพระมหามนตรีก็หักโค่นความรู้สึกเช่นนั้นลงทันทีด้วยการเสนอคำว่า **'เสื่อลำแพน'** การ **บรรทม** นั้นมันจะต้องคู่กับ **'พระยี่ภู่'** หรือ **'ฟูกฟ้า เขนยแก้ว'** แต่พระมหามนตรีจับมันมาเข้าคู่เสียกับ **'เสื่อลำแพน'** ที่ขอทานและสามัญชนปูนอน ซ้ำยังแถมท้ายเรียกเสื่อลำแพนว่า **'แท่นมณี'** เข้าอีก ความคมคายและขบขันจึงเกิดขึ้นอย่างตรึงใจผู้อ่าน ตัวอย่างเช่นนี้มีอยู่ทั่วไปตลอดเรื่องระเด่นลันได จะขอยกมาชี้ให้เห็นสักสองสามแห่ง ดังต่อไปนี้:

เสร็จเสวยข้าวตังกับหนังปลา ลงสระสรงคงคาในท้องคลอง

คำว่า "เสวย" ราชาศัพท์อันสูงส่ง ตัดกันอย่างตรงข้ามกับ "ข้าวตังกับหนังปลา" คำว่า "สระสรง" ตัดกันอย่างเฉียบขาดกับ "คงคาในท้องคลอง"

งามเอยงามปลอด ชีวิตพี่นี้รอดด้วยข้าวสาร

ตอนนี้ระเด่นลันไดชมนางประแดะ เมื่อขึ้นต้นชมนางก็ขึ้นแบบเดียวกับการชมนางอันเป็นแบบฉบับของวรรณคดีคลาสสิคของยุคศักดินา คือขึ้นต้นด้วยคำว่า "งามเอย" แต่แทนที่จะเป็น 'งามเอยงามพักตร์' หรือ 'งามเอยงามโฉม' อย่างที่ปรากฏเป็นแบบฉบับอยู่ในวรรณคดีศักดินาทั่วไป พระมหามนตรีกลับหักความลงทันทีด้วยการใช้ '*งามเอยงามปลอด*' คำว่า '*ปลอด*' จะทำให้ผู้อ่านนึกไปถึงภาษาที่ใช้กับแมว คือ **'ดำปลอด'** อันหมายถึงดำตั้งแต่หัวจรดหาง !

ในตอนที่นางประแดะวอนท้าวประดู่ผู้ผัว นางก็ขึ้นต้นว่า

"โอ้พ่อใจบุญของเมียเอ๋ย แปดค่ำพ่อเคยเชือดคอไก่"

พอขึ้นต้นด้วยคำว่า '*พ่อใจบุญ*' พระมหามนตรีก็ต่อเข้าให้ทันทีด้วยข้อความที่จะสนับสนุนความใจบุญ 'แปดค่ำพ่อเคยเชือดคอไก่' วันแปดค่ำคือวันพระถือกันว่าไม่ควรฆ่าสัตว์ตัดชีวิต แต่ทว่า พ่อใจบุญของนางประแดะเชือดคอไก่ต้มปลาร้ากับหน่อไม้ทุกวันพระ !

ยิ่งมาถึงตอนที่ว่า: *ในมุ้งยุงชุมพ่อสุมควัน* ผู้อ่านก็แทบจะกลั้นหัวเราะไม่ได้ เพราะนอนในมุ้งแล้วยุงยังชุมเต็มมุ้ง ต้องสุมควันกันยุง เรื่องมันก็คงจะเป็นว่า มุ้งของท้าวประดู่ขาดจนปะไม่ไหวนั่นเอง!

วิธีการสร้างความตลกขบขันอย่างนี้ พระมหามนตรีได้ใช้ตลอดทั้งเรื่อง และก็ใช้ได้อย่างคมคายทีเดียว นี่คือลักษณะอีกประการหนึ่งที่ทำให้ผู้อ่านรู้สึกติดตรึงใจในความขบขันและคมคายของบทละครของพระมหามนตรี

๔ . . .

ความตลกขบขันและคมคายของเรื่องระเด่นลันไดนี้แหละคือลักษณะเด่นที่สุดที่ทำให้พระมหามนตรีมีชื่อเสียงพุ่งขึ้นในระดับสูง ถ้าจะกล่าวว่า เขาคือกวีผู้เดียวที่ได้สร้างความตลกขบขันแบบคมคายนี้ขึ้นในวงการวรรณคดีของไทย ก็คงจะเป็นคำกล่าวที่ไม่ผิดจากความเป็นจริงมากนัก กวีในสมัยต่อมา ได้พยายามที่จะลอกเลียนแบบอย่างของการสอดแทรกความตลกขบขันนี้อยู่เสมอ แต่ทว่าไม่เป็นผลสำเร็จ ทั้งนี้เพราะกวีรุ่นหลังมิได้ตระหนักว่า ความตลกขบขันที่มีอยู่ในบทละครของพระมหามนตรีนั้น มิใช่บทตลกขบขันธรรมดาแบบ **'จำอวด'** *ที่เลือกใช้ถ้อยคำหยาบคายและ*

แผลง ๆ หากเป็นความตลกขบขันที่เกิดขึ้นจากการแหวกกรอบวรรณคดีเก่าของศักดินาออกมา และล้อเลียนเยาะเย้ยแบบแผนของการแต่งวรรณคดีศักดินาที่ตีกรอบไว้อย่างคับแคบนั้นได้อย่างถึงใจประชาชน พร้อมกันนั้น ก็เป็นความขบขันอันคมคายที่เกิดขึ้นจากการใช้ความขัดแย้งของถ้อยคำและข้อความที่ตัดกันทันทีทันควันและเด่นชัด

กวีผู้พยายามจะลอกเลียนลักษณะตลกขบขันของพระมหามนตรีนั้น มีอยู่ด้วยกันไม่กี่คน รัชกาลที่ ๕ ก็ได้เคยทรงใช้ความพยายามเช่นนี้ด้วยในสมัยที่ยังเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ (คือในครั้งรัชกาลที่ ๔) รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงแต่งบทละครสั้น ๆ ขึ้นเรื่องหนึ่ง เรียกว่า '*บทระบำตลก*' บทระบำตลกนี้ได้เคยนำออกแสดงครั้งหนึ่งเมื่องานสมโภชช้างเผือกในสมัยรัชกาลที่ ๕ ผู้ดูชมกันเป็นเสียงเดียวว่า ตลกขบขันยิ่งนัก บทระบำตลกนี้สังเกตได้ว่าแต่งขึ้นโดยจะให้มีลักษณะตลกเหมือนเรื่องระเด่นลันไดของพระมหามนตรี แต่ถ้านำเข้าเทียบกับระเด่นลันไดแล้วจะเห็นได้ว่าบทระบำตลกอยู่ในระดับรองกว่าระเด่นลันได จะขอยกตัวอย่างมาเทียบเคียงพอให้เห็นสักเล็กน้อยดังนี้:

เมื่อนั้น ผ่ายฝูงนางฟ้าหน้าเหมือนผี
อีกทั้งเทพบุตรสุดอัปรีย์ จับระบำทำทีดูสิ้นเมือง

นางฟ้าเหยียบบ่าเทพบุตร ฉวยฉุดยุดกรกันตามเรื่อง
ต่างทำท่าแยบคายชายชำเลือง ยักเยื้องหลอนหลอกกรอกหน้าตา

. . . .

เมื่อนั้น ฝ่ายฝูงเทเวศร์เปรตสวรรค์
ต่างมาประชุมมั่วสุมกัน เกี้ยวพันรำร่ายชายไป
เทพบุตรฉุดกระเบนนางฟ้า นางค้อนคมก้มหน้าด่าแม่ให้
แล้วทำรำร่ายชายกันไป เทพบุตรดีใจรำไปตาม
สัพยอกหยอกหยิกจิกผม เอาเท้าคีบหนีบนมนางส่ำสาม
แล้วป้องปัดสะบัดหน้าทำท่างาม รำตามเลี้ยวไล่กันไปมา

. . . .

รามสูรได้ยินโกรธา ร้องด่านางฟ้าอีฉิบหาย
กล้าดีหนีไยอีไม่อาย ราพณ์ร้ายไล่กระชิดติดมา

. . . .

แสงแก้วเข้าตาขุนยักษ์ มืดนักหาเห็นอะไรไม่
ล้มลงด้วยพลันทันใด เมขลาดีใจวิ่งเข้ามา
แล้วเอาส้นตีนปั๊กกบาล ขุนมารปี้มจะม้วยสังขาร์

. . . .

เมื่อนั้น จึงพระวรชุนใจหาญ
รับรองป้องกันประจัญบาน โผนทะยานเหยียบบ่ากุมภัณฑ์

ขุนยักษ์บีบคั้นลูกคันทะ *วรชุนแทบจะม้วยอาสัญ*

. . . .

เมื่อนั้น *นางฟ้าหน้าบูดตูดไถล*

รำล่อเทวาว่าจังไร *หันก้นโก่งให้เทวัญ*

. . . .

ต่างองค์ดีใจในที *โดดกอดนารีทุกคน*

ต่างจูบต่างสัพยอก *เย้าหยอกขึ้นขี่ปี่ปั่น*

. . . .

จากตัวอย่างที่ยกมานี้ ถ้าหากจะพิจารณาด้วยสายตาเยี่ยงนักศึกษาผู้แสวงหาความเป็นจริงแล้ว จะเห็นได้ว่าบทระบำตลกบทนี้พยายามให้ตลกโดยหาถ้อยคำและสำนวนมาใช้ให้พิลึกพิลั่น คือใช้ถ้อยคำที่ผิดแผกไปจากปรกติแต่ด้านเดียว ผิดกับวิธีตลกของพระมหามนตรีที่ยึดเอาการล้อเลียนแบบวิธีเก่าคร่ำของศักดินาเป็นหลักสำคัญ การตลกของพระมหามนตรีจึงเป็นตลกที่มีรสชาติ และขณะเดียวกัน ก็ทำให้ผู้อ่านชมเชยความสามารถของเขาที่รู้จักมองหาแง่อันควรล้อเลียนเยาะเย้ยมาแสดง แต่วิธีใช้คำให้พิสดารผิดจากธรรมดาของบทระบำตลก เป็นการตลกชั้นเดียว เป็นความขันที่ไม่ต้องขบเหมือนของพระมหามนตรีจึงเป็นตลกที่ไม่ *ขบขัน* หรือ *คมคาย*

ที่ผิดกันสำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ บทระบำตลกนั้นอยู่ข้างจะตลกแบบ *ไม่สุภาพ* เช่น "*เอาเท้าคีบหนีบนมนางส่ำสาม*" หรือ "*ขุนยักษ์บีบคั้นลูกคันทะ*" และอื่น ๆ แต่พระมหามนตรีสร้างบรรยากาศตลกขบขันในแง่ '*คม*' คือล้อเลียนได้ *คม* และสุภาพไม่หยาบโลน

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวไว้ในคำนำหนังสือบทละครเรื่องระเด่นลันไดว่า :

"ถ้าผู้อ่านสังเกตจะเห็นได้ว่า ทางสำนวนแต่งดีทั้งกระบวนบท *สุภาพ* แลวิธีที่เอาถ้อยคำขบขันเข้าสอดแซม บางแห่งกล้าใช้สำนวนต่ำช้าลงไปให้สมกับตัวบท แต่อ่านก็ไม่มีที่จะเขินเคอะในแห่งใด เพราะฉะนั้น จึงเป็นหนังสือซึ่งชอบอ่านกันแพร่หลายตั้งแต่แรกแต่งตลอดมาจนในระยะหลังๆ นับถือกันว่าเป็นหนังสือกลอนชั้นเอกเรื่อง ๑"

ความพยายามของบทระบำตลกที่จะลอกเลียนแบบพระมหามนตรีนั้น มองเห็นได้ชัดเพราะปรากฏหลายแห่งในบทระบำตลกว่า ได้ลอกเอาถ้อยคำและสำนวนของพระมหามนตรีไปแทบจะทั้งดุ้น เช่น

พระมหามนตรี	**รัชกาลที่ ๕**
๑ *บรรทมเหนือเสื่อลำแพนแท่นมณี*	๑ *อยู่ในวิมานรูจี*

ภูมีชบเซาเมากัญชา	*ภูมีชบเซาเมากัญชา*
๒ เจียระบาดเสมียนละว้ามาแต่ลาว	*๒ ผิวเนื้อเป็นนวลล้วนขี้ไคล*
ดูราวกับหนังแขกเมื่อแรกมี	*วิไลเหมือนหนังแขกเมื่อแรกมี*
๓ เสร็จเสวยข้าวตังกับหนังปลา	*๓ เปิดม่านเห็นข้าวตังกับหนังปลา เสวยทิพโอชาสำราญใจ*
๔ ครั้นพลบค่ำเข็นบันไดไว้นอกชาน	*๔ ใส่กุญแจวิมานเข็นบันได*
ฯลฯ	ฯลฯ

แต่ถึงแม้จะพยายามลอกเลียนถ้อยคำสำนวนได้ใกล้ชิดเพียงใด ความพยายามนั้นก็ยังเป็นหมัน เพราะบทระบำตลกมีลักษณะ *'ไม่สมจริง'* ตลอดเรื่อง เช่น เมื่อกล่าวถึงนางเมขลา บทระบำตลกกล่าวว่า

มาจะกล่าวบทไป นวลนางเมขโลเหลวไหล
ผิวเนื้อเป็นนวลล้วนขี้ไคล วิไลเหมือนหนังแขกเมื่อแรกมี
อยู่วิมานสองห้องแต่ลำพัง ที่แถวทิมริมวังช้างโรงสี
กินทิพทุกเวลาราตรี ที่เรือนมีแต่ตัวไม่กลัวใคร
วันหนึ่งนางอึดอัดขัดเงินเฟื่อง ให้เหงาเงื่องแสบท้องน้ำลายไหล
หอบหิวนิ่วหน้าคลาไคล กำแก้วแวววไวแล้วเหาะมา

บทระบำตลกพยายามจะสร้างความตลกขบขันขึ้นโดยเกณฑ์ให้ *นางเมขลา* เทพธิดาแห่งมหาสมุทรอันกว้างใหญ่

ไพศาล มาอยู่ที่ห้องแถวริมวังข้างโรงสี คือแถวสะพานช้างโรงสีเดี๋ยวนี้, และเกณฑ์ให้นางเมขลาขัดสนเงินจนแสบท้องน้ำลายไหล แต่นั่นเป็นเพียง '*ความแผลง*' เท่านั้น ถ้าจะตลกอยู่บ้าง ก็ตลกเพราะการมุกเรื่องขึ้นให้แผลง ๆ แต่ระเด่นลันไดของพระมหามนตรี การกล่าวถึงระเด่นลันไดว่า อยู่ที่เสาชิงช้าหน้าโบสถ์พราหมณ์ หรือกล่าวถึงท้าวประดู่อยู่ที่คอกวัวตรงหัวป้อมเหล่านี้ เป็นการกล่าวตามความจริง และเมื่อพูดถึงความยากจนของลันได ก็เป็นความยากจนที่ '*สมจริง*' แต่*นางเมขลา* . . . เทพธิดาเจ้าสมุทร . . . ไม่มีเหตุผลเลยที่จะยากจน

ระเด่นลันไดเป็นขอทาน ต้องกินข้าวตังกับหนังปลานี่เป็นเรื่องจริง ถ้าหากผู้อ่านจะหัวเราะเพราะไม่เคยได้อ่านเรื่องของขอทาน และเห็นว่าตลก มันก็ตลกด้วยความจริง แต่*พระวรชุน* . . . เทวดาบนสวรรค์ . . . ของบทระบำตลก ทำไมจึงต้องเสวยข้าวตังกับหนังปลาด้วย ? ถ้าจะให้ตอบคำถามนี้ก็ต้องตอบว่า บทระบำตลกเกณฑ์ให้พระวรชุนกินข้าวตังกับหนังปลาก็เพื่อให้มันดู *แผลง* ๆ เล่น เท่านั้น

ในเรื่องระเด่นลันได มีตอนหนึ่งที่พระมหามนตรีกล่าวว่า ระเด่นลันไดกับนางประแดะช่วยกันแหวกผ้านุ่งหาเล็นกัน

ง่วนอยู่ในห้อง ถ้าเราเห็นว่าขำ มันก็ขำ เพราะไม่เคยมีพระเอกที่ไหนมาก่อนเลยในวรรณคดีไทย ที่สกปรกจนเล็นไรกินเนื้อตัว แต่เราก็ต้องยอมรับว่ามันเป็นความขบขันที่ *เป็นจริง* และ *สมจริง* เพราะขอทานที่ *'แต่ผ้านุ่งยังไม่มิดจะปิดก้น"* นั้น มักจะมีเหา มีเล็น มีไร เกาะกินตามเนื้อตามหัวหูอยู่แทบทุกคน แต่ในพระราชนิพนธ์บทระบำตลก กล่าวถึง *รามสูร* พญายักษ์ไว้ว่า

จะนั่งนอนอย่างไรไม่เป็นสุข *เวียนลุกเวียนนอนร้อนมังสา*
เรือดเล็นโลนหมัดกัดกายา *คันเพียงอสุราจะวอดวาย*

เช่นนี้ ไม่มีเหตุผลสมจริงอะไรเลยที่จะทำให้เห็นว่า *รามสูร* พญายักษ์ที่จัดไว้ในหมู่เทวดาบนสวรรค์จะต้องมีเรือดมีเล็นกัดเนื้อตัว ถ้าจะตลกมันก็ตลกแผลง ๆ คือตลกเพราะพูดอะไรแผลง ๆ เท่านั้น

ด้วยลักษณะอันผิดกันดังกล่าวมานี้แหละ พระราชนิพนธ์บทระบำตลกของรัชกาลที่ ๕ จึงต้องเป็นรองบทละครเรื่องระเด่นลันได

เรื่องนี้ ถ้าจะเทียบ ก็เป็นทำนองเดียวกันกับที่รัชกาลที่ ๖ พยายามแต่ง *'นิราศพระมะเหลเถไถ'* ขึ้น โดยหวังจะให้มี

ลักษณะ *ตลกโปกฮา* แข่งขันกับบทละครเรื่อง *'พระมะเหลเถไถ'* ของ **คุณสุวรรณ** (กวีหญิงสมัยรัชกาลที่ ๔) แต่แล้วก็กลับจืดชืดไร้ชีวิตชีวา อ่านแล้วรู้สึกว่าทรงจงใจเกินไปที่จะทำให้ตลก และก็ตลกตายด้านเสียมาก มิใช่ตลกอย่างเป็นไปด้วยอารมณ์ขันที่กวีมีอยู่เป็นพื้นเดิมจริง ๆ คือเป็นตลกอย่าง *บังคับ* มิใช่ตลกอย่าง *เป็นไปเอง* (Spontaneity)

เมื่อได้เอ่ยถึงบทละครเรื่องพระมะเหลเถไถของคุณสุวรรณแล้ว ก็ควรจะได้กล่าวไว้เสียในที่นี้ว่า บทละครของคุณสุวรรณเรื่องนี้ เป็นบทละครตลกที่ลือชื่ออีกเรื่องหนึ่งของจักรวาลวรรณคดีไทย แต่แม้ว่าบทละครเรื่องพระมะเหลเถไถของคุณสุวรรณจะตลกขบขันเพียงไร ก็ยังเป็นรองระเด่นลันไดอยู่นั่นเอง ทั้งนี้เป็นเพราะคุณสุวรรณแต่งบทละครของเธอให้ตลกโดยวิธีจับเอาคำอันไม่เป็นโล้เป็นพาย และไม่เป็นภาษาเข้ามาใช้สอดแทรก แต่ทว่าให้ฟังดูรู้เรื่อง เช่น:

เมื่อนั้น	*พระมะเหลเถไถมะไหลถา*
สถิตยังแท่นทองกะโปลา	*สุชาปาลากะเปเล*
วันหนึ่งพระจึงมะหลึกตึก	*มะเหลไถไพรพรึกมะรึกเข*
แล้วจะไปเที่ยวชมมะลมเต	*มะโลโตโปเปมะลูตู*

จะเห็นได้ว่า ความตลกขบขันของบทละครเรื่องพระมะเหลเถไถ ของ คุณสุวรรณ อยู่ตรงการ ใช้ถ้อยคำเลอะเทอะ แต่ให้ฟังเป็นกลอนและพอจับเนื้อความได้รางๆ ผู้อ่านอ่านแล้วก็หัวเราะเพราะ *ความไม่เป็นเรื่อง* เหล่านี้เท่านั้น ถ้าจะนำระเด่นลันไดเข้าเทียบแล้วระเด่นลันไดเป็นบทละครตลกที่อยู่เหนือกว่า เพราะเป็นบทตลกที่ได้เรื่องได้ราว และล้อเลียน เสียดสี ทั้งด้านการผูกเรื่อง ทั้งด้านการเลือกสรรถ้อยคำของพวกวรรณคดีศักดินา

ด้วยลักษณะพิเศษฉะนี้แหละ ระเด่นลันไดของพระมหามนตรี จึงรักษาความเป็นอมตะของการตลกขบขันไว้ได้ในระดับที่หนึ่งตลอดมานับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ จนถึงปัจจุบัน... เป็นสถิติความตลกขบขัน ของวรรณคดีประเภทบทละครที่ยังไม่มีกวีคนใดทำลายได้จนกระทั่งบัดนี้ !

ความเป็นอมตะของบทตลกขบขันของบทละครเรื่องระเด่นลันไดนี้ ในด้านหนึ่ง มันได้ทำให้ประชาชนนิยมและรู้จักอย่างแพร่หลายในยุคสมัยนั้น แต่ขณะเดียวกันในอีกด้านหนึ่ง มันก็ได้ทำให้ผู้อ่านผู้ศึกษา มักจะมองข้ามลักษณะภายในอันทรงคุณค่าทางวรรณคดีของมันไปเสียโดยสิ้นเชิง นั่นคือลักษณะที่คัดค้านกรอบประเพณีวรรณคดีอันเก่าแก่คร่ำเคร่ง

ของศักดินา . . . . ที่ต้องเขียนถึงเรื่องของพวกเจ้านายศักดินา และด้วยแบบวิธีอันเป็นกฎเกณฑ์ตายตัว ตลอดจนด้วยถ้อยคำอันสูงส่งทรงศักดิ์ ความตลกขบขันอันเป็นอมตะนี้ ได้ทำให้เรา ๆ มักจะมองติดอยู่แต่เพียงเปลือกนอกของระเด่นลันไดที่ชวนขัน และก็เลยลืมมองให้ซึ้งจนทะลุไปเห็นความเป็นจริงว่า ระเด่นลันไดได้มีบทบาทอันสำคัญในทางวรรณคดี นั่นคือ ได้ **บุกเบิก** ช่องทางออกมาจาก **กรอบ** อันอึดอัด จำเจ และมลึดชืดของวรรณคดีศักดินา พร้อมทั้งได้เยาะเย้ยล้อเลียนสิ่งที่เขาพังทลายออกมานั้นอย่างท้าทายและครื้นเครง !

๕ . . .

งานทางวรรณคดีของพระมหามนตรีนั้น โดยทั่วไปแล้วเราก็มักจะรู้จักกันแต่เฉพาะบทละครเรื่องระเด่นลันได แต่ความจริง พระมหามนตรียังได้ผลิตงานที่มีคุณค่าอย่างสูงไว้อีกชิ้นหนึ่ง นั่นคือ *'เพลงยาว บัตรสนเท่ห์'* **ซึ่งเขาเขียนขึ้น เยาะเย้ยเสียดสี และเปิดโปง** *พระยามหาเทพ* **(ทองปาน) ผู้สร้างความอยุติธรรมขึ้นในสังคมยุคนั้น**

เพลงยาวบัตรสนเท่ห์นี้ รู้สึกว่าจะเป็นที่รู้จักกันน้อยเกินกว่าที่ควร และบรรดาผู้ที่รู้จักงานชิ้นนี้ ก็มักจะมองผ่านไปเสียอย่างผิวเผิน โดยถือว่าเป็นบัตรสนเท่ห์ด่าคนเล่นธรรมดา ๆ ไม่มีคุณค่าอะไร หนังสือตำราเรียน *'ประวัติวรรณคดี เล่มสี่'* โดยคณะอาจารย์ภาษาไทยโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา ก็กล่าวถึงเพลงยาวบัตรสนเท่ห์นี้ไว้ว่า :

"หนังสือเรื่องนี้เป็นเรื่องเล็กน้อยในทางวรรณคดี แต่มันเป็นเรื่องแสดงความสามารถของกวีผู้หนึ่งซึ่งมีแนวการเขียนแปลกกว่าของกวีผู้อื่นในยุคเดียวกัน" (น. ๕๓)

ตามคำกล่าวนี้ ก็คือ เพลงยาวบัตรสนเท่ห์เป็นวรรณกรรมที่ไม่สู้มีคุณค่าทางวรรณคดีนัก เป็น *เรื่องเล็ก* และที่วงการศึกษาวรรณคดียุคเก่ากล่าวถึง ก็ด้วยเห็นว่ามีแนวการเขียนแปลกกว่ากวีอื่นเท่านั้น

แต่คำตัดสินอย่างง่ายๆ เช่นนี้จะถูกต้องแท้จริงแล้วหรือไฉน ?

ถ้าหากเรายอมรับว่า คุณค่าของวรรณคดีมิใช่อยู่ที่ถ้อยคำและแนวการเขียนด้านเดียว หากขึ้นอยู่กับด้านสำคัญอีกด้านหนึ่ง นั่นคือด้านที่ว่า วรรณคดีชิ้นนั้นได้สะท้อนภาพชีวิตแห่ง

ยุคสมัยไว้ได้แจ่มชัดหรือไม่ด้วยแล้ว เพลงยาวบัตรสนเท่ห์ของพระมหามนตรีก็ควรจะมีคุณค่ามากกว่าที่นักศึกษารุ่นเก่าได้ประเมินไว้ ทั้งนี้เพราะมันได้ทำหน้าที่ฉายสะท้อนและเปิดโปงความอยุติธรรมของสังคมในยุคสมัยนั้นไว้ได้อย่างชัดเจนและงดงาม และโดยเฉพาะยิ่งเอกสารพยานที่สะท้อนภาพชีวิตอย่างถึงแก่นความจริงเช่นนี้เรามีเหลืออยู่น้อยด้วยแล้ว เพลงยาวบัตรสนเท่ห์ฉบับนี้ยิ่งจะเพิ่มทวีคุณค่าขึ้นอย่างมากมายทีเดียว เพราะมันเป็นวรรณกรรมชิ้นหนึ่งในจำนวนน้อยชิ้นที่ได้เปิดโปงความชั่วช้าของพวกศักดินาไว้อย่างองอาจปราศจากความหวั่นเกรง '*ราชภัย*'

ในที่นี้ควรจะทราบไว้ด้วยว่า ในยุคสมัยศักดินาที่กษัตริย์ทรงอำนาจเต็มสิทธิ์ขาดนั้น ประชาชนไม่เคยได้ลิ้มรสของสิทธิในการพูดและการแสดงความคิดเห็นอย่างเสรีเลย ทุกคนจะต้องระวังปากระวังคำ ชนิดที่ไม่ควรพูดก็อย่าพูดทีเดียว เราจึงยังมีคำสอนเก่า ๆ หลงเหลือตกทอดมาอยู่ว่า '*พูดไปสองไพเบี้ย นิ่งเสียค่าพันตำลึงทอง*' ประชาชนตกอยู่ในฐานะ '*ถึงมีปากก็เสียเปล่าเหมือนเต่าหอย*' หรือในฐานะ '*น้ำท่วมปาก*' คือมีปากแต่พูดไม่ได้ ถ้าขืนพูดขึ้นวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาล (คือชนชั้นศักดินา) ถ้าความล่วงรู้ไปถึงพระเนตรพระกรรณเข้า ก็

เป็นต้องโทษตามกฎหมาย *ลักษณะอาญาหลวง* คือ ตัดปากแหวะปาก แล้วเอามะพร้าวห้าวยัด นี่แหละคือความเข็ดคร้ามขามเกรงที่ทำให้ประชาชนสั่งสอนอบรมลูกหลานอยู่เสมอว่า '*พูดไปจะโดนมะพร้าวห้าวยัดปาก*'

โทษของการทิ้งบัตรสนเท่ห์ในยุคศักดินานั้น มิใช่โทษเบา ๆ เป็นโทษขั้นอุกฤษฏ์ คือต้องถึงประหาร เพราะเท่ากับยุยงให้เกิดความกระด้างกระเดื่อง หรือทำให้เรื่องอันมิบังควรต้องแพร่หลายมาแพร่หลายเป็นที่ขายใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ผู้ที่ทิ้งบัตรสนเท่ห์และได้รับราชทัณฑ์จนถึงตายก็ได้มีปรากฏเป็นตัวอย่างมาแล้วในระยะก่อนสมัยของพระมหามนตรีเพียงไม่กี่ปีนั้นคือ พระเจ้าน้องยาเธอ *กรมหมื่นศรีสุเรนทร์* ในรัชกาลที่ ๒

เรื่องมีอยู่ว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๒ นั้น ได้มีการสึกพระภิกษุชั้นผู้ใหญ่มาลงโทษโบยตีอย่างสาหัส ในยุคนั้น *กรมหมื่นรักษ์รณเรศร์* (หม่อมไกรสร) เป็นผู้กำกับราชการกรมธรรมการ (เทียบกระทรวงศึกษาและวัฒนธรรมปัจจุบัน) มีหน้าที่ควบคุมพระภิกษุสงฆ์ การสึกพระครั้งนั้น กระทำภายใต้การอำนวยการของกรมหมื่นรักษ์รณเรศร์ (หม่อมไกรสร) เมื่อสึกออกมาแล้วก็ลงโทษโบยอย่างทารุณ ผู้กำกับการโบยก็คือรัชกาลที่ ๓ ซึ่งขณะนั้นยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ กรม

หมื่นศรีสุเรนทร์ทนดูการโบยตีและชำระความเช่นนั้นไม่ได้ จึงเขียนโคลงบัตรสนเท่ห์บทหนึ่ง นำไปปักไว้ที่กระถางต้นไม้ดัดหน้าประตูเทเวศร์รักษาในพระบรมหาราชวัง โคลงนั้นมีความว่า

ไกรสรพระเสด็จได้ สึกชี
กรมเจษฎาบดี เร่งไม้
พิเรนทร์แม่นอเวจี ไป่คลาด เลยพ่อ
อาจพลิกแผ่นดินได้ แม่นแม้นเมืองทมิฬ

ความของโคลงบทนี้ก็คือ หม่อมไกรสรสึกพระ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์กำกับการโบยโดยเร่งให้โบยหนัก ๆ (เร่งไม้) เป็นการกระทำที่พิเรนทร์ จะต้องตกนรกขุมอเวจีอย่างหนีไม่พ้น การทำเช่นนี้ระวังเถิด จะทำให้แผ่นดินต้องกลายเป็นเมืองทมิฬ

แต่กรมหมื่นศรีสุเรนทร์เคราะห์ร้าย มีผู้จับสำนวนโคลงได้ จึงถูกจับไปไต่สวนลงโทษ ถูกจำคุกห้าประการอยู่ในคุกมืดและถูกลงโทษด้วยการทรมานตามแบบจารีตนครบาลจนตายไปคาคุกมืด !

การลงโทษถึงตายแก่ผู้ทิ้งบัตรสนเท่ห์ หรือวิพากษ์วิจารณ์การปฏิบัติราชการของชนชั้นศักดินานี้ มิใช่เรื่องเล่าลือ

กันเปล่า ๆ และมิใช่ว่านาน ๆ จะมีสักครั้ง หากเป็นเรื่องที่มีหลักฐานเป็นทางการและก็ปรากฏเสมอมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ สมัยรัชกาลที่ ๕ มีกวีผู้หนึ่งชื่อ *'ทิม'* ได้แต่งนิราศขึ้นวิพากษ์วิจารณ์การปฏิบัติราชการของรัฐบาล[๖] สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ขัดเคืองมาก ได้ทำเรื่องราวขึ้นฟ้องร้องถึงรัชกาลที่ ๕ ในคำฟ้องร้องก็อ้างอิงถึงตัวอย่างการตัดสินคดีเช่นนี้ในรัชกาลก่อน ๆ ว่า สมัยรัชกาลที่ ๓ *จางวางเสือ* ทำบัตรสนเท่ห์วิจารณ์หม่อมไกรสรก็ต้องโทษ ครั้งเจ้าพระยาบดินทรเดชายกทัพไปเขมร *ขมื่นไวยวรนารถ* (เพ็ง) นอกราชการ และ *นายเถื่อนคางแพะ* วิพากษ์วิจารณ์แม่ทัพนายกองก็ต้องโทษถึงตาย ฉะนั้นเรื่องของนายทิมนี้ก็จะต้องเอาโทษด้วยให้เหมือนคดีเก่า ๆ รัชกาลที่ ๕ รับเรื่องแล้วกริ้วถึงขนาดสั่งให้เจ้ากรมพระตำรวจในขวาจับตัว 'อ้ายทิม' มาสอบสวนโบย ๕๐ และจำคุกในวันนั้นทันที ! เรื่องนี้มีอยู่ใน **'จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว'** ที่ทรงบอกให้อาลักษณ์จดไว้เป็นประจำวัน . . . หลักฐานพยานทางการที่ยืนยันให้เห็นสภาพการไม่มี

---

๖ นิราศเรื่องนี้คือ **"นิราศหนองคาย"** พิมพ์ที่โรงพิมพ์หมอสมิธ เมื่อเกิดเรื่องครั้งนี้ถูกสั่งเก็บและเผาเสียสิ้น

สิทธิเสรีภาพในการพูดและการเขียน หรือลัทธิธรรมเนียม '*มะพร้าวห้าวยัดปาก*' ของยุคนั้น!

นี่คือโทษของการทิ้งบัตรสนเท่ห์ในยุคศักดินา!

ฉะนั้นแล้ว เราจะไม่สรรเสริญพระมหามนตรีได้อย่างไร ที่ได้กล้าเสี่ยงเขียนบัตรสนเท่ห์เปิดโปงความเหลวแหลกของวงราชการศักดินาไว้จนได้ตกทอดมาเป็นเอกสารที่มีค่าในยุคสมัยของเรา?

เพลงยาวบัตรสนเท่ห์ฉบับนี้ เป็นเพลงยาวที่พระมหามนตรีเขียนขึ้นเสียดสี *จมื่นราชามาตย์* (ทองปาน)

จมื่นราชามาตย์ (ทองปาน) ผู้นี้คือ ปลัดกรมพระตำรวจในซ้าย (ถือศักดินา ๘๐๐) ต่อมาได้เลื่อนยศขึ้นเป็น *พระยามหาเทพเสพกษัตริย์* เจ้ากรมพระตำรวจในซ้าย ถือศักดินา ๒,๐๐๐

จมื่นราชามาตย์ ปลัดกรมพระตำรวจในซ้ายครั้งรัชกาลที่ ๓ นั้น คงจะเป็นตำรวจประเภท *อัศวินผยอง* หรือ *ผู้กว้างขวาง* และข่มเหงกดขี่ประชาชนจนร่ำลือ พระมหามนตรีจึงเหลืออดถึงกับต้องเขียนเพลงยาวบัตรสนเท่ห์ แล้วลอบนำไปปิดไว้ที่ระเบียงโรงตำรวจในวัง อันเป็นที่ทำการของจมื่นราชามาตย์

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น การพิมพ์ของเรายังไม่มี จะมีบ้างก็แต่พวกหมอสอนศาสนาตั้งโรงพิมพ์สำหรับพิมพ์หนังสือคัมภีร์คริสตศาสนา ปกติก็ไม่มีใครได้อ่านหนังสือกันนัก คนที่รู้หนังสือก็มีน้อย คนที่รู้ดีถึงขนาดเขียนโคลงกลอนได้สละสลวยก็มีน้อย ฉะนั้น ในยุคนั้นพอได้อ่านกลอนของใคร ก็มักจะจำสำนวนกันได้ทันที เพราะไม่สับสนอลเวงมากเหมือนปัจจุบัน เพลงยาวบัตรสนเท่ห์ของพระมหามนตรีก็เช่นกัน พอปิดไว้ก็มีผู้จำสำนวนได้ รู้ตัวผู้เขียน แต่ก็ไม่มีผู้ใดฟ้องร้อง ทั้งนี้เพราะมีแต่คนเกลียดชังจมื่นราชามาตย์ มีแต่แอบมาคัดลอกกันต่อ ๆ ไป สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเล่าไว้ว่า "*ด้วยครั้งนั้นมีคนชังพระยามหาเทพทองปานอยู่มากด้วยกัน เพลงยาวนั้นก็เลยแพร่หลาย*"

คราวนี้ในส่วนตัวจมื่นราชามาตย์ (ซึ่งต่อมาได้เป็นพระยามหาเทพเสพกษัตริย์) ทำไมจึงไม่ฟ้องร้อง ข้อนี้สันนิษฐานว่าเหตุผลส่วนหนึ่งอาจจะเป็นเพราะจมื่นราชามาตย์เกรงกลัวอิทธิพลของพระมหามนตรีอยู่ ทั้งนี้เพราะพระมหามนตรีเป็นข้าราชการฝ่ายตำรวจชั้นเหนือกว่า คือ เป็น *พระมหามนตรีศรีองครักษ์* สมุหเจ้ากรมพระตำรวจในขวา ถือศักดินา

๒,๐๐๐ จมื่นราชามาตย์ขณะนั้นเป็นเพียงปลัดกรมพระตำรวจในซ้าย ถือศักดินา ๘๐๐ จึงไม่กล้ามีเสียง ถ้าหากพระมหามนตรีมิได้เป็นเจ้ากรมพระตำรวจในขวา ก็น่าจะถูกฟ้องคว่ำเข้าเม่าถึงตายไปเพราะเพลงยาวบัตรสนเท่ห์นี้แล้วอย่างไม่ต้องสงสัย

เพลงยาวบัตรสนเท่ห์ฉบับนี้มีข้อความสั้น ๆ เพียง ๕๔ คำกลอน ไม่ยาวนัก จึงจะขอคัดมาให้พิจารณาร่วมกันทั้งหมด ณ ที่นี้ :

เพลงยาวบัตรสนเท่ห์แต่งว่าจมื่นราชามาตย์

มิเสียทีที่เขามีวาสนา

แต่เห็นเห็นที่เขาเป็นขุนนางมา ไม่เหมือนราชามาตย์ในชาตินี้

ประกอบหมดยศศักดิ์และทรัพย์สิน เจ๊กจีนกลัวกว่าราชาเศรษฐี

เมื่อชาติก่อนได้พรของหลวงชี จึงมั่งมีดูอัศจรรย์ครัน

เขาชมบุญเรียกเจ้าคุณราชามาตย์ แต่ร้ายกาจเกือบยักษ์มักกะสัน

ลงนั่งยังนาวาเหมือนชาละวัน ขึ้นบกตกมันเหมือนสิงห์ทอง

จะเข้าวังตั้งโห่เสียสามหน ตรวจพลอึกทึกกึกก้อง

ห่อผ้ากาน้ำมีพานรอง หอกสมุดชุดกล้องร่มค้างคาว

นุ่ง ปูมเขมรใหม่ วิไลเหลือ[๗] สวมเสื้อได้ประทานห่มส่านขาว
ลงจากหอกลางหางหงส์ยาว เมียชมว่างามราวกับนายโรง
ช่างหมดจดงดงามถึงสามอย่าง จะไว้วางกิริยาก็อ่าโถง
แต่ใจโตกว่าตับคับซี่โครง เมื่อเดินโคลงโยกย้ายหลาย
ท่านอง
ถนนกว้างสี่วามาไม่ได้ กีดหัวไหล่ไกว่แขนให้ขัดข้อง
พวกหัวไม้เห็นกลัวหนังหัวพอง ยกสองมือกราบอกราบดิน
ด้วยอำนาจราชศักดิ์นั้นหนักหนา ถ้าเข้าคาแล้วแต่ล้วนเป็นสัตย์สิ้น
มีทหารชาญไชยใจทมิฬ ดังจะกินเนื้อมนุษย์สุดพิภพ
ไชยภักดี ว่าที่ขุนต่างใจ ทั้งนอกในไวเวรก็เจนจบ
ศรีสังหาร พนักงานจำการครบ แสนใจรบ รับเรียกค่าฤชา
ทั้งสามนายยอมตายในใต้ท้าว มิเสียทีมีบ่าวคราววาสนา
เคยเชื่อใจไว้วางต่างหูตา รู้อัธยาอาศัยน้ำใจนาย
หยุดที่ ทิมกรมวัง นั่งสูบกล้อง[๘] ดูท่านองกรุ้งกริ่งหยิ่งใจหาย

---

๗ **ปูมเขมรใหม่** คือผ้าไหมทอเป็นลายทั้งผืนของเขมร เดี๋ยวนี้ยังใช้นุ่งกัน ในหมู่หญิงเขมรในกัมพูชาเรียกกันว่า **'โฮล'** – ทีปกร

๘ **ทิม** คือโรงแถวซึ่งเป็นที่ทำการของกรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับราชการภายในวังหลวง ปลูกเป็นแถวอยู่ในบริเวณพระบรมมหาราชวังชั้นนอก ทิมนี้เป็นที่ทำการของกรมใดก็เอาชื่อกรมต่อท้ายเข้าไป บางทีก็เรียกว่า **'ทิมดาบ'**

พวกลูกความตามหมอบเที่ยวยอบกาย กลัวกว่าพระยานายบ้านเมืองดี
หมอจีนดูไว้ในตำรา ดวงชะตาขึ้นเมษราศี
คงจะถึงพานทองในสองปี ถ้าเต็มทีผิดคาด ราชรองเมือง
ข่าวนอกพูดกันขันเต็มที ว่ากลางคืนรัศมีสีเนื้อเหลือง
ดูในเรือนเหมือนแสงแมงคาเรือง คนลือเลื่องพูดมากปากวัดวา
พระยาบำเรอบริรักษ์ได้ซักถาม ว่าเดิมความโด่งดังขึ้นวังหน้า
สมภารวัดลิงขบคบภรรยา ไปพูดจากันที่วัดน่าอัศจรรย์
ครั้นพิเคราะห์ดูความเห็นงามแน่ ชนชาวแพโรงเหล้าเหล่าบางยี่ขัน
ต่างนิยมชมชื่นตื่นกันครัน ว่าเหมือนพระพิมพ์สวรรค์ผู้รุ่งฟ้า
ช่างสมบูรณ์ทั้งท่านคุณผู้หญิงใหญ่ งามลักษณวิไลดังเลขา
งามละม้ายคล้ายแสงสุริยา เทวดาดลใจจึงได้กัน
หม่อมชาวเมืองสุรินทร์ชื่อสิลลา เป็นเทือกเถาเหล่าพระยาขุขันธ์
หม่อมทับทิมเดนเลือกเทือกรามัญ หม่อมลูกจันทน์เป็นลาวชาวอัตปือ
ตกลงมาอยู่กรุงพุงโรป่อง แต่ลงท้องตาลอยอยู่น้อยหรือ

รอดด้วยยาเข้าอึ่งกับกึ่งกือ พึ่งจะรื้อจากไข้ได้สามเดือน
ซื่อสัตย์สุจริตสนิทสนม คุณชายชมนักหนาหาไม่เหมือน
โปรดให้เป็นที่สองรองแม่เรือน ได้ตักเตือนดูแลแม่น้อยน้อย
ให้คลานศอกคลานเข่าจนเคล่าคล่อง ถูกทำนองนางในไว้ใช้สอย
พนักงานของใครก็ใครคอย ได้ระเบียบเรียบร้อยทั้งถ้อยคำ
เวลาเจ้าคุณออกจากที่เฝ้า ให้ร้องเรื่องอิเหนาเมื่อเข้าถ้ำ
ฝ่ายหม่อมที่คะนองร้องลำนำ จนท้องน้ำเลื่องลือระบือชา
นั่งอวด สบ เสียให้เมียกลัว[๙] *เกิดเป็นตัวกูนี้มีวาสนา*
เครื่องเสวยคาวหวานประทานมา กินข้างหน้าเลื่องลือออกอื้ออึง
ฝ่ายหม่อมภรรยาบรรดานั่ง ครั้นได้ฟังกลัวขลาดไม่อาจหึง
อีสาวสาวเหล่าพวกช่างสะดึง มันกีดอยู่นิดหนึ่งดอกกระมัง
คิดว่าจะให้หัดมโหรี เด็กเด็กเสียงดีมีอยู่บ้าง
ถึงวันพระไม่ได้ชำระความในวัง ออกมานั่งหอนอกออกแขกเมือง
พวกทนายเรียนรายของกำนัล เจ๊กนั้นจีนนี่มีหลายเรื่อง
เฮ้ยบ่าวอุปราชใครขาดเคือง พวกหัวเมืองขัดสนขนไปกิน

---

๙ ที่ว่านั่งอวด **สบ** นี้ เขียนตามฉบับที่หอสมุดพิมพ์ พ.ศ ๒๔๗๒ ตีความไม่ออก เข้าใจว่าคงจะตีพิมพ์ผิด ความจริงควรจะเป็น นั่งอวด **สม**, **สม** คือผ้านุ่งที่ปักเชิงด้วยดิ้นเงินหรือทอง มักเรียกว่า **สมปัก** เป็นผ้านุ่งยศของพวกขุนนางรางน้ำที่มีศักดิ์สูง ไพร่มองเห็นคนนุ่ง **สม** มาแต่ไกลก็ต้องรีบหมอบราบกราบกราน ในที่นี้ควรจะเป็น 'นั่งอวดสมเสียให้เมียกลัว'

ปลูกเรือนเหมือนกับถวายฎีกา นึกคอยวาสนาเมื่อหน้ากฐิน
ปัญญาท่านแทงลอดตลอดดิน ควรจะภิญโญยศปรากฏไป
คนนอกพูดกันนั้นไม่เห็น เมื่อครั้งเป็นนายทองปานท่านสงสัย
ข้าพเจ้าได้ส่องกล้องเป่าไฟ ไม่ใกล้ไกลดอกกลัวฝากตัวเอยฯ

(เพลงยาวบทนี้ได้พิมพ์เต็มทั้งบทเป็นครั้งที่สาม ณ ที่นี้ พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๓๐ ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๔๗๒)

๖ . . .

เพลงยาวบัตรสนเท่ห์มีอยู่เพียงเท่านี้ แต่ถ้าหากเราจะศึกษาอย่างพินิจพิเคราะห์จริงจังทุก ๆ ถ้อยกระทงความ ก็จะเห็นได้ว่าเนื้อความที่บรรจุอยู่ในนั้นมีมากมายหลายเท่าตัวเพลงยาวทีเดียว เพื่อให้ท่านผู้สนใจได้เข้าใจเพลงยาวนี้ดีขึ้น จึงใคร่ขออธิบายความของเพลงยาวบทนี้เฉพาะที่เห็นว่าควรอธิบายสักเล็กน้อย

ในตอนต้น พระมหามนตรีกล่าวถึงอำนาจราชศักดิ์ของจมื่นราชามาตย์ไว้ว่า *"เจ๊กจีนกลัวกว่าราชาเศรษฐี"* ราชาเศรษฐีในที่นี้ก็คือ *'พระยาโชฎึกราชเศรษฐี'* เป็นบรรดาศักดิ์ของคนจีนที่กษัตริย์เลือกขึ้นเป็นข้าราชการสำหรับทำหน้าที่สองประการ คือ เป็นเจ้ากรมท่าซ้ายฝ่ายจีนควบคุมดูแลการค้าผูก

ขาดของกษัตริย์ที่ทำกับประเทศจีนประการหนึ่ง และเป็นผู้ควบคุมดูแลคนจีนในประเทศไทยอีกประการหนึ่ง พระยาโชฎึกราชเศรษฐี หรือพระมหามนตรีเรียกว่า 'ราชาเศรษฐี' ในสมัยรัชกาลที่ ๓ นี้ คือ พระยาโชฎึกราชเศรษฐี *ทองจีน* ในสกุล *ไกรฤกษ์* ซึ่งเป็นผู้ที่ได้ชื่อในการมีบุตรมากผู้หนึ่ง คือมีกว่า ๕๐ คน โดยปรกติแล้วตำแหน่งพระยาโชฎึกราชเศรษฐีนี้เป็นตำแหน่งที่มีอิทธิพลมากในหมู่คนจีน และบังคับบัญชาคนจีนได้เป็นสิทธิ์ขาด แต่ที่พระมหามนตรีกล่าวไว้นี้หมายความว่า จมื่นราชามาตย์ (ทองปาน) ข่มหมู่คนจีนในไทยเสียจนลานกลัวจมื่นราชามาตย์ปลัดกรมพระตำรวจในซ้ายยิ่งกว่ากลัวเกรงพระยาโชฎึกราชเศรษฐีเจ้าสังกัด

ต่อมาเพลงยาวกล่าวว่า "*เขาชมบุญเรียกเจ้าคุณราชามาตย์ แต่ร้ายกาจเกือบยักษ์มักกะสัน*" ตรงนี้จะเห็นได้ว่า จมื่นราชามาตย์เจ้ายศเจ้าอย่างใช้อำนาจเสียจนผู้คนต้องเรียกขานให้สูงศักดิ์ขึ้นไปเป็น '*เจ้าคุณ*' (คือพระยา) ที่ต้องเรียกให้เกินตำแหน่งเข้าไว้นี้มีเหตุผลอยู่ คือ ประการแรก มีความกลัวจนลาน จึงต้องเรียกขานให้สูงส่งเข้าไว้จะได้เป็นที่ต้องใจ ประการที่สอง การเรียกขานบรรดาศักดิ์นั้น ถ้าไปเผอเรอเรียกต่ำกว่าบรรดาศักดิ์จริงเข้า เป็นถูกปรับตามกฎหมายลักษณะอาญา

หลวง หรือถ้าหากเรียกสั้น ๆ ย่อ ๆ อย่างขาดความเคารพ ก็เป็นเรื่องที่จะทำให้ต้องโทษถูก *ถอนพัน*[๑๐] ฉะนั้นจึงต้องเรียกให้เกิน ๆ ไว้เสีย เผื่อขาดเผื่อเหลือ เพื่อให้ถึงอกถึงใจพระเดชพระคุณ และก็ดู ๆ จะเป็นทำนองเยาะเย้ยอยู่ในที่ด้วย

"*ลงนั่งยังนาวาเหมือนชาละวัน* *ขึ้นบกตกมันเหมือนสิงห์ทอง*"

ตรงนี้หมายความว่า เวลาไปเรือก็อาละวาดชาวบ้านร้านถิ่นใช้อำนาจบาตรใหญ่ฟาดหางราวกับพญาจระเข้ (ชาละวัน) ของเวลาขึ้นบกก็อาละวาดคับถนนรนแคมเหมือนช้างพลายสิงห์ทองหลวงเวลาตกมัน

"*จะเข้าวังตั้งโห่เสียสามหน* *ต. วจพลอึกทึกกึกก้อง*
ห่อผ้ากาน้ำมีพานรอง *หอกสมุดชุดกล้องร่มค้างคาว*"

หมายความว่าจมื่นราชามาตย์มียศต่ำ แต่พยายามทำใหญ่เกินศักดิ์ จะเข้าวังแต่ละทีต้องตรวจข้าทาสไพร่พลยังกับเจ้าขุนมูลนายชั้นสูง ปกติขุนนางผู้ใหญ่เวลาไปไหนมาไหน จะมีบ่าวไพร่เชิญเครื่องยศ เช่น น้ำเต้า หีบหมาก ตามไปประดับเกียรติ จมื่นราชามาตย์ไม่มีเครื่องยศเช่นนั้น แต่ก็ยังให้บ่าวไพร่ถือข้าวของตามไปเป็นพรวนราวกับขบวนเกียรติยศ เพื่อเอาอย่างเจ้านาย ซ้ำตำแหน่งของตนไม่มีกลดก็เป็นเครื่อง

---

๑๐ ตามพระราชกำหนดเก่า พ.ศ. ๒๒๘๔ ที่ยังคงใช้มาถึงสมัยรัตนโกสินทร์

ยศก็ยังอุตส่าห์ให้บ่าวไพร่เดินกาง 'ร่มค้างคาว' (คือร่มผ้าสีดำคันโต คุ่มกลม เชิงเป็นปีกเหมือนค้างคาว)

'ถนนกว้างสี่วามาไม่ได้ กีดหัวไหล่ไกว่แขนให้ขัดข้อง'

หมายความว่าเบ่งจนคับถนนรนแคม

'พวกหัวไม้เห็นกลัวหนังหัวพอง ยกสองมือกราบอกราบดิน'

หมายความว่าเป็นนักเลงใหญ่ จนแม้พวกนักเลงหัวไม้เองก็กลัวจนขนพองสยองเกล้า

'ด้วยอำนาจราชศักดิ์นั้นหนักหนา ถ้าเข้าคาแล้วแต่ล้วนเป็นสัตย์สิ้น'

หมายความว่าทุกคนกลัวเพราะจมื่นราชามาตย์ใช้อำนาจอย่างทารุณ ลองได้จับตัวมาแล้วเป็นต้องเอาเข้าจำจองในขื่อคาทรมานทุกวิธี เป็นต้นว่าโบย กรีดฝ่าตีนเป็นริ้ว ๆ ตอกเล็บบีบขมับ ทรมานเอาจนให้ยอมรับว่าข้อหาที่ตั้งไว้นั้นเป็นความจริง (เป็นสัตย์) ให้ได้ เรียกว่าพอจับเข้าขื่อคาแล้ว เรื่องจะหลุดออกมาได้เป็นคนบริสุทธิ์เป็นไม่มี เรียกว่าใช้อำนาจเป็นธรรม !

'มีทหารชาญไชยใจทมิฬ ดังจะกินเนื้อมนุษย์สุดพิภพ'

หมายความว่าเลี้ยงคนไว้เป็นลูกน้องคู่ใจสำหรับรังแกข่มเหงชาวบ้าน ลูกน้องที่ว่านี้ ในเพลงยาวระบุไว้สามคน คือ

นายไชยภักดี นายศรีสังหาร และนายแสนใจรบ นายไชยภักดีนั้นมีหน้าที่คุมคนออกตรวจจับประชาชน นายศรีสังหารมีหน้าที่จองจำทำทรมาน ส่วนนายแสนใจรบมีหน้าที่คอยเรียกเก็บเงินค่าธรรมเนียมฤชา คือ เป็นแผนกตบเงิน เรียกว่ามีคนหนึ่งคอยออกหาเหยื่อ คนหนึ่งคอยจองจำขู่เข็ญ คนหนึ่งคอยตบเงินครบครันดีทีเดียว

'*พวกลูกความตามหมอบเที่ยวยอบกาย*' ที่กล่าวถึงลูกความนี้ต้องเข้าใจไว้ด้วยว่า ในยุคศักดินาก่อนตั้งกระทรวงยุติธรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ขึ้นไปนั้น ส่วนราชการแต่ละกรมมักจะมีศาลตัดสินคดีของตนเอง ฉะนั้น ศาลจึงมีมากมายหลายศาล และแต่ละกรมก็มี *ปลัดนั่งศาล* คือปลัดกรมผู้เป็นคนตัดสินคดี จมื่นราชามาตย์เป็นปลัดนั่งศาลของกรมพระตำรวจในซ้าย เข้ามานั่งว่าความที่โรงตำรวจข้างกรมวังในวังหลวง และที่ตรงนี้แหละที่พระมหามนตรีเอาเพลงยาวบัตรสนเท่ห์มาปิดประจานไว้

'*คงจะถึงพานทองในสองปี ถ้าเต็มทีผิดคาดราชรองเมือง*'

ตรงนี้พระมหามนตรีเยาะว่า อย่าทะเยอทะยานไปนักเลย คงจะได้เป็นเจ้ากรมพระตำรวจในซ้าย ได้เป็นพระยาพานทองในเร็ว ๆ นี้แหละ ถ้าหากไม่ได้เป็นเจ้ากรมพระตำรวจในซ้าย

ที่ไผ่ฝันนักหนา อย่างชั้นชั่วก็คงจะได้เป็น *หลวงอินทราบดีศรีราชรองเมือง* เจ้ากรมกองตระเวนขวา (กรมกองตระเวนขวานี้อยู่ในสังกัดมหาดไทย ต่อมายกขึ้นเป็นกรมตำรวจพระนครบาล)

'*ครั้นพิเคราะห์ดูความเห็นงามแน่ จนชาวแพโรงเหล้าเหล่าบางยี่ขัน*
ต่างนิยมชมชื่นตื่นกันครัน ว่าเหมือนพระพิมพ์สวรรค์ผู้รุ่งฟ้า

ตรงนี้ความต่อมาจากวรรคก่อนที่ว่า กลางคืนมีคนเห็นรัศมีออกจากตัวจมื่นราชามาตย์เรืองรองราวกับแสงแมงคาเรืองลือกันจนชาวแพแถบโรงต้มกลั่นสุราบางยี่ขันโจษกันเซ็งแซ่ ที่ต้องเอ่ยถึงพวกโรงเหล้าบางยี่ขันก็เพราะแถบนั้นเป็นบ้านของจมื่นราชามาตย์ ที่รู้ได้เช่นนี้ก็เพราะค้นพบข้อความปรากฏอยู่ใน '*นิราศวังบางยี่ขัน*' ของคุณพุ่มว่า '*ถึงคลองย่านบ้านพระยามหาเทพ เขาสมเสพเรียกทางบางยี่ขัน*' พระยามหาเทพนี้ก็คือจมื่นราชามาตย์นั่นเอง เพราะในกาลต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยามหา-เทพเสพกษัตริย์เจ้ากรมพระตำรวจในซ้ายสมปรารถนา ส่วนที่ว่าชาวโรงเหล้าเปรียบจมื่นราชามาตย์เหมือน*พระพิมพ์สวรรค์*นั้นก็คือเปรียบเข้ากับตัวพระเอกของบทกลอนเรื่อง '*พระพิมพ์สวรรค์*' แต่จะมีความหมายหรือเหตุใดจึงได้เปรียบจมื่นราชามาตย์เป็น '*พระพิมพ์สวรรค์*' นั้น ข้อนี้ยังสันนิษฐานไม่ได้แน่ชัด ตาม

เรื่องพระพิมพ์สวรรค์ที่อ่านกันแพร่หลายในยุคนั้นปรากฏว่า พระพิมพ์สวรรค์เป็นผู้ลือชื่อทางมีเมียมาก ต้องวุ่นอยู่แต่เรื่องหึงๆ หวงๆ ของเมีย มีเมียยักษ์เมียมนุษย์ให้วุ่นไปหมด ซ้ำยังอุตริไปสมสู่กับนางไพรบนบรรณศาลาของพระฤาษีเสียอีกด้วย บางทีจมื่นราชามาตย์, เมียของจมื่นราชามาตย์ และสมภารวัดลิงขบคงจะมีเรื่องราวอื้ออึงอะไรกันเป็นที่ล่วงรู้กันอยู่ในยุคนั้นพระมหามนตรีจึงได้แย้มๆ ไว้ว่า '*สมภารวัดลิงขบคบภรรยา*' และเรื่องราวอาจจะพ้องเข้าทำนองเดียวกับพระพิมพ์สวรรค์ที่ทำเมถุนกรรมบนกุฏิฤาษี พระมหามนตรีจึงได้นำมาค่อนแคะแย้มๆ ไว้

ตอนต่อไปก็เสียดสีจมื่นราชามาตย์เรื่องสั่งสมเมีย มีทั้งไทย (คุณหญิงใหญ่) มีทั้งเขมรสุรินทร์ (หม่อมสิลลา) มีทั้งมอญ (หม่อมทับทิม) และมีทั้งลาวชาวอัตบือ (หม่อมลูกจันทร์)[๑๑] เรียกว่าสั่งสมไว้ทุกชาติทุกภาษา ! ซึ่งกรณีนี้ก็เข้าจังหวะกับลักษณะของพระพิมพ์สวรรค์ผู้รุ่งฟ้าเหมือนกัน

ต่อมาก็เยาะเย้ยเสียดสีการเจ้ายศเจ้าอย่าง บังคับเมียเล็ก ๆ น้อย ๆ ให้คลานศอกคลานเข่าอย่างระเบียบของนางใน

---

๑๑ เมืองอัตบืออยู่ริมน้ำโขงแถบนครจำปาศักดิ์ ชื่อจริงของเมืองนี้คือ **อัจกระบือ** เป็นภาษาเขมรแปลว่า **ขี้ควาย** (บ้านขี้ควาย) แต่ไทยเราเรียกกันเพี้ยนมาเป็น **อัตตะบือ** เช่นเดียวกับเรียกเมือง **สตรึงแตรง** (แม่น้ำแตรง) เพี้ยนมาเป็น **เชียงแตง** ซึ่งเป็นแตงโมแตงกวาไปเลย ! -ทีปกร

แบ่งหน้าที่ประจำกันเป็นประเภท ๆ และยิ่งกว่านั้นยังเผลอหัดพวกเด็กสาวไว้เป็นมโหรีวงหญิงอย่างเจ้านาย จะทำตัวให้เป็นเจ้าให้ได้

'ปลูกเรือนเหมือนกับถวายฎีกา' หมายความว่าเรือนที่อยู่นั้นปลูกให้มีมุขเด็จยื่นออกมาข้างหน้า ใช้เป็นที่ 'เสด็จออก' รับคำร้องเหมือนอย่างพระที่นั่งกษัตริย์ที่มีมุขเด็จสำหรับถวายฎีการ้องทุกข์ของราษฎร

ตรงนี้ เราต้องเข้าใจว่า พระมหามนตรีมีลักษณะคัดค้านกรอบประเพณีศักดินาก็เฉพาะแต่ทางด้านวรรณคดีเท่านั้น แต่ทางด้านการเมืองแล้ว พระมหามนตรีก็ยังคงเป็นศักดินาเต็มตัว จึงได้ล้อเลียนจมื่นราชามาตย์ในข้อที่ทำตัวตีเสมอเจ้านาย เป็นต้นว่า ปลูกเรือนมีที่รับคำร้องเหมือนถวายฎีกา, มีละครผู้หญิงเหมือน 'ละครใน' ของเจ้านายเชื้อพระวงศ์

แนวคิดที่เป็นศักดินาอย่างชัดเจนอีกข้อหนึ่งของพระมหามนตรีก็คือ การเหยียบย่ำเชื้อชาติ พระมหามนตรีแคะได้จมื่นราชามาตย์ว่าใฝ่ต่ำ เที่ยวไปเก็บเอาพวกเขมร พวกมอญ พวกลาวมาเป็นเมีย ในทรรศนะของพระมหามนตรีนั้น เขาเห็นว่า เขมร มอญ ลาว เป็นคนเชื้อชาติต่ำทราม เป็นพวกชาวป่าชาวดงไร้ความเจริญ น่าดูถูก ไม่น่าเอามาเลี้ยงเป็นลูกเป็นเมีย ด้วยทรรศนะดูถูกเชื้อชาติแบบศักดินาเช่นนี้เอง ที่

พระมหามนตรีเขียนไว้อย่างไม่ละอายใจว่า : *'หม่อมทับทิมเดน เลือกเที่อกรามัญ'* ซึ่งหมายความว่า หญิงมอญนั้นเป็นหญิงต่ำช้า เดนเลือกแล้ว อันนี้ก็ทำนองเดียวกันกับที่สุนทรภู่กวีร่วมสมัยของพระมหามนตรีได้กล่าวถึง *เขมร* ไว้ในเสภาเรื่องพระราชพงศาวดารที่แต่งถวายรัชกาลที่ ๔ ว่า "ทำไมกับทัพเขมร *เดนเขาเลือก* มีแต่เปลือกสู้ไทยจะได้หรือ" ถัดจากมอญพระมหามนตรีก็หันมาเย้ยเยาะเมียลาวของจมื่นราชามาตย์ว่า ลงมาอยู่กรุงเทพฯพุงโรบ่อง คือเป็นไข้ป่า ดีแต่ *'รอดด้วยยาเข้าอึ่งกับกิ่งกือ'* นี่ก็คือล้อจมื่นราชามาตย์ว่าไผ่ต่ำ มีเมียลาว พวกกินอึ่ง กินกิ้งกือ !

เราเห็นด้วยกับทรรศนะของพระมหามนตรี ที่ค่อนแคะจมื่นราชามาตย์ในด้านสั่งสมเมียไว้สำหรับลิ้มรสหลายชาติหลายภาษา แต่ทรรศนะการเหยียบย่ำดูถูกเชื้อชาติเยี่ยงศักดินาเช่นนี้เราไม่อาจจะเห็นด้วยได้ แต่อย่างไรก็ดี เราก็เห็นใจพระมหามนตรีที่เขาต้องคิดเช่นนั้น เพราะเขามีชีวิตอยู่ท่ามกลางโครงครอบของสังคมเช่นนั้น

ตอนหนึ่งของเพลงยาวบัตรสนเท่ห์ที่บ่งให้เราเห็นระบบการตบสินบนและระบบการใช้อำนาจในหน้าที่ของพวกศักดินาเพื่อทำการขูดรีดประชาชน ก็คือ ตอนที่ว่า :

ถึงวันพระไม่ได้ชำระความในวัง ออกมานั่งหอนอกออกแขกเมือง
พวกทนายเรียนรายของกำนัล เจ๊กนั่นจีนนี่มีหลายเรื่อง
เฮ้ยบ่าวอุปราชใครขาดเคือง พวกหัวเมืองขัดสนขนไปกิน

นั่นคือ *วันพระ* หยุดราชการว่าความศาลกรมตำรวจ แทนที่จะทำบุญสุนทรทานตามคติของคนดีในยุคศักดินา จมื่นราชามาตย์กลับออกมานั่งหอนอกคอยรับแขก รับของกำนัล สังเกตก็รู้จากกลอนว่า จมื่นราชามาตย์หากินทางบีบบังคับคนจีน (ตอนต้นก็บอกไว้ครั้งหนึ่งแล้วว่า 'เจ๊กจีนกลัวกว่าราชาเศรษฐี') พวกคนจีนจึงต้องหมั่นหาของมากำนัล ติดสินบน ของที่ได้รับนั้นมากมายจนเหลือเพือ พวกลูกน้องญาติวงศ์บ้านนอกบ้านนาได้รับส่วนแบ่งไปกินกันปรีดิ์เปรม เรื่องขุนนางศักดินาตบสินบน ตบส่วยประชาชนทั้งนอกกรุงในกรุงนี้ มีปรากฏอยู่อย่างชัดเจนใน '*กลอนเพลงยาวชมพระยาศรีเพ็ง*' พระยาศรีนี้คือ พระยาศรีสหเทพ (ชื่อเดิมว่า เพ็ง เป็นต้นตระกูลศรีเพ็ญ) พระยาศรีสหเทพนี้เป็นขุนนางสมัยรัชกาลที่ ๓ ว่าการมหาดไทย และว่าการกรมล้อมวัง (คือกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์) ด้วย มีอำนาจมาก มีผู้แต่งเพลงยาวชมบุญพระยาศรี ฯ ไว้เมื่อตอนตายว่า :

"ด้วยอำนาจเกรงกลัวทุกรั้วแขวง ไม่ขืนแข็งว่ากล่าวทำห้าวหาญ
จงนอบน้อมยอมตัวกลัวออกลาน ทั้งชาวบ้านกำนันก็พรั่นพรึง
ลางพวกยอมตัวเป็นส่วยสา ส่งขี้ผึ้งนองาทุกสิ่งสรรพ์
ลางพวกส่งส่วยน้ำมันชัน พวกลาวนั้นพร้อมด้วยส่งส่วย
ทอง
พวกเลกประมวญมาห้าพันเศษ ได้สังเกตส่งส่วยทั้งสิ่งของ
เป็นเงินตราข้าเกณฑ์ทุกหมวดกอง อยู่เนืองนองตามหมู่ฤดูปี
เทศกาลมาส่งลงมาพร้อม ดูรายรอมพร้อมเพรียงอึงมี่
เงินทองสารพันสิ่งอันดี ทุกคราวปีพร้อมพรักพนักงาน
ทั้งกองลาวชาวอุบลชนบท มาประณตหลายล้อมน้อม
บรรหาร
จัดสิ่งของกำนัลบรรณาการ มาสถานยกให้ดังใจปอง
ด้วยมีจิตสมัครโดยรักใคร่ จึงมีใจรักจริงหาสิ่งของ
ทั้งฝ่ายลาวพวกจ่ายตัวนายกอง ทั้งส่วยทองส่งเนืองเมือง
กระบินทร์
พวกฝ่ายลาวตะวันออกทั้งขอบเขต ทุกประเทศส่วยส่งมาลงสิ้น
ทั้งพวกลาวกำภูเมืองสูรินทร์ ลาวเมืองอินทร์เมืองพรหม
ระดมมา" ๑๒

---

๑๒ เพลงยาวชมบุญพระยาศรีสหเทพนี้ ไม่ทราบนามผู้แต่ง แต่สังเกตได้ในท้ายเพลงยาวว่า ผู้แต่งได้พึ่งใบบุญพระยาศรีฯมาจนกระทั่งถึงแก่กรรม จึงแต่งไว้อาลัยท่านองเดียวกับพวกโคลงเฉลิมพระเกียรติกษัตริย์

เป็นอันว่าในสมัยรัชกาลที่ ๓ นั้น พวกขุนนางศักดินาแบ่งเขตกันขูดรีดอย่างย่ามใจ พระยาศรีสหเทพรีดพวกลาวตามหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งหมดและจากเพลงยาวของพระมหามนตรีเราก็ได้ทราบว่า จมื่นราชมาตย์ (ทองปาน) รีดพวกคนจีนในไทยทั้งหมด!

เพลงยาวบัตรสนเท่ห์ของพระมหามนตรีนี้ ถ้าเรามองดูอย่างผิวเผินก็อาจจะรู้สึกว่า มันเป็นเพียงบัตรสนเท่ห์แต่งขึ้นเสียดสีบุคคลเพียงคนเดียว แต่ถ้าเราจะพิจารณาดูด้วยสายตาอันเชื่อมโยงโดยมองดูวรรณคดีให้เชื่อมโยงกับชีวิตทางสังคมแล้ว เพลงยาวบทนี้เป็นวรรณคดีที่มีคุณค่ายิ่งในการสะท้อนภาพของยุคสมัยแห่งศักดินาในสมัยรัชกาลที่ ๓ เพราะมันได้สะท้อนให้เห็นภาพการปฏิบัติราชการของผู้ยิ่งใหญ่ในกรมพระตำรวจไว้อย่างสมบูรณ์. . . การเห่อยศศักดิ์ คลั่งอำนาจวาสนา เก็บเอาเด็กสาวมาเลี้ยงเป็นนางบำเรอ รีดเงิน รีดของกำนัล รับสินบน การจับกุมประชาชนที่ทำเสมือนเสือจับเหยื่อ ระบบการทรมานและซ้อมผู้ต้องหา. . . เหล่านี้ ได้มีปรากฏอยู่ในเพลงยาวบทนี้โดยสมบูรณ์ และแน่นอนในทางกลับ มันก็คือวรรณกรรมที่ได้บ่งให้เราเห็นได้ว่าชีวิตของมวลประชาชนชั้นไพร่ในยุคนั้นจะเป็นเช่นไร ในเมื่อเขาต้องดำรง

ชีวิตอยู่ภายใต้อุ้งอำนาจบาตรใหญ่ ...อำนาจเป็นธรรม ...ของเจ้าขุนมุลนายศักดินา!

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเล่าไว้ว่า "*ด้วยครั้งนั้นมีคนชังพระยามหาเทพทองปานอยู่มากด้วยกัน เพลงยาวนั้นก็เลยแพร่หลาย*" เพลงยาวของพระมหามนตรีได้รับการต้อนรับจากประชาชนอย่างกว้างขวาง ก็เพราะมันสอดคล้องกับผลประโยชน์ของประชาชน ประชาชนที่ต้องทนทุกข์ทรมานอยู่ภายใต้ระบบอำนาจบาตรใหญ่ ย่อมจักยินดีต้อนรับวรรณคดีที่คัดค้านและเสียดสี เปิดโปงระบบอำนาจบาตรใหญ่ และตัวผู้เป็นทรราชแห่งยุคสมัย พระมหามนตรียังมีโลกทรรศน์ส่วนใหญ่เป็นแบบศักดินา เขาจึงมิได้มองเห็นว่า ความทุกข์ยากความทารุณของชีวิตประชาชน เกิดขึ้นจาก *ระบบศักดินาทั้งระบบ* หากมองเห็นเป็นเพียงรายตัวว่า เจ้าขุนมุลนายคนนั้นเลว คือเห็นเป็นคน ๆ เขาจึงได้เปิดโปงและเยาะเย้ยจมื่นราชามาตย์ ตัวบุคคลที่เขาเห็นว่าเลวร้าย แต่แม้พระมหามนตรีจะไม่มองเห็นความเลวร้ายของระบบศักดินาและชนชั้นศักดินาทั้งหมด, มองเห็นบทบาทของจมื่นราชามาตย์เป็นเพียงปรากฏการณ์โดด ๆ เฉพาะตัวบุคคล, ก็ยังต้องนับว่ามีส่วนก้าวหน้าทีเดียวสำหรับยุคนั้น เพราะในยุคสมัยนั้น เป็นการง่ายเหลือ

เกินที่ใคร ๆ จะมองดูจมื่นราชามาตย์ด้วยสายตาและความคิดที่ว่า "ท่านมีบุญวาสนา" และแล้วก็ไม่อาจนึกคัดค้านหรือระเบิดความไม่พอใจออกมาเยี่ยงพระมหามนตรี

เพลงยาวบัตรสนเท่ห์บทนี้ ผลกระทบของมันมิใช่แต่จะมีเพียงแก่ตัวจมื่นราชามาตย์เพียงผู้เดียว หากมันย่อมมีผลกระทบถึงองค์รัชกาลที่ ๓ ด้วยอย่างจัง เพราะขณะเดียวกับที่พระมหามนตรีเปิดโปงจมื่นราชามาตย์ว่า เป็น '*คนเลว*' ของประชาชนนั้น เขาก็ได้บอกด้วยว่า จมื่นราชามาตย์เป็น '*คนโปรด*' ของรัชกาลที่ ๓ ! เขาเขียนไว้อย่างไม่หวั่นเกรงภัยว่า จมื่นราชามาตย์ *คนเลว* ในหมู่ประชาชนนี้แหละ ได้รับพระราชทานเสื้อจากกษัตริย์ (สวมเสื้อได้ประทานห่มส่านขาว) เขาเขียนไว้อย่างชัดเจนว่า จมื่นราชามาตย์ผู้โหดร้ายทารุณประชาชนราวกับยักษ์นี้แหละ ได้รับพระราชทานของกินทั้งคาวทั้งหวานจากพระมหากษัตริย์ :

"*เครื่องเสวยคาวหวานประทานมา กินข้างหน้าเลื่องลือออกอื้ออึง*"

เมื่อพระมหากษัตริย์ถึงกับประทานเครื่องกินอันเป็น *ของเสวย* ในวังมาให้จมื่นราชามาตย์, ซึ่งจมื่นราชามาตย์ก็เอามาตั้งกินตรง *หอนอก* ข้างหน้าบ้านอวดวาสนาชาวบ้านชาวเมือง, เช่นนี้ ใครๆ ก็คงจะคิดเห็นว่า จมื่นราชามาตย์เป็น

คนดี พระราชาจึงโปรดปราน แต่ความคิดอย่างนี้ต้องแหลกกระจุยไป เพราะพระมหามนตรีมาเปิดโปงขึ้นว่า จมื่นผู้เป็นคนโปรดของพระราชานี้เป็นคนเลวแท้ ๆ! ใครบ้างในยุคสมัย *'มะพร้าวห้าวยัดปาก'* เช่นนั้นจะกล้าหาญชาญชัยเหมือนพระมหามนตรีที่หาญไปเปิดโปงความเลวร้ายของคนโปรดแห่งพระราชา?

เพราะเหตุที่ประชาชนผู้ทุกข์ยากในยุคนั้น ได้รับความขมขื่นจากระบบอำนาจบาตรใหญ่ของจมื่นราชามาตย์ เขาจึงต้อนรับวรรณกรรมที่สอดคล้องกับผลประโยชน์ของเขาบทนี้อย่างกว้างขวาง และก็พากันคัดลอกต่อ ๆ กันไปอย่างปกปิด แม้จะจำสำนวนกลอนได้ว่าเป็นของใคร แต่ก็ไม่มีใครยืนยันเป็นพยานให้ฟ้องร้องลงโทษผู้แต่ง ชีวิตของพระมหามนตรีดำรงรอดอยู่ได้ก็ด้วยความสนับสนุนของประชาชนผู้ทุกข์รันทดขมขื่นนี้ทางหนึ่งด้วยอย่างไม่ต้องสงสัย ทางฝ่ายพระราชาธิบดีนั้นเล่า ก็มิได้เอาคำแฉโพยเปิดโปงนั้นมาใคร่ครวญไตร่ตรองเพื่อชำระตัวจมื่นราชามาตย์ เมื่อจมื่นราชามาตย์รับราชการดี รักษาผลประโยชน์ของระบบศักดินาได้ดี ก็เป็นอันว่าใช้ได้ และดังนี้ จมื่นราชามาตย์จึงได้รับการเลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็น **พระยามหาเทพเสพกษัตริย์** *เจ้ากรมพระตำรวจในซ้ายในกาลต่อมา*

พระมหามนตรีเป็นใคร ?

ประวัติของพระมหามนตรีก็เช่นเดียวกับประวัติกวียุคเก่าของไทยทั่วไป คือสืบทราบได้ยากเย็นเต็มที่ กวีเอกของเราหลายต่อหลายคนในยุคศักดินามีแต่เพียงชื่อเท่านั้นที่เหลืออยู่ให้เราเรียกขาน แต่ในด้านประวัติแล้ว เสาะหาไม่ได้เลย ทั้งนี้เป็นเพราะเราไม่สนใจศึกษาและบันทึกกัน และยิ่งกว่านั้น ตัวกวีเองก็มักจะปกปิดชื่อเสียงของตนเสียด้วย จึงปรากฏว่ากวีหลายต่อหลายคนทิ้งไว้แต่เพียงผลงานเท่านั้น แต่ไม่ยอมทิ้งแม้แต่ชื่อไว้ให้เราได้ศึกษา ประวัติของพระมหามนตรีก็เป็นในทำนองเดียวกันนี้ คือเรารู้ได้น้อยเต็มที

เท่าที่ทราบ พระมหามนตรีเป็นคนในรุ่นรัชกาลที่ ๓ เดิมชื่อ *ทรัพย์* ต้นตระกูลจะเป็นใครมาจากไหนไม่ทราบได้ ทราบแต่ว่าพระมหามนตรี (ทรัพย์) นี้ คือผู้เป็นต้นสกุล '*สถานุวัต*' ในปัจจุบัน ตัวพระมหามนตรีเองรับราชการเป็นเจ้ากรมพระตำรวจในขวา มีบรรดาศักดิ์เต็มว่า พระมหามนตรีศรีองครักษ์ มีตราประจำตำแหน่งเป็นรูปคนแบกดาบบ่าขวา ถือศักดินา ๒,๐๐๐ ไร่ สังกัดอยู่กับพระยาอนุชิตราชาจางวางกรมพระตำรวจขวา พระมหามนตรีมีบุตรเป็นพระยาคนหนึ่ง คือ พระยาวิชิตชลธีศรีสุรสงคราม (ยัง สถานุวัต) และ

ผู้สืบสกุลต่ออีกชั้นหนึ่งลงมาก็คือ พระยาประสิทธิ์วรรณลักษณ์ (นาค สถานุวัต) ผู้สืบสกุลชั้นต่อมามีอยู่หลายคน ปัจจุบันยังคงมีชีวิตอยู่ ถ้าหากผู้สืบสกุลเหล่านี้จะให้ความร่วมมือในด้านประวัติของพระมหามนตรี (ทรัพย์) บ้าง บางทีเราอาจจะได้ทราบข้อเท็จจริงที่น่าศึกษาเพิ่มเติมขึ้นอีก

งานทางวรรณคดีของพระมหามนตรี (ทรัพย์) นอกจากบทละครเรื่องระเด่นลันไดอันลือชื่อและเพลงยาวบัตรสนเท่ห์แล้ว เท่าที่ทราบจากผลการสำรวจของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพก็มีอีกสองชิ้นคือ เพลงยาวกลบทกบเต้นสามตอน และโคลงประกอบรูปฤาษีดัดตนที่วัดโพธิ์หนึ่งบท

เพลงยาวกลบทกบเต้นสามตอนนั้น เป็นเพลงยาวที่แต่งขึ้นรวมอยู่ในพวกตำรากลอนกลบทที่รัชกาลที่ ๓ ให้รวบรวมขึ้น เป็นเพลงยาวแสดงตัวอย่างของการแต่งกลอนชนิดที่มีการเล่นอักษรสลับเป็นสามตอน แต่ละวรรคใช้อักษรเพียงสองตัวสลับกัน จะใช้คำที่เป็นอักษรอื่นไม่ได้ ต่อไปนี้คือตัวอย่าง :

เจ็บคำจำคิดจิตขวย

หลงเชยเลยชมลมชวย ดูรวยด้วยรวนด่วนร้าว
แสนแง่แสนงอนส้อนเงื่อน มักกลายหมายเกลื่อนเหมือนกล่าว
ลือว่อนหล่อนแว่วแล้ววาว รู้ข่าวราวฆ้องร้องคำรน

กลอนกลบทนี้ ไม่มีคุณค่าทาง *เนื้อหา* ทั้งนี้เพราะผู้แต่งประสงค์เพียงจะแสดงแบบวิธีการแต่งกลอนชนิดวิจิตรบรรจงเท่านั้น มันจึงมีเพียงคุณค่าในฐานะเป็น *ตำรากลอนกลบท* คือมีเพียงรูปแบบของอักษรศิลป์เท่านั้น ถ้าหากมันจะแสดงอีกอย่าง ก็คือแสดงให้เห็นว่า พระมหามนตรี (ทรัพย์) มีความสามารถในการร้อยกรองบทกลอนอยู่ในระดับสูง

สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวถึงความสามารถของพระมหามนตรี (ทรัพย์) ไว้ในคำนำบทละครเรื่องระเด่นลันไดว่า

"พระมหามนตรีทรัพย์นี้ เป็นกวีที่สามารถในกระบวนแต่งกลอนแปด จะหาตัวเปรียบได้โดยยาก แต่มามีชื่อเสียงโด่งดังในการแต่งกลอนต่อเมื่อถึงแก่กรรมแล้ว เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่ไม่ใคร่พอใจแต่งโดยเปิดเผย"

เรื่องราวส่วนตัวของพระมหามนตรี (ทรัพย์) เท่าที่ทราบได้ก็มีอยู่เพียงเท่านี้ นี่กระมังที่เป็นสาเหตุอันหนึ่ง ที่ทำให้เรารู้จักพระมหามนตรี (ทรัพย์) กันน้อยกว่างานทางวรรณคดีของเขา

แต่อย่างไรก็ดี จากการร่วมกันศึกษางานของพระมหามนตรีครั้งนี้ เราก็ได้ทราบชัดขึ้นมาอีกระดับหนึ่งว่า ความดีเด่นของพระมหามนตรี (ทรัพย์) นั้น มิใช่อยู่ที่เขาเป็นนักแต่งบทละครตลกหากเขาเป็นมากกว่านั้น . . .

เขาคือ ผู้เสนอความตลกขบขันประเภทเสียดสีล้อเลียนขึ้นมาในท่ามกลางวงการวรรณคดีที่ขลังขรึมทรงศักดิ์ และเต็มไปด้วยระเบียบแบบแผนของศักดินา

เขาคือ ผู้บุกเบิกกรุยทางให้แก่ **'อารมณ์ขัน'** ในจักรวาลแห่งวรรณคดีไทย ถูกละ แม้จะมิใช่คนแรกสุด แต่ทว่าก็เป็นผู้ที่กระทำได้อย่างดีที่สุดในยุคสมัยนั้น

เขาคือ ผู้พังทลายวงล้อมและกรอบอันคับแคบของวรรณคดีศักดินาที่วนเวียนอยู่แต่เฉพาะชีวิตและเรื่องราวของชนชั้นศักดินาเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน เขาดึงวรรณคดีจากยอดหอคอยงาช้าง ลงมาผสานกลืนเข้ากับชีวิตของชนชั้นทาส ไพร่ วณิพกที่ต่ำที่สุดของสังคมยุคนั้น จริงอยู่ เขามิใช่บุคคลแรกที่ริเริ่มพังทลายกรอบประเพณีนี้ แต่ทว่าเขาก็เป็นผู้หนึ่งในจำนวนไม่กี่คนที่กระทำ และก็กระทำได้อย่างท้าทาย

เขาคือ ผู้ใช้วรรณคดีเป็นเครื่องมือในการคัดค้านโต้แย้ง และเปิดโปงความอยุติธรรมของสังคมในส่วนที่เขาได้

พบเห็นและรู้สึกออกมาอย่างองอาจ จริงอยู่ แม้เขาจะมิได้กระทำอะไรมากไปกว่าการเบิดโปงประจาน แต่สำหรับยุคสมัย **'มะพร้าวห้าวยัดปาก'** เช่นนั้น การกระทำของเขาก็ควรที่จะได้รับการสรรเสริญอยู่บ้างมิใช่หรือ . . .

นี่แหละคือ พระมหามนตรี (ทรัพย์) ที่เราเคย รู้จัก เขาใน ฐานะ นักแต่ง บทละคร ตลก สามัญแห่งยุคศักดินา! ◉

พิมพ์ครั้งแรกในหนังสือ "สายธาร" เมื่อปี ๒๕๐๐

โองการแช่งน้ำ

ศิลป์ พิทักษ์ชน

๑ . . .

ในวงการศึกษาประวัติวรรณคดีไทยทั่วไป นักศึกษาวรรณคดีจะต้องรู้จัก 'ลิลิตโองการแช่งน้ำพระพิพัฒนสัตยา' ด้วยกันทุกคน ทั้งนี้ก็เพราะนับถือกันมาในหมู่นักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่โบราณว่า ลิลิตแช่งน้ำนี้ เป็นวรรณคดีสำคัญชิ้นเยี่ยมเรื่องหนึ่งและเป็นวรรณคดีชิ้นแรกของไทยที่แต่งด้วยบทกลอน

'ลิลิตโองการแช่งน้ำพระพิพัฒนสัตยา' หรือที่เรียกกันง่าย ๆ 'โคลงแช่งน้ำ' คืออะไร ?

คำตอบง่าย ๆ ก็คือ ได้แก่โคลงที่ใช้สวดสาปแช่งผู้ที่ทรยศต่อ **'เจ้าชีวิต'** ในสมัยศักดินา ในสมัยศักดินาซึ่งนับแต่ พ.ศ. ๒๔๗๕ ขึ้นไปจนถึง (อย่างน้อยก็) สมัยขุนรามคำแหงนั้น

พวกข้าราชการจะต้องทำพิธีดื่มน้ำสาบานปีละสองครั้ง ในเดือนเมษายนครั้งหนึ่งและเดือนกันยายน (หรือตุลาคม) อีกครั้งหนึ่ง ในพิธีนี้ทั้งพวกพราหมณ์และพวกพระจะช่วยกันสาปแช่งน้ำสาบานด้วยถ้อยคำและข้อความที่พิลึกพิลั่นน่ากลัว ใครไม่ซื่อสัตย์ต่อเจ้าชีวิตจิตสันดานจะต้องมีอันเป็นไปต่าง ๆ เวลาสาปแช่งน้ำสาบานนั้น พราหมณ์จะต้องเอา **'พระแสงศร'** ซึ่งมีอยู่สามเล่มเท่ากับพระรามมี และซึ่งมีชื่อเหมือนชื่อศรของพระรามแทงลงไปในหม้อน้ำสาบานเพื่อให้น้ำนั้นศักดิ์สิทธิ์ มีพิษบาดไส้บาดคอผู้ที่คิดทรยศต่อพระเจ้าแผ่นดิน

เพื่อที่จะให้ผู้ที่สนใจได้ทราบถึงรายละเอียด ข้าพเจ้าจะขอแทรกเล่าไว้เล็กน้อยว่า ศรทั้งสามเล่มนั้นทำด้วยหวายเทศเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๖ เมื่อตอนทำ เป็นต้นว่า ตอนเหลาหวายเป็นด้าม ตอนตีเหล็กประกอบปลายศร ล้วนมีพิธีรีตองอย่างมโหฬาร มีหัวหมูบายศรี **'ประโคมพิณพาทย์กลองแขกฆ้องชัยแตรสังข์'** และยังมีพิธีอีกมากมายก่ายกอง ท้ายที่สุด "จึงโปรดเกล้าฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปทำพระราชพิธีชุบพระแสงศรที่สระชุบศรเดิมเมืองลพบุรี . . . การพระราชพิธีนั้นเป็นพระราชพิธีใหญ่ให้เทียบพิธีฝังหลักพระนคร เมื่อชุบประโคมพิณพาทย์กลองแขกฆ้องชัยแตรสังข์ ยิงปืนใหญ่ ๔

ทิศโรงพระราชพิธี ๒๑ นัด ยิงปืนเล็กรอบโรงพระราชพิธีเสมอไปกว่าจะชุบพระแสงศรนั้นแล้วจึงหยุด . . . ฯลฯ . . . ฯลฯ" (คำเล่าของกรมพระยาบำราบปรปักษ์ซึ่งเล่าถวายรัชกาลที่ ๕) พิธีชุบศรนี้ทำใหญ่โตมโหฬารมากถึงขนาดเรือที่นำศรขึ้นไปลพบุรีก็ต้องเป็น 'เรือกราบม่านทองแย่ง' และ 'เมื่อจะไปทำพระราชพิธีเชิญพานทองสองชั้น แห่เป็นกระบวนศึก' ศรทั้งสามเล่มนี้มีชื่อว่า พรหมาศ, ประไลวาต และอัคนิวาต ที่อุตสาหะทำศรสามเล่มนี้ขึ้นเสียใหญ่โตหรูหราก็เพื่อที่จะใช้เป็นเครื่องประกอบให้ประชาชนเห็นและเชื่อว่าเจ้าชีวิตของตนนั้นคือ *พระราม* ตัวจริงหรือนัยหนึ่ง *พระนารายณ์อวตาร* ลงมาเกิด กรมพระยาบำราบ ฯ ก็เล่าไว้ว่า "จึงทรงพระราชดำริว่า . . . ควรจะให้มีศร ๓ เล่ม ไว้สำหรับแผ่นดินและจะใช้แทงน้ำพระพิพัฒนปีละ ๒ ครั้ง ให้สมกับพระนามสมเด็จพระ *รามาธิบดี*"

ตรงนี้ท่านผู้อ่านพึงระลึกไว้ด้วยว่า กษัตริย์ทั่วโลกมีความปรารถนาอยู่อย่างเดียวกันประการหนึ่ง คือ อยากพิสูจน์ให้ได้ว่าตนเป็น *เทวดา* พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ของฝรั่งเศส ยกตนเป็น "*กษัตริย์แห่งสุริยะ*" (Sun–King หรือ Le roi–Soleil) ทางตะวันออกก็ปรารถนาจะเป็น 'พระ *อาทิตย์* วงศ์' บ้าง 'พระ*นารายณ์*' บ้าง 'พระ *ราม* ราชา' หรือ 'พระ *รามา* ธิบดี' บ้าง

ไทยเราได้รับช่วงอิทธิพลของ **ลัทธิเทวราช** (God–king หรือ Dieu–roi) หรือนัยหนึ่ง **กษัตริย์คือเทวดาลงมาเกิด** ตลอดจนพิธีแช่งน้ำกระทำสาบานมาจากราชสำนักของเขมรสมัยพระนครหลวง (Angkorean period)

เมื่อได้เข้าใจคร่าว ๆ เช่นนี้แล้ว ก็ย่อมจะมองเห็นความจริงแท้ได้ว่า การที่ต้องใช้พระแสงศรทั้งสามและต้องตั้งพิธีชุบศรกันอย่างครึกโครมนั้น ก็เพื่อต้องการจะให้ประชาชนและข้าราชการเชื่อว่า กษัตริย์คือเทวดาลงมาเกิด เมื่อได้เมามายเชื่อถือเช่นนี้แล้ว การคิดทรยศหรือนัยหนึ่ง *การปลดแอก* ก็ย่อมจะไม่มี หรือไม่ก็เบาบางลง

โคลงแช่งน้ำที่กล่าวถึงบทนี้ เชื่อกันว่า แต่งไว้ตั้งแต่สมัยพระเจ้าอู่ทอง กษัตริย์องค์แรกของอยุธยา คือราว ๖๐๐ ปีมาแล้ว ที่เชื่อเช่นนั้นเพราะรูปแบบของโคลงเป็นรูปแบบที่เก่าแก่ที่สุดและเป็นแบบเดียวกับที่ใช้อยู่ในโคลงเรื่อง *ท้าวฮุ่ง* **(ขุนเจือง)** วรรณคดีโบราณของประชาชนอีสาน ข้อยืนยันอีกอันหนึ่งก็คือ ภาษาที่ใช้ในโคลงนั้น ส่วนมากเป็นภาษาเก่าแก่โบราณปรัมปราเต็มที แต่ขอให้เราผ่านปัญหาเกี่ยวกับรูปแบบของวรรณคดีเรื่องนี้ไปก่อน สิ่งที่เราจะพิจารณากันก็คือเนื้อหา

และความสัมพันธ์ของมันที่มีต่อชีวิตของประชาชนในสังคมแห่งยุคสมัยนั้น

โองการแช่งน้ำเริ่มต้นด้วยการพิสูจน์ให้เห็นว่าลัทธิศักดินาหรือนัยหนึ่งลัทธิที่บุคคลกลุ่มหนึ่งรวบเอาที่ดินผืนมหาศาลไว้เป็นกรรมสิทธิ์ส่วนตัว แล้วตนนอนกินผลิตผลจากฝีมือ *ทาส* (slave) และ *เลก* (serf) ค่าเช่าและดอกเบี้ยจากหยาดเหงื่อของพวก *ไท* (free man) โดยมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้จัดการผลประโยชน์ผู้ยิ่งใหญ่นั้นเป็นสิ่งชอบธรรม เป็นสิ่งที่เทวดาฟ้าดินกำหนดลงมาให้เป็นไปเช่นนั้น ใครจะละเมิดมิได้ ลำดับของการพิสูจน์ดังกล่าวเป็นไปดังกล่าวต่อไปนี้:

แรกเริ่มทีเดียว โคลงแช่งน้ำจะสรรเสริญพระนารายณ์ พระอิศวร และพระพรหมอย่างพิสดาร พรรณนาถึงคุณงามความดีของเทวดาแต่ละองค์ไปตามอัธยาศัย ที่สำคัญก็คือเขาสรรเสริญว่า พระพรหมเป็นผู้สร้างโลก ... *'ท่านรังก่อดินก่อฟ้า'* และแถมยังคุยเสียอีกด้วยว่า *'บูรพภพบ่อรู้กี่ร้อย ก่อมา'* ซึ่งหมายความว่า โลกก่อน ๆ โน้นก็ได้เคยสร้างมาไม่รู้จักกี่ร้อยโลก ! ในสมัยของศักดินา พระเจ้าหรือเทวดา ก็ย่อมรับใช้ศักดินาเมื่อ *ศักดินา* คือ *เทวดา* และเทวดาเป็นผู้สร้างโลก สร้างมนุษย์

สร้างสังคม สร้างประวัติศาสตร์ บทพิสูจน์ก็ย่อมมาลงเอยที่ว่า ศักดินาคือผู้สร้างโลกและสร้างทุกสิ่งทุกอย่าง! ส่วนพวกประชาชนก็คือพวกทาสพวกไพร่เลวทราม ชีวิตมีค่าเพียงเป็นมดปลวกเท่านั้น

แน่นอน พลังของมวลชน เป็นสิ่งที่ศักดินาปรารถนาที่จะซุกซ่อนเก็บไว้ใช้ให้เป็นประโยชน์ส่วนตน และเป็นสิ่งที่ศักดินาจะยอมปล่อยให้เปิดเผยปรากฏออกมาไม่ได้ว่า พลังของมวลชนนั้นเองที่สร้างและสร้างสรรพสิ่งขึ้นมา . . . ในสมัยของศักดินานั้น *คน* จะมีค่าสมกับที่เป็นคนโดยแท้จริงไม่ได้เลย ในสังคมของศักดินา คนมิใช่ *สัจธรรม* ทรรศนะของกวีศักดินาและนักคิด ในสมัยศักดินาย่อมจะถูกครอบไว้ด้วยแนวคิดที่ศักดินากำหนดขึ้น ทั้งนี้จะโดยรู้สึกตัวหรือไม่รู้สึกตัวก็ตามที ฉะนั้น เมื่อเขาพูดถึงการสร้างสรรค์ การสร้างโลก เขาจึงมองข้าม '*มวลชน*' ไปเสมอ

นักเขียนที่ถือศักดินาเป็นสรณะ ความคิดทุกสายของเขาย่อมจะไปบรรจบกันที่ศักดินา !

นักเขียนที่ถือ *คน* คือ *ประชาชน* เป็นสรณะ ความคิดทุกสายของเขาย่อมจะไปบรรจบกันที่ *คน* และที่ *ประชาชน !*

จงฟัง ! แม็กซิม กอร์กี้, นักเขียนของประชาชนโซเวียต

และของชนผู้ทำงานทั่วโลก, กล่าวไว้ในบทละครเรื่อง Nadne (In the Lower Depths of Life) ของเขาว่า:

"... *อะไรคือสัจธรรม? คนนั่นแหละคือสัจธรรม!*"

"คน–นั่นแหละคือสัจธรรมของคุณละ! อะไรคือคน? ไม่ใช่คุณ ไม่ใช่ผม ไม่ใช่เขา ไม่ใช่เด็ดๆ! แต่ว่าคุณกับผมกับเขากับพ่อลุงกับนโปเลียนกับพระมะหะหมัด–ทั้งหมดรวมกันเป็นหนึ่งนั่นแหละ! (ทำมือวาดรูปคนในอากาศ) เข้าใจ? มันพิลึกพิลั่นจริง! มันรวมเอาการเริ่มต้น และการสิ้นสุดของทุกสิ่งเข้าไว้หมดด้วยกันเลยทีเดียว ทุกสิ่งทุกอย่างล้วนเป็นส่วนของคนทั้งนั้น, ทุกสิ่งทุกอย่างมีไว้สำหรับคน *คนเท่านั้นที่มีอยู่ ที่เหลือนอกนั้นก็คืองานจากมือและจิตใจของเขา* คนนี่ช่างน่ามหัศจรรย์อะไรเช่นนี้! *คน* คำนี้มีกังวานน่าทระนงเสียนี่กระไร! คนควรจะได้รับการนับถือ ไม่ใช่สงสาร–การสงสารเป็นการลดค่าของคนลง ต้องนับถือ! มาเถอะท่านขุน มาดื่มให้ '*คน*' กันหน่อยเถอะ ..."

ถ้อยคำทั้งหมดนี้ (ทั้งสองท่อน) เป็นคำพูดของซาตินตัวละครในเรื่อง '*ขุมนรกของชีวิต*' ที่กล่าวมาข้างต้น

อีกตอนหนึ่งในเรื่อง '*คำสารภาพ*' (Ispovedy) กอร์กี้ประกาศว่า :

"พวกท่านคือพระเจ้าของข้าพเจ้าโดยแท้ ท่านประชาชนผู้ทรงศักดิ์อันยิ่งใหญ่ทั้งหลายเอย ท่านคือผู้สร้างความมหัศจรรย์ ท่านเป็นผู้สร้างบรรดาพระผู้เป็นเจ้าทั้งหลายทั้งปวง..."

นี่คือความแตกต่างระหว่างนักเขียนของศักดินา หรือนัยหนึ่งนักเขียนที่ศักดินาชุบเลี้ยงกับนักเขียนที่ทำงานด้วยมือทั้งสองของเขาเพื่อสร้างสรรค์โลกและชีวิตร่วมกับประชาชน!

๒...

เมื่อได้เล่าว่าพระพรหมสร้างโลกแล้ว โคลงแช่งน้ำก็ว่าด้วยเรื่องไฟไหม้โลก โดยการ **"กล่าวถึง ตระวันเจ็ดอันพลุ่ง"** *ซึ่งหมายถึงการปรากฏมีพระอาทิตย์ประดังกันขึ้นมาถึงเจ็ดดวง เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นถึงเจ็ดดวง ความร้อนก็แผดเผาจน* **"น้ำแล้งไข้ ขอดหาย"** *คือน้ำในโลกเหือดแห้งไปหมด เมื่อน้ำแห้งปลาอานนท์ที่หนุนแผ่นดินอันแบนแป๋เป็นแผ่นกระดาษอยู่ถึงเจ็ดตัว ก็ถูกเผาไหม้จนน้ำมันตกฉ่าๆ ไฟลุกวาบโพลงขึ้นสวรรค์ทั้งทวีปทั้งสี่ (ตามความเชื่อของภูมิศาสตร์ศักดินา) และทั้งสวรรค์สามสิบสามชั้น (ไตรตรึงษ์) ถูกเผาไหม้วอดวายเป็นผงธุลีดินไปหมด ตอนนี้ผู้แต่งเขียนไว้น่าสนุกว่า:*

เจ็ดปลา มันพลุ่งหล้า เป็นไฟ
วะวาบ จัตุราบาย แผ่นขว้ำ
ชักไตรตรึงษ์ เป็นเผ้า
แลบล้ำ สีลอง ฯ (โคลงห้า)

ไฟไหม้โลกครั้งนั้น มนุษย์ตายหมดเกลี้ยง มีแต่เทวดาเท่านั้นที่หนีขึ้นไปอยู่บนสวรรค์ชั้นสุธาวาศอันอยู่สูงสุด ไฟไหม้ขึ้นไปไม่ถึง พวกเทวดาไปยัดทะนานหรือเรียกตามสำนวนในโคลงว่า **'เบียดแบ๊ง'** อยู่ไม่นานก็ **'กล่าวถึง น้ำฟ้าฟาด ฟองหาว'** คือเกิดฝนตกใหญ่ดับไฟลงสิ้น พื้นโลกชุ่มฉ่ำ เกิดมี **ปลา** มี **ดิน** มี **ดาว** มี **เดือน** ขึ้นมาใหม่ ฝ่ายพระพรหมก็ลงมาดูที่ทางสร้างโลกอีกตามเคย โคลงเขียนไว้ว่า :

แลเป็นแผ่น เมืองอินทร์
เมืองธาดา แรกตั้ง
ขุนแผน แรกเอาดิน ดูที่
ทุกยั้งฟ้า ก่อคืน ฯ (โคลงห้า)

'ขุนแผน' ในโคลงนี้ เป็นคำไทยโบราณหมายถึงพระพรหม การสร้างโลกของ **'ขุนแผน'** ไม่มีการสร้างหกวัน

หยุดหนึ่งวันเหมือนพระยะโฮวาของพวกฝรั่ง สิ่งแรกที่ขุนแผนสร้างก็คือ สร้างสวรรค์ที่ไหม้ฉิบหายไปคืนให้แก่เทวดาก่อน แล้วก็สร้างพวกวิมานพระอินทร์ คือ เขาพระสุเมรุ (หิมาลัย) อันเป็นใจกลางโลก เสร็จแล้วก็สร้างเขาไกรลาศของพระอิศวร สร้างเขาคันธมาทน์อันเป็นที่อยู่ของพวกเทวดา ส่วนพวกผู้คนที่ตายไปแล้วช่างหัวมัน ธุระไม่ใช่!

โคลงแช่งน้ำเล่าต่อไปว่า ต่อมาดินบนพื้นโลกที่เริ่มแห้งจากน้ำท่วมคราวฝนตก เริ่มส่งกลิ่นหอมหวนขึ้นไปถึงเมืองสวรรค์ชั้นวิมาน พวกเทวดาพากันลงมากิน **'ง้วน'** (คือดินหอม) พวกนี้เมื่อตอนลงมาก็เหาะลงมา มีรัศมีสีเหลืองเรืองรองสว่างไสวดี พอกินดินเข้าไป รัศมีก็ตกหายมืดไปทันที โลกทั้งโลกจึงมืดมิด พวกเทวดาเดนตายเหล่านี้จึงวอนขอแสงสว่างในโลก ก็ปรากฏมาเป็นดวงตะวัน มีดวงดาวดวงเดือนทำให้ **'เห็นฟ้าเห็นแผ่นดิน'** เกิดกลางวันและกลางคืนขึ้น

ต่อจากเรื่องไฟไหม้โลก(คือที่เรียกกันว่าไฟบรรลัยกัลป์) และเรื่องน้ำท่วมโลก และการสร้างโลกแล้ว กวีของราชสำนักก็เล่าถึง **วิวัฒนาการของสังคม!**

วิวัฒนาการสังคมตามทรรศนะของนักปราชญ์ศักดินามีอยู่ *สองยุค* เท่านั้น คือยุคที่มักเรียกกันว่า **ยุคทอง** หรือ **กฤตยุค** หรือ **สัตยยุค** เป็นยุคแรก ในยุคนี้กล่าวกันว่าประชาชนสุขสบาย **ไม่มีทั้งการต่อสู้ทางธรรมชาติและทั้งการต่อสู้ทางสังคม !** ที่ว่าไม่มีการต่อสู้ทางธรรมชาติก็เพราะมนุษย์ไม่ต้องทำอะไรก็ได้กิน แม้ข้าวสาลีที่ออกรวงก็ไม่มีเปลือก ออกมาได้กินเลย โคลงแช่งน้ำเล่าไว้ว่า **"กินสาลีเปลือกปล้อน"** (ปล้อนก็คือปลิ้น) ส่วนในทางสังคมหรือทางชนชั้นนั้น กวีในยุคนั้นก็ได้เล่าไว้ว่า **"บ่มีผู้ต้อนแต่งบรรณา"** คำว่า **บ่มีผู้ต้อน** ก็คือไม่มีใครเป็นฝ่ายต้อน **รับ**บรรณาการ และขณะเดียวกันก็ไม่มีใครต้องเป็นผู้ **แต่ง**บรรณาการไปถวายใคร ทุกคนอยู่ด้วยกันอย่างพี่น้อง

โคลงแช่งน้ำในตอนนั้น เท่าที่ข้าพเจ้าได้ศึกษาสังเกตมาเข้าใจว่าตกหายไปบ้างอย่างน้อยก็บทหนึ่ง เลยทำให้การพรรณนาถึงสังคมในยุคแรกของกวีผู้นี้ชะงักอยู่เพียงนั้น แต่อย่างไรก็ดี เท่าที่เหลือปรากฏอยู่เพียงสองวรรค ; **'กินสาลีเปลือกปล้อน บ่มีผู้ต้อนแต่งบรรณา'** เพียงนี้ เราก็พอจะคะเนได้ว่า กวีได้พยายามบันทึกระบบชีวิตอันสุขสบายไร้การขูดรีดทางชนชั้นของ **ระบบชุมชนบุพกาล** ลง

ไว้ตามที่ได้เล่าสืบต่อตกค้างกันลงมา ซึ่งก็เพ้อฝันไปถึงขนาดข้าวออกรวงไม่มีเปลือก ซึ่งเป็นการเพ้อฝันแบบเดียวกับเกาะแก้วพิสดารของสุนทรภู่ ที่ข้าวไม่มีเปลือก (ในเรื่องพระอภัยมณี) ผิดกันก็แต่ว่าโคลงแช่งน้ำเป็นการเพ้อฝันที่พยายามจะจดบันทึกความทรงจำเก่า ๆ เลือนรางของชีวิตในสมัยชุมชนบุพกาลลงไป ซึ่งเป็นการหันกลับเข้าสู่วันคืนเก่า ๆ ส่วนสุนทรภู่ฝันถึงเกาะแก้วพิสดาร ที่มุ่งออกไปข้างหน้า ไม่เหลียวไปเรียกหาวันคืนเก่า ๆ หากหนีชีวิตจริงอันระกำลำบากของตนเตลิดไปในความฝันอันลมแล้ง

อย่างไรก็ดี อย่างน้อยที่สุดโคลงแช่งน้ำก็ได้ทำหน้าที่ของมันจะโดยบังเอิญหรือโดยจงใจก็ตามที, ในการบันทึกวิวัฒนาการของสังคมมนุษย์ในยุคชุมชนบุพกาลลงไว้ ซึ่งนับเป็นเอกสารชิ้นแรกของไทย ที่ได้มีการบันทึกประวัติศาสตร์แห่งพัฒนาการสังคมไว้เป็นลายลักษณ์อักษร

สังคมยุคต่อมาจากชุมชนบุพกาล ก็คือสังคมทาส อันเป็นสมัยที่มนุษย์เริ่มรู้จักใช้เครื่องมือเครื่องใช้ในการล่าสัตว์และในการเพาะปลูก แต่กวีในราชสำนักผู้นี้มองไม่เห็นถึงวิวัฒนาการสังคมที่ดำเนินมาตามปัจจัยการผลิต เขาจึงกระโดดข้ามจากสังคมชุมชนบุพกาลมาสู่สังคมศักดินาเลยทันที

แน่นอน การมองกำเนิดของสังคมศักดินาของกวีผู้นี้ ย่อมจะมิได้มองดูจากความคลี่คลายทางการผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิต ความเป็นศักดินาในทรรศนะของเขามิได้เกิดขึ้นเพราะการเปลี่ยนแปลงในระบบการผลิต หากอยู่ๆ ก็เกิดขึ้น โดยเลือกเอาผู้ที่ **'ยิ่งยศ'** ขึ้นมาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แต่อย่างไรก็ดีผู้แต่งได้ชี้ให้เห็นว่าพระเจ้าแผ่นดินนั้นมิใช่เกิดขึ้นโดยการขูดรีดทางชนชั้น, มิใช่การเอาเปรียบ–นอนกิน–ทำนาบนหลังประชาชน หากเป็นสิ่งที่ประชาชนนึกเลื่อมใส พร้อมใจกันเลือกตั้งสมยอมให้มีกันขึ้นมาเอง!

กวีกล่าวว่า :

เลือกผู้เป็น ยิ่งยศ
เป็นราชา อดร้าว
เรียกนามสม– มติราช
เจ้าจึ่ง ตั้งท้าวเจ้า แผ่นดิน ฯ (โคลงห้า)

และยังได้กล่าวแถมท้ายต่อไปอีกด้วยว่า **"สายท่านทรงธรณินทร์เรือยหล้า"** นั่นคือ พระเจ้าแผ่นดินที่ได้เลือกตั้งยินยอมโดยประชาชนทั้งมวลองค์นั้นเอง ที่ได้สืบเชื้อสายต่อเนื่องเรื่อยมาจนจวบปัจจุบัน

๓ . . .

เมื่อกวีแห่งราชสำนักได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่า กษัตริย์เกิดขึ้นในโลกและในประวัติศาสตร์ โดยการพร้อมใจกันเลือกตั้งขึ้นของมวลชน บทสรุปของประชาชนผู้เสพย์ศิลป์ของกวีศักดินาก็ย่อมจะมาลงเอยที่ว่า **ศักดินาหรือกษัตริย์คือสัจธรรมของโลก ผู้ใดจะละเมิดมิได้** *ความคิดที่ว่า กษัตริย์และระบบการขูดรีดแบบศักดินาเกิดขึ้นโดยการยินยอมพร้อมใจของประชาชนนี้ ยังคงมีอิทธิพลอยู่อย่างกว้างขวางทั่วไปในปัจจุบัน พวกนักปราชญ์ นักการศึกษาของศักดินา ยังพร่ำสอนถึงระบบกษัตริย์ว่า เกิดขึ้นโดยการยินยอมและเลือกตั้งของประชาชน พวกนี้ตั้งชื่อระบบกษัตริย์เสียไพเราะว่า* **"อเนกนิกรสโมสรสมมติ"**

ส่วนระบบผลิตและความสัมพันธ์ทางการผลิตแบบศักดินาก็มีชื่อใหม่ระรื่นหูว่า **"ศักดินาสวามิภักดิ์"** ทั้งนี้ก็เพื่อจะกลบเกลื่อนร่องรอยแห่งการขูดรีดของชนชั้นศักดินาเสียให้พ้นไปจากความสำนึกของประชาชน การที่ชนชั้นศักดินานอนเสวยผลจากแรงงานของเลก, ทาส, ไพร่สม, ไพร่หลวง, ไพร่ส่วย, ไพร่ราบ และของเมืองสามนตราช ตลอดจนถึงเมืองพระยามหานครทั้งปวง จึงกลายเป็นของชอบธรรม พวกที่ขัด

ขึ้นคัดค้านการขูดรีดของพวกศักดินาก็ตกที่นั่งเป็นพวกกบฏ มีกมลสันดานหยาบช้า ไร้ศีลธรรม ไม่รู้จักจงรักภักดีต่อพระมหากรุณาธิคุณของเจ้าชีวิตจิตสันดาน ที่ได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงพระราชทานชีวิตให้อยู่รอดมาเป็นคน, พระราชทานที่ดินให้ทำกิน, พระราชทานน้ำท่าฟ้าฝนให้อาบดื่ม, พระราชทานอากาศให้หายใจ ฯลฯ

ในโองการแช่งน้ำ เมื่อกล่าวถึงการเลือกตั้งกษัตริย์แล้วกวีก็กล่าวว่า ในครั้งนั้นเอง พอกษัตริย์เกิดขึ้นและสืบสันตติวงศ์ต่อมาพิธีแช่งน้ำกระทำสัตย์สาบานก็ได้เริ่มขึ้นเป็นของคู่กันมากับราชสันตติวงศ์ และจากนั้น กวีแห่งราชสำนักผู้นี้ก็เริ่มอัญเชิญเทพยดาผีสางเปรตห่าสารพัดให้มาช่วยกันเป็นพยาน คอยดู ทำโทษ และสาปแช่งผู้ที่คิดทรยศขัดขืนการขูดรีดของชนชั้นศักดินา พวกผีสางเทวดาที่อัญเชิญมานั้น เริ่มต้นเชิญที่ **'พระกรรมบดีปู่เจ้า'** อันเป็นเทวดาประจำการคล้องช้างก่อน ถัดมาก็มาเชิญ :

มารเพียดไท้ ทศพล ช่วยดู
ไตรแดนจักร อยู่ด้วย
ธรรมมารค ปรเตยก ช่วยดู
ห้าร้อยเทียร แมนเดียว ฯ

อเนกถ่อง พระสงฆ์ ช่วยดู
เชี่ยวจรรยา ยิ่งได้
ขุนหงส์ทอง เกล้าสี่ ช่วยดู
ชระอ่ำฟ้าใต้ แผ่นหงาย ฯ

เขาเชิญใครมาเป็นพยานและเป็นผู้สาปแช่งบ้างในโคลงสองบทนี้ ? ขอให้เราพิจารณากันโดยละเอียดสักหน่อย **'มารเพี่ยต'** คือพญามารที่เชื่อกันในสำนักคิดจิตนิยมของศักดินาว่า ได้มาผจญขัดขวางพระพุทธเจ้าหลายครั้งหลายคราว และคราวที่สำคัญก็คือการผจญตอนที่ใกล้จะตรัสรู้ คำว่า**มารเพี่ยต** แปลตามตัวก็ว่า **ยักษ์ขี้โมโห** หรือ **ไอ้ยักษ์ตาพอง** อะไรทำนองนั้น (**เพี่ยต** แปลว่า **โกรธ**)

เมื่ออ่านโองการแช่งน้ำมาถึงตรงนี้แล้ว ทำให้เรารู้สึกประหลาดใจในท่าทีของศักดินาอยู่พอดู ปรกติพวกนี้จะประณามด่าว่าพญามารสหัสสพาหุ ที่มาตามผจญพระพุทธเจ้าตอนตรัสรู้ว่าเป็นมารร้ายเลวทรามใช้ไม่ได้ แต่พอจะสาปแช่งพวกประชาชนขึ้นมา ศักดินาก็เอื้อนเอ่ยอัญเชิญพญามารมาอย่างสุภาพทีเดียว มิหนำซ้ำยังเรียกเชิญมาควบคู่กับพระพุทธเจ้าเสียด้วย... **"มารเพี่ยต ไท้ทศพล"** ... ไท้ทศพลนั้นก็คือพระพุทธเจ้าผู้ซึ่งศักดินาถือกันว่าเป็นผู้มีทศพลญาณ นอกจากนั้นก็ยังเรียก

เชิญพระธรรมอันเป็นแนวทางของพุทธศาสนา (**ธรรมมารค** – *ในโคลง*), พระปัจเจกพุทธเจ้าซึ่งสำเร็จเอาตัวรอดแต่ลำพังตนทั้งห้าร้อยองค์ (**ปรเตยก** – *ในโคลง*) และพระสงฆ์ ให้มาช่วยเป็นพยานคอยสาปแช่ง เรียกว่า ทั้งพญามารตัววายร้าย ทั้งพระพุทธเจ้า ทั้งคำสอนให้คนประพฤติดีไม่เอาเปรียบขูดรีดกัน ทั้งพระสงฆ์ลูกศิษย์ที่ทำการเผยแพร่พระธรรมต้องจัดตั้งแนวร่วมกันขึ้นเพื่อพิทักษ์ผลประโยชน์ของศักดินา การนับถือศาสนาของพวกศักดินา, การเผยแพร่ศาสนาของเขาเป็นไปโดยหวังผลประโยชน์ในการขูดรีดมากกว่าด้วยความเลื่อมใสในปรัญชาของศรีสิทธารถ ! พุทธปรัชญาอันสะอาดบริสุทธิ์เมื่ออยู่ในสังคมที่มีชนชั้น ก็ย่อมตกเป็นเครื่องมือของชนชั้นที่ขูดรีด เพื่อทำการขูดรีดได้สนิทแนบเนียนยิ่งขึ้น ในสมัยศักดินา พุทธศาสนาต้องรับใช้ศักดินาในการสร้างเสริมบารมีและความซื่อสัตย์เลื่อมใส พุทธปรัชญาซึ่งโดยแท้จริงแล้วเป็นสำนักคิดที่คัดค้านการขูดรีดระหว่างชนชั้น **นักบวช** (พราหมณ์), **ศักดินา** (กษัตริย์), **ชนชั้นกลาง** (แพศย์) และ **ชนกรรมาชีพ** (ศูทร) ก็กลับต้องมาเป็นเครื่องมือในการขูดรีดของชนชั้นศักดินาไปเสียอย่างโจ๋งครึ่ม

ในโคลงที่ข้าพเจ้ายกมาเป็นหลักฐานสองบทนั้น ในบท

ที่สองนอกจากจะกล่าวเชิญ **"อเนกถ่องพระสงฆ์"** แล้ว กวีศักดินายังกล่าวเชิญ **'ขุนหงส์ทอง เกล้าสี่'** ซึ่งหมายถึงเทวดาผู้ขี่หงส์ทองและมีสี่พักตร์ นั่นก็คือ พระพรหมผู้สร้างโลก นั่นเอง ! นี่เป็นหลักฐานอันดีที่ยืนยันให้เห็นว่า ศักดินาตะโกนปาว ๆ ว่าเป็นพุทธศาสนูปถัมภกหรือเลื่อมใสพุทธศาสนาขนาดหนักถึงขนาดสร้างวัดสร้างวา แต่งหนังสือพุทธคัมภีร์ ฯลฯ ล้วนเป็นการกระทำแบบ **'มือถือสาก ปากถือศีล'** ทั้งสิ้น อันที่จริงแล้วศักดินาปรารถนาจะใช้ศาสนาที่ประชาชนนับถือเป็นเครื่องมือในการขูดรีดประชาชนมากกว่า และในใจจริงของศักดินานั้น จะเป็นพุทธศาสนา หรือศาสนาพราหมณ์ หรือผีสางเทวดาห่าเปรตอะไรไม่สำคัญ ถ้าสิ่งเหล่านั้นรับใช้ศักดินาได้ ศักดินาก็เล่นด้วยทั้งนั้น ทั้ง ๆ ที่พุทธปรัชญาปฏิเสธความมีอยู่ของเทวดาพวกพระพรหม พระอินทร์ แต่ศักดินาก็จับเอาทั้งพุทธทั้งพราหมณ์ประนีประนอมเข้าด้วยกัน เพื่อผลประโยชน์ของตนในที่สุด โดยมิได้คำนึงถึงปรัชญาที่แท้จริงแต่ประการใด

หลังจากเชิญพระพรหมลงมาแล้ว กวีศักดินาก็เชิญ **'สี่ปวงผี หาวแห่ง'** คือผีนักเลงโตที่คุมผีอันธพาลรุ่นจิ๋วอยู่ประจำทิศทั้งสี่ (คือท้าวจาตุมหาราชิก), แล้วก็เชิญ **'พ้า**

ชระแร่ง หกคลอง' คือพวกเทวดาบนหกสวรรค์ชั้นฟ้า (ฉกามาวจรสวรรค์), **เจ้าผาดำ** คือ เจ้าพ่อประจำเขากาฬกูฏ, **เจ้าผาสามเส้า** คือ เจ้าพ่อเขาสามยอดหรือนัยหนึ่งคือเทพเจ้าแห่งเขาตรีกูฏของพวกพราหมณ์, **เจ้าผาเผือก** คือ เจ้าพ่อเขาไกรลาศ (ยอดสีขาว) อันได้แก่ พระอิศวร, **ปู่สมิงพราย** คือ ปู่เจ้าสมิงพราย คนเดียวกับที่เป็นใจให้นางเพื่อนนางแพงศักดินาสาวรุ่นกำดัดได้สมสู่กับพระลอ โดยทำอาคมให้พระลอนอกใจเมียและทิ้งเมียไปดื้อ ๆ, **เจ้าผาหลวง** คือ เจ้าพ่อเขาพระสุเมรุ อันเป็นเขาใหญ่และเป็น **หลักโลกสูงระหง** (ไหว้ครูเสภา) เจ้าพ่อตนนี้คือ พระอินทร์, **เจ้าผาลาย** คือ เจ้าพ่อเขาจิตรกูฏ ซึ่งยอดมีลวดลายของหินอ่อนสวยงามเลื่องลือ, **ผีพราย** คือ ผีคนตายในน้ำ, **ผีชรมื้นดำ** ตัวนี้เห็นจะเป็นเปรต เพราะตัวดำทะมึน นอกจากนั้นยังมีพวก **'ผีดงผีหมื้นถ้ำ ล้ำหมื้นผา'** มีพวก **'ผีห่าผีเหว'** มีทั้งพระราม พระลักษมณ์ ทศกัณฐ์ ตลอดไปจนกระทั่งสัตว์เดรัจฉานจำพวก **'หมาหมี่เสือ'** สรุปว่าในการสาปแช่งน้ำสาบานนั้นศักดินาเชิญพยานมามากหน้าหลายตา นับตั้งแต่พระลงไปจนถึงเปรตห่าหมาหมูโดยไม่ยกเว้น และพวกทั้งหมดนี้แหละจะคอยลงโทษทารุณประชาชนผู้ที่คัดค้านการขูดรีดของศักดินา

๔ . . .

เมื่ออ่านโองการเชิญพวกพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และผีสางเทวดา ตลอดจนห่า เปรต เดรัจฉาน มาพร้อมเพรียงกันดีแล้ว กวีศักดินาก็เริ่มต้นแช่งชักหักกระดูกประชาชนและข้าราชบริพาร

เริ่มแรกก็เรียกร้องให้ผีพรายอันอยู่ในท้องน้ำจงมาบันดาลให้น้ำสาบานในหม้อศักดิ์สิทธิ์นี้เกิดเป็นคลื่นปั่นป่วนและลุกเป็นเปลวไฟเพื่อตัดคอผู้ที่คิดสลัดแอกการขูดรีดของศักดินา โองการกล่าวว่า :

. . . . .

กำรูคลื่น เป็นเปลว
บ่ซื่อน้ำ ตัดคอ ฯ
ตัดคอเร็ว ให้ขาด
บ่ซื่อ มล้างออเอา ใส่เล้า
บ่ซื่อ น้ำหยาดท้อง เป็นรุ้ง
บ่ซื่อ แร้งกาเต้า แตกตา ฯ
เจาะเพาะพุง ใบแบ่ง
บ่ซื่อ หมาหมีเสือ เข่นเขี้ยว
เขี้ยวซาขแวง ยายี
ยมราชเกี้ยว ตาตาว ช่วยดู ฯ

สรุปได้ว่าถ้าไม่ซื่อสัตย์ต่อเจ้าชีวิตจิตสันดานแล้ว ก็ขอให้น้ำตัดคอ ทำลายล้างชีวิตของมัน **(ออ)** ลากตัวเอาไปใส่ไว้ในนรก **(เล้า)** หรือไม่ก็พอกินน้ำสาบานตกถึงท้องก็ขอให้น้ำเป็นพิษคมกริบเหมือนเหยี่ยว **(รุ้ง)** เจาะกระเพาะเจาะพุง พวกอีแร้งอีกาก็ลงมาจิกลูกตากิน พวกหมาหมีเสือมองเห็นก็ให้เขม่นเข่นเขี้ยวเป็นกำลัง พระยายมก็แกว่งดาบ **(ดาว)** คอยที่อยู่

นอกจากนี้ก็ยังขอให้ทรพี ควายตัวสำคัญในเรื่องรามเกียรติ์มาคอยดักขวิด และให้ฟ้าผ่า **(ฟ้าจรโลด ลิ่วขวาน)** ตอนที่สนุกสนานมากที่สุดก็คือตอนร้องเรียกพวกผีให้ **"มาหนน้ำหนบก"** เพื่อช่วยกันเล่นงานผู้ที่จะคัดค้าน **สัจธรรม** ของศักดินา โองการกล่าวว่า :

"...ล้วนผีห่าผีเหว เร็วยิ่งลมบ้า หน้าเท่าแผง แรงเกี่ยวเอาขวัญ ครั้นมาถึงฉับเสียงเยียชระแรงชระแรง แฝงข่าวยินเยียชระรางชระราง รางชางจุบปากเยียจะเจี้ยวจะเจี้ยว เขี้ยวสรคานอานมลินเยียละลาบละลาบ ตราบมีในฟ้าในดิน บินมาเยียพะพลุ่ง จุ่งมาสูบเอา เขาผู้บ่ซื่อ ซื่อใครใจคด ขบถเกียจกาย วายกระทู้ฟ้าฟื้ด คว้านแคว้นมัดศอก หอกดื่นเด้าเท้าทก หลกเท้าให้ไปมิทันตาย หงายระงมระงม ยมพบาลลากไป ไฟนรกปลาบปลิ้นดื้นพลาง เขาวางเหนืออพิจี ผู้บ่ดี

บ่ซื่อ ซื่อใครใจคด ขบถแก่เจ้า ผู้ผ่านเกล้าอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิศรราชาธิราช ท่านมีอำนาจมีบุญ คุณอเนกา อันอาศัยร่ม แลอาจข่มชัก หักกึ่งฆ่าอาจถอนด้วยฤทธานุภาพ บาปเบียนตน พนธุพวกพ้องญาติกามาไส้ ไขว้ใจจอด ทอดใจรัก ชักเกลอสหาย ตนทั้งหลายมาเพื่อจะทำขบถ ทดโทร่ห์แก่เจ้าตนไส้ จงเทพยดาฝูงนี้ให้ตายในสามวัน อย่าให้ทันในสามเดือน อย่าให้เคลื่อนในสามปี อย่าให้มีสวัสดิสุข เมื่อใด อย่ากินเข้าเพื่อไฟ จนตาย ฯ”

แปลความว่าขอให้พวกผีห่าผีเหวจงรีบเหาะมาเร็วราวกับลมบ้า แต่ละตัวมหึมาหน้าตาเท่าแผง ท่วงทีเรี้ยวแรงคนเห็นแล้วขวัญหนีดีฝ่อตายไปเลย พวกนี้พอมาถึงก็ทำเสียงดังเซ็งแซ่คอยตรวจตราฟังข่าวคราวความเคลื่อนไหวของประชาชนและพวกข้าราชบริพาร บ้างก็นอนอ้าซ่าอล่างฉ่างซู้ดซี้ดปากเสียงเจี๊ยวจ๊าว เอาเขี้ยวแหลมคมลับกับลิ้นแปลบปลาบ บรรดาผีทั้งหลายที่มีทั้งในฟ้าในดินต่างเหาะเหินกันมาพวยพุ่ง ขอให้พวกนี้จงมาสูบเลือดพวกคนที่ไม่ดีไม่ซื่อ คิดกบฏ จับเอาตัวขึ้นไปจนถึงสุดฟากฟ้าแล้วเอาตัวฟาดลงมา คว้านไส้มัดศอกเอาหอกเสียบให้ดิ้นแต่ว่าเอาหัวลงดิน ถลกหนังตีนคาไว้อย่าให้ตาย ให้มันต้องทรมานนอนแผ่สองสลึง หงายท้องร้องระงมๆ

ไปวันยังค่ำ แล้วให้ยมบาลลากเอาตัวไปลงนรก ไฟนรกเลีย ลวกดิ้นทุรนทุรายไปจนกระทั่งถึงขุมนรกต่ำสุด อันไม่มีวันกลับมาผุดมาเกิด ขุมนี้คืออเวจี ! ที่ต้องทำเช่นนี้ก็เพราะมันไม่ดีไม่ซื่อต่อเจ้าชีวิตจิตสันดานของมัน มันบังอาจเป็นกบฏต่อเจ้ากรุงอยุธยาผู้มีทั้งอำนาจ มีทั้งบุญญานุภาพ และมีพระคุณอเนกประการ และเป็นเสมือนหนึ่งร่มโพธิ์ร่มไทรที่พวกไพร่ฟ้าประชาชนทั้งหลายได้อาศัยในร่มโพธิสมภาร มันไม่รู้จักบุญคุณของพระองค์ ผู้อาจจะข่มขู่, เข่นฆ่า, เวนคืนสินทรัพย์พวกไพร่ฟ้าประชาชนได้ด้วยฤทธิ์เดช พวกที่คิดกบฏนั้นก็คือพวกคนที่มีบาป คนใดคิดชักชวนพวกพ้องโคตรเง่าศักราชให้สามัคคีกลมเกลียวกันเพื่อโค่นล้มทำลายพระผู้เป็นเจ้าชีวิต ขอให้เทวดาจงดลบันดาลให้มันตายภายในสามวัน ถ้าหากอย่างช้าก็ขอให้ภายในสามเดือน แต่อย่างไร ๆ ก็ขออย่าให้พ้นสามปีไปได้ ขออย่าให้มันมีความสุข กินข้าวลงไปก็ขออย่าให้ไฟธาตุย่อยข้าวตลอดชีวิต

จากร่ายบทที่ยกมานี้ ท่านผู้อ่านคงจะพอมองเห็นได้ว่ากวีแห่งราชสำนักได้พยายามอย่างเต็มที่ ที่จะทำให้โองการนี้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์น่าหวาดกลัว จึงได้พยายามวาดภาพของพวกผีพวกเปรตที่แยกเขี้ยวยิงฟันไว้เสียพิสดาร

สิ่งที่น่าคิดในคำสาปแช่งนี้ก็คือ การคิดกบฏต่อกษัตริย์ หรือนัยหนึ่งคัดค้านหรือล้มล้างอำนาจและการขูดรีดของศักดินา มีโทษถึงตกนรกขุมอเวจีด้วยเหมือนกัน! เรื่องนี้เป็นเรื่องน่าขำ และในขณะเดียวกันก็เป็นพยานยืนยันได้อย่างแจ่มชัดว่า ศาสนาได้ตกเป็นเครื่องมือในการขูดรีดของชนชั้นผู้ขูดรีดในสังคมโดยสิ้นเชิง เรื่องถือว่าการคิดกบฏต่อกษัตริย์ต้องตกนรกนี้ ในยุโรปก็เคยมีมาแล้วเหมือนกัน สมัยที่นโปเลียนตั้งตนเป็นจักรพรรดิฝรั่งเศส กำลังของฝ่ายทหารชนะกำลังของฝ่ายศาสนาโดยเด็ดขาด นโปเลียนบังคับให้สังฆราชเขียนลงไปในไบเบิลอีกข้อหนึ่งว่าผู้คิดกบฏต่อพระเจ้าแผ่นดินต้องตกนรก!

ในความเชื่อถือของพวกพราหมณ์นั้น ศาสนาของเขามีนรกทั้งหมดสามสิบสองขุม ความทารุณของนรกเพิ่มขึ้นตามสัดส่วนขุมแรกก็เบาหน่อยเพราะลงโทษคนบาปน้อย ขุมสุดท้ายคือขุมที่สามสิบสองนับเป็นร้ายแรงที่สุด ขุมนี้คือ **อเวจี** ขุมอเวจีนี้มีไว้สำหรับคนที่ทำบาปตลอดชาติไม่เคยทำความดีเลย ใครตกลงไปในอเวจีแล้วเป็นไม่ได้ผุดไม่ได้เกิดอีกต่อไป

ในสมัยที่พวกพราหมณ์มีอำนาจเหนือกษัตริย์ พวกขุมนรกทั้งหลายเหล่านี้ก็ทำหน้าที่รับใช้พราหมณ์ คนที่ขโมยสมบัติของเทวสถานตกขุมนั้น คนลักเครื่องเซ่นกินตกขุมนี้ ในที่สุด

ก็มาถึงพวกที่ด่าพราหมณ์ พวกที่ด่าพราหมณ์ต้องตกนรกขุมที่ ๓๑ อันเป็นขุมรองสุดท้ายมีชื่อว่า **กฤมิโภชน** หรือ **กริมินิจัย** ได้แก่ขุมที่มีหนอนคลั่ก คนกินหนอนหนอนกินคนไปตามอัธยาศัย ผู้ที่ด่าพราหมณ์ ด่าเทวดา ด่าพระเพลิง ด่าครู ด่านักปราชญ์ ด่าผู้สั่งสอนธรรม ด่าผู้บูชาพระศิวะ ด่าแม่ด่าพ่อและมิตรสหาย ต้องตกนรกขุมนี้ทั้งนั้น ขอให้สังเกตว่าทั้งๆ ที่พราหมณ์ถือบังเหียนศาสนาและขุมนรก พวกนี้ก็ยังละอายตัวเอง เพียงแต่ปรับคนที่ด่าตนให้ตกนรกขุมที่ ๓๑ เท่านั้น ไม่ถึงกับตกนรกขุมที่ ๓๒ อันคุเดือดที่สุด แต่มาในสมัยหลัง เมื่อกษัตริย์เผด็จอำนาจได้เด็ดขาดจากพวกพราหมณ์ พราหมณ์กลายเป็น **"ข้าราชสำนัก"** กลายเป็น **"สัตว์เลี้ยง"** ที่สร้างเสริมพระบุญญาบารมีของกษัตริย์ เทวดาก็ดี สวรรค์ก็ดี นรกก็ดี ล้วนหันมารับใช้กษัตริย์ทั้งนั้น กษัตริย์จึงมาคิดสรตะว่าต้องปรับพวกคิดกบฏให้ตกนรกเสียบ้างละ แต่จะให้ตกในขุมไหนดี ? ถ้าจะให้ตกในขุมที่ ๓๑ ที่มีไว้สำหรับพวกที่ด่าเทวดา ด่าพราหมณ์ ด่าพ่อแม่ ฯลฯ กษัตริย์ก็เสียเหลี่ยมแย่ เพราะลดเกียรติของตัวลงไปเท่ากับพวกพราหมณ์อันเป็นสัตว์เลี้ยงในราชสำนักและเท่ากับพ่อแม่ของประชาชนเท่านั้นเอง ตามความปรารถนาของเขา กษัตริย์ต้องมีบุญคุณและบุญญา

ภินิหารยิ่งกว่าพราหมณ์ ยิ่งกว่าเทวดา ยิ่งกว่าพ่อกว่าแม่ คนที่คิดกบฏล้มล้างกษัตริย์ต้องให้มันตกนรกขุมที่ร้ายแรงกว่านั้น ฉะนั้นในบัญชีนรกของกษัตริย์ ผู้คิดกบฏจึงตกนรกขุม **อเวจี** อันเป็นขุมที่ร้ายแรงที่สุดในขบวนนรกด้วยกัน ! นรกก็เลยกลายเป็นเครื่องมือสร้างเสริมบุญญาบารมีของกษัตริย์ไปด้วยประการฉะนี้ ดังนั้นจึงไม่สงสัยต่อไปว่าทำไมโองการแช่งน้ำจึงแช่งให้คนคิดกบฏตกนรกอเวจี

๕ . . .

กวียังคงสาปแช่งผู้ที่คิดคดทรยศต่อเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินผู้ชุบเลี้ยงตนต่อไปอีกอย่างพิสดารจนสาแก่ใจ เป็นต้นว่าถ้ากินน้ำคลองก็ขอให้น้ำคลองกลายเป็นพิษ นอนในเรือนก็ขอให้หลังคาทับตาย ถ้าไม่ยังงั้นก็ขอให้ลูกคางบิดลงมางุ้มงอเป็นมีดดาบ ก้มหน้าไม่ลงต้องแหงนหน้ามองท้องฟ้าไปจนตาย พอหงายหน้ามองฟ้าก็ขอให้ฟ้าถล่มลงมาทับต้องก้มหน้าลงสู่พื้นดิน เงยไม่ขึ้นจนตาย แล้วก็ขอให้แผ่นดินแยกสูบเอาตัวลงไปยังนรกยมบาลบังคับให้กินไฟต่างข้าวตลอดกาล ในที่สุดก็มาลงเอยที่ตรง :

"จรเข้ริบเสือพี้ด หมีแรดถวัดแสนงขนาย หอกปืนปลายปี่กครอบ ใครต้องจอบจงตาย งูเงี้ยวพิษทั้งหลายลุ่มฟ้าตายต่ำหน้ายังดิน นรินทรหยาบไหล่หล้า ใครกวินซื่อแท้ ผ่านฟ้าบ่าวอวยพร ฯ"

สรุปก็คือมาลงเอยตรงที่ว่า ที่สาปแช่งมาแต่ต้นนั้นสาปแช่งแต่เฉพาะผู้ที่ทรยศคดโทร่ห์เท่านั้น ส่วนคนที่ดีที่ซื่อสัตย์ต่อท่านแท้จริง ผ่านฟ้าท่านก็ทรงบ่าวประกาศอวยพรเหมือนกัน ว่าแล้วกวีก็ลงมืออวยพรผู้ที่สัตย์ซื่อ โคลงที่อวยพรมีอยู่เพียงสี่บทเท่านั้น ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะถือว่า คนที่สัตย์ซื่อจงรักภักดีต่อพระผู้เป็นเจ้าชีวิต ก็ย่อมจะมีศิริมงคลอยู่ในตัวไม่ต้องพูดถึงหรืออวยพรมากมายอะไรนัก สำคัญแต่พวกที่จะคัดค้านคิดหาทางปลดเปลื้องการกดขี่ขูดรีดเท่านั้น ที่จะต้องด่าต้องแช่งกันให้มาก ๆ หน่อย เอาละ เขาอวยพรกันอย่างไร ? ลองอ่านกันดู

ในตอนแรกก็ให้พรโดยเริ่มว่า ขอให้ผู้ที่ซื่อสัตย์ต่อเจ้าชีวิตจงมีอำนาจวาสนายิ่ง ๆ ขึ้นไป ราวกับเทวดาทีเดียว และขอให้บุญกุศลอันเกิดจากการซื่อสัตย์ต่อเจ้าเหนือหัวนี้ จงดลบันดาลให้โคตรเหง้าศักราชของผู้นั้นรุ่งเรืองเจริญสืบไป เสร็จแล้วก็หยอดทีเด็ดเข้าให้ว่า **"ใครซื่อเจ้าเติมนาง"** ทีเด็ด

อันนี้ก็คือ ใครซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดิน ท่านก็จะพระราชทาน **ตัวอ่อน ๆ** เพิ่มเติมให้เป็นรางวัลสำหรับอยู่งานนวดเฟ้นข้างในจวน นี่คือวัฒนธรรมหรือนัยหนึ่งรูปแบบชีวิตของศักดินา! ผู้หญิงของสังคมศักดินา ก็คือเครื่องมือบำบัดความใคร่อันมีชีวิต เป็นเสมือนทรัพย์สิน สิ่งของที่หยิบยื่นให้กันเป็นรางวี่รางวัลได้ หน้าที่ของเธอก็คือบำเรอความสุขทางกามารมณ์ให้แก่ชาย ไม่ผิดอะไรกับโสเภณี ผิดกันแต่ว่าเป็นโสเภณีผูกขาดที่ไม่สำส่อนเท่านั้น

ถัดจากนั้นกวีศักดินาก็โอมอ่านโองการอวยพรต่อไปตามธรรมเนียมว่า **"ใครซื้อรางควายทอง"** กล่าวคือขอให้ร่ำรวยแม้กระทั่งรางหญ้าของควายก็ทำด้วยทองคำ และขอให้ **"เพิ่มช้างม้าแผ่ววัวควาย"** สรุปลงท้ายให้มีทั้งลาภทั้งยศมีอายุยืนยาว ไม่รู้จักประสบอันตราย ท้ายที่สุดก็จบเป็นโองการลงด้วย :

"ขจายขจรอเนกบุญ สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรบรมมหา จักรพรรดิศรราชเรือยหล้า สุขผ่านฟ้าเบิก สมบูรณ์พ่อสมบูรณ์ ฯ"

เป็นอันว่าเมื่อทุกคนจงรักภักดีต่อกษัตริย์แล้ว กษัตริย์ก็เป็นสุข เมื่อกษัตริย์เป็นสุข ไพร่ฟ้าประชาชนก็เป็นสุข นี่เป็น

บทพิสูจน์ของศักดินาที่ถือว่า ความสุขของประชาชนเกิดขึ้นจาก ร่มโพธิสมภารของกษัตริย์ ฉะนั้นต้องให้กษัตริย์เป็นสุขเสียก่อน ประชาชนและบ้านเมืองจึงจะสมบูรณ์พูนสุข บทพิสูจน์อันรับใช้ศักดินาเต็มประตูนี้ เคยมีกวีของศักดินาเขียนเป็นโคลงดั้นไว้ว่า **"สุขเพราะผ่านฟ้าสุข สมบูรณ์"** แต่ต่อมา **"ทวีปวร"** กวีของประชาชนผู้หนึ่งในยุคสมัยของประชาชนนี้ ได้เขียนโต้ทวนความคิดนั้นใหม่ว่า **"สุขเพราะไพร่ฟ้าสุข สมบูรณ์"** . . . แน่นอน บ้านเมืองที่เป็นสุขย่อมต้องวัดจากความสุขของประชาชน มิใช่วัดจากความสุขของชนชั้นปกครอง หรือ **"ผ่านฟ้า"** แต่เพียงผู้เดียว

ข้าพเจ้าดูเหมือนจะลืมเล่ามาตั้งแต่ต้นว่า ผู้อ่านโองการแช่งน้ำนี้ต้องเป็นคนในตระกูลพราหมณ์ นุ่งขาวห่มขาว ทั้งนี้ก็เพื่อให้เป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ และเป็นการโน้มเอาอิทธิพลของพวกพราหมณ์ที่เคยยิ่งใหญ่ลงมารับใช้ศักดินาเสียอย่างราบคาบ เมื่อตาพราหมณ์ข้าราชสำนักอ่านโองการจบแล้ว ก็ทำพิธีชุบพระแสงอีกครั้ง พระแสงที่เอามาชุบในหม้อน้ำสาบานคราวนี้มีมากมายหลายเล่ม นับตั้งแต่พระแสงขรรค์ชัยศรี, พระแสงหอกเพชรรัตน์, พระแสงดาบคาบค่าย, ฯลฯ ลงไปจนถึงพระแสงปืนนพรัตน์อันใหม่เอี่ยม รวมความว่ามีอาวุธคู่มือของกษัตริย์ทั้ง

ของโบราณและของใหม่เท่าใดก็เก็บรวมเอามาจุ่มลงในหม้อน้ำสาบานทั้งหมด ขณะที่ตาพราหมณ์แทงพระแสงนุงนังอยู่นั้น พระสงฆ์ที่ถูกนิมนต์เข้ามาร่วมพิธีก็ต้องทำหน้าที่สวดมนต์ คาถาที่สวดก็คือ สจฺจํ เว อมตา วาจา ฯลฯ อันแปลความว่า ความจริงนั้นแหละเว้ยเป็นวาจาที่ไม่ตาย เรื่องก็คงจะเป็นทำนองให้เตือนพวกข้าราชการทั้งปวงว่า อย่าลืมนะ คำที่เอ็งสาบานไว้ เอ็งต้องรักษาคำสัตย์สาบานของเอ็งไว้ให้ดี ข้าพเจ้าลืมเล่าไปนิดหนึ่งว่า เมื่อตาพราหมณ์อ่านโองการแช่งน้ำเสร็จแล้ว พวกข้าราชการต้องอ่านคำสาบานตนอย่างย่อมีความคล้ายกันกับโองการ เมื่อสาบานตัวแล้ว พระสงฆ์จึงสำทับปิดท้ายเป็นการตบตูดอีกทีหนึ่งว่า สจฺจํ เว อมตา วาจา ฯลฯ ดังกล่าว รวมความว่า ทั้งพุทธและทั้งพราหมณ์ต่างก็เป็น **เครื่องมือของชนชั้น** ในการแสวงรักษาผลประโยชน์ของชนชั้นศักดินา พุทธปรัชญาอันไม่เกี่ยวข้องกับการขูดรีด ก็ต้องมาเป็นเครื่องมือในการขูดรีดไปด้วยอย่างช่วยไม่ได้ ท่านผู้อ่านพึงทราบไว้ด้วยว่า พิธีแช่งน้ำ ถือน้ำนี้ ล้วนทำกันในวัดทั้งนั้น ในสมัยอยุธยาทำกันในวัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วต่อมาย้ายมาทำที่วิหารพระวัดมงคลบพิตร สมัยกรุงเทพฯ ทำกันในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ปรากฏการณ์เช่นนี้ ศักดินาจะปฏิเสธไม่ได้เป็น

อันขาดว่าตนมิได้ใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือทางการเมืองเพื่อสร้างเสริมความมั่นคงให้แก่สถาบันแห่งชนชั้นตน

จากการศึกษาโดยละเอียดและใกล้ชิดของเรา ท่านผู้อ่านคงจะลงความเห็นเป็นบทสรุปได้เป็นเสียงเดียวกันว่า โองการแช่งน้ำคือวรรณคดีที่รับใช้ศักดินา ถ้าจะว่ากันตามจริงแล้วโองการนี้ดูเหมือนจะเป็นวรรณคดีที่รับใช้ศักดินาอย่างได้ผลมานานปีกว่าวรรณคดีเรื่องอื่น ๆ เพราะนับตั้งแต่สมัย (อย่างน้อยที่สุดก็) ต้นอยุธยาเป็นต้นมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นเวลาเกือบ ๖๐๐ ปี โองการนี้ได้ใช้ตลอดมาทุกปี ปีละสองครั้ง ครั้งละหลายหนและหลายแห่ง และแม้จะได้เลิกพิธีถือน้ำนี้เสียเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ แล้ว ในหลักสูตรชั้นเตรียมอุดมศึกษาก็ได้บรรจุโองการนี้เข้าไว้ในวิชาประวัติศาสตร์วรรณคดี เฉพาะในขั้นมหาวิทยาลัยแผนกวิชาอักษรศาสตร์ นิสิตจะต้องอ่านวรรณคดีของศักดินาเรื่องนี้อย่างละเอียดลออถี่ถ้วน ซึ่งแน่นอน การศึกษาอย่างละเอียดลออทุกตัวอักษรนั้น ย่อมเป็นไปภายใต้อิทธิพลของแนวคิดศักดินาอย่างสมบูรณ์ การวิจารณ์และการกล่าวถึงโองการแช่งน้ำของนักการศึกษาและนักเลงวรรณคดีฝ่ายศักดินามักจะปรากฏมาในรูปที่ว่า โองการแช่งน้ำเป็นวรรณคดีที่ก่อ "ให้เกิดความสามัคคีกลมเกลียวกันในหมู่ข้าราชการจากเมือง

ต่าง ๆ" หรือไม่ก็ว่า "พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยานี้เป็นพระราชพิธีใหญ่สำหรับแผ่นดิน มีสืบมาแต่โบราณ มีคำกล่าวว่า **เป็นพิธีระงับยุคเข็ญของบ้านเมือง"** พิธีที่มีขึ้นเพื่อข่มขวัญให้ข้าราชบริพารและประชาชนยำเกรงศักดินา ย่อมกลับกลายเป็นพิธีที่ก่อให้เกิดความสามัคคีกลมเกลียวระหว่างข้าราชการและเป็นพิธีระงับยุคเข็ญของบ้านเมืองในสายตาของนักการศึกษาฝ่ายศักดินาไปเสียเช่นนี้ แต่ถึงจะได้พยายามช่วยกันปกปิดบิดเบือนอย่างไร นักวรรณคดีฝ่ายศักดินาก็ไม่สามารถซ่อนเร้นความจริงของการข่มขู่บังคับไว้ได้มิด เพราะในกฎมณเฑียรบาลมีปรากฏอยู่โทนโท่ว่า :

"อนึ่ง ลูกขุนผู้ใดขาดถือน้ำพระพิพัฒน์ โทษถึงตาย ถ้าบอกป่วยคุ้ม (คือถ้าป่วยมาถือน้ำไม่ได้จึงนับว่าพ้นผิด) ถ้าลูกขุนผู้ถือน้ำพระพิพัฒน์ ห้ามถือ (สวม) แหวนนากแหวนทองแลกินข้าวกินปลากินน้ำยาและข้าวยาคูก่อนน้ำพระพิพัฒน์ ถ้ากินน้ำพระพิพัฒน์จอกหนึ่งแลยื่นให้แก่กันกิน กินแล้วแลมิได้ใส่ผม เหลือนั้นล้างเสีย (คือเททิ้ง) โทษเท่านี้ในระวางขบถ"

ความในกฎมณเฑียรบาลนี้ ยืนยันได้ดีว่า พิธีถือน้ำหาใช่พิธีวิเศษสูงส่งอะไรไม่ แท้ที่จริงก็คือพิธีที่จะสอบดูทุก ๆ หกเดือนนั้นเองว่าใครยังซื่อสัตย์ต่อกษัตริย์และใครกำลังคิดสลัด

แอกการกดขี่ของกษัตริย์ออกไป ถ้าหากจะเรียกพิธีนี้ว่าเป็นพิธีระงับยุคเข็ญของบ้านเมือง ก็หมายความว่า ศักดินาถือการลุกขึ้นต่อต้านการขูดรีดของประชาชนเป็นความยุคเข็ญของบ้านเมือง และถือว่าการขูดรีดของพวกตนเป็นสิ่งชอบธรรม ทำให้บ้านเมืองร่มเย็นเท่านั้น

การทดสอบความสัตย์ซื่อของข้าราชการตามที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาลนั้น รู้สึกว่าเข้มงวดกวดขันไร้เหตุผลเต็มที ชั่วแต่สาดน้ำสาบานก้นถ้วยทิ้งก็ถือว่ากบฏ ในสมัยของศักดินาดูเหมือนว่าถ้าหายใจแรงเกินไปสักนิดก็จะเป็นกบฏเอาทีเดียว แต่ถึงกระนั้นก็ดี การทดสอบและข่มขู่กดขี่ของศักดินาในกฎมณเฑียรบาลนั้น แม้จะเป็นการเหวี่ยงแหกว้างขวางกวาดเรียบแบบพระราชบัญญัติป้องกันการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์หรือ **มาตรา ๑๑๖** ของกฎหมายอาญา แต่ถ้าว่ากันถึงความวิตถารแล้ว ยังเป็นรองศักดินาเขมรสมัยพระนครหลวง (Epoque angkoreenne) อันเป็นผีมือครู (ที่ข้าพเจ้าว่าศักดินาเขมรเป็นผีมือครูนั้น ขอได้เข้าใจด้วยว่าศักดินาเขมรสมัยโบราณเป็นครูของศักดินาไทยจริง ๆ มิใช่พูดเล่น ๆ แต่ประการใด!)

ความวิตถารของศักดินาเขมรโบราณที่ข้าพเจ้าเล่าถึงต่อไปนี้เป็นข้อความที่เก็บมาจากศิลาจารึกภาษาสันสกฤตซึ่งปรากฏ

อยู่ ณ ปราสาทพระขัน (คือพระขรรค์) เหนือเมืองนครธม จารึกนี้เป็นจารึกของพระเจ้าชยวรรมันที่ ๗ (พ.ศ. ๑๗๒๔–หลัง พ.ศ. ๑๗๔๔)ผู้สร้างปราสาทพระขัน เรื่องที่เล่าไว้จึงเป็นเรื่องที่เชื่อถือได้ มิใช่นิยายปรัมปรา หรือคำเล่าลือที่ปรักปรำศักดินาแต่ประการใด

พระเจ้าชยวรรมันที่ ๗ นี้ ในด้านหนึ่งเป็นกษัตริย์มหาราชของเขมรตรงที่เป็นผู้นำประชาชนเขมรในการกอบกู้เอกราชของชาติให้พ้นมาจากการกดขี่ครอบครองของอาณาจักรจามปา ในอีกด้านหนึ่งเป็นกษัตริย์กระหายสงคราม เที่ยวยกทัพอาละวาดข่มเหงรังแกประชาชนในแถบแหลมอินโดจีนทั่วไปทุกหย่อมหญ้า เมืองขึ้นของชยวรรมันที่ ๗ จึงมีมากมาย ทางเหนือจากเวียงจันทน์เรื่อยลงมาถึงกาญจนบุรีลงไปจนถึงเพชรบุรีเป็นใต้สุด ทางตะวันออกได้อาณาจักรจามปาทั้งภาคเหนือและภาคใต้ (คือเวียดนามเสรีและสาธารณรัฐประชาธิปไตยเวียดนามปัจจุบัน) ชยวรรมันมีวิธีทดสอบความภักดีของพวกเมืองขึ้นอย่างหนึ่งคือ สร้างรูปสลักของตัวเองขึ้น ๒๓ รูป หน้าตาเหมือนชยวรรมันไม่มีผิด ไว้ผมเปียเล็ก ๆ แบบพราหมณ์ นุ่งแต่ผ้าหยักรั้ง ไม่ใส่เสื้อ นั่งขัดสมาธิ รูปสลักนั้นสลักด้วยหินใหญ่สักเท่าครึ่งหรือสองเท่าตัวจริง เสร็จแล้วขนานนามรูปสลัก

ของตัวว่า **ชยพุทธมหานาถ** กล่าวคือยกให้เป็นพระพุทธรูปไปเลย (Buddhaization หรือ the cult of Buddha – king อันเป็นคู่กับ God-king) รูปสลักของชยวรรมันทั้งหมดนี้ส่งแจกออกไปให้เป็นพระพุทธรูปประจำเมืองต่าง ๆ ทั่วอาณาเขต พวกเมืองขึ้นต่าง ๆ ที่ได้รับแจกพระพุทธรูปตัวจริงของชยวรรมันไปจะต้องประดิษฐานกระทำบูชาเป็นอันดีมิได้ขาด มิฉะนั้นก็เป็นกบฏ เมืองที่ได้พระพุทธรูปนั้นไปไว้มีหลายเมืองที่อยู่ในเขตไทย เป็นต้นว่า ลพบุรี, พิมาย, ราชบุรี, เพชรบุรี ฯลฯ

คราวนี้ก็ถึงเรื่องวิตถาร เรื่องมีอยู่ว่า ในเดือนผาลคุณ (เดือนสี่) ของทุกปี ชยวรรมันจะจัดตั้งพิธีสรงน้ำมูรธาภิเษก (ศักดินาไทยลอกแบบมาเป็นพิธี **ลดแจตร**) ในการสรงน้ำนี้มีข้อกำหนดว่า จะต้องนำพระพุทธรูปสำคัญ ๆ จากหัวเมืองต่าง ๆ มาชุมนุมกัน ณ ปราสาทพระขัน ในการนี้มี ๒๕ หัวเมืองที่ถูกเกณฑ์ พวกเมืองพิมาย, เมืองลพบุรี, ราชบุรี, เพชรบุรี เหล่านี้จะต้องแห่แหนรูปปั้นของชยวรรมันไปร่วมพิธีทั้งนั้น ประชาชนไทยในเมืองต่าง ๆ เหล่านี้มีหน้าที่แห่แหนลากจูงรูปสลักหินหนักอึ้งไปตามเส้นทางอันทุรกันดารและไกลแสนไกลทุกปี เมื่อคำนวณทางไปและกลับแล้ว ปีหนึ่งเห็นจะไม่ต้องทำอะไรกิน นอกจากลากไปแล้วก็ลากมา แต่กระนั้นก็จำต้อง

ปฏิบัติตาม เพราะการลากรูปสลักของชยวรรมันไปร่วมการสรงน้ำนั้นก็คือการทดสอบความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อศักดินาเขมรโดยตรง !

รูปร่างหน้าตาของชยวรรมันที่ ๗ ผู้มีวิธีทดสอบอันวิตถารนี้ ยังหาดูได้ในปัจจุบัน รูปสลัก **ชยพุทธมหานาถ** หรือ **สุคตพิมาย** จากเมืองพิมายนั้น บัดนี้อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อยู่ในระเบียงด้านหน้า ดูเหมือนป้ายจะเขียนบอกไว้ว่า รูปท้าวพรหมทัต หรืออะไรทำนองนั้น ว่าง ๆ น่าจะแวะไปดูให้รู้จักว่าเจ้าตำราการกดขี่ขูดรีดประชาชนของศักดินานั้นหน้าตาเป็นอย่างไร

๖...

การศึกษาโองการแช่งน้ำในตอนนี้ก็คือ การศึกษาในปัญหาที่ว่า โองการแช่งน้ำหรือพิธีแช่งน้ำทำสาบานมาจากไหน อยู่ตรงไหนของประวัติศาสตร์ของสังคมไทย

ต้นตอที่มาของพิธีแช่งน้ำสาบานนี้ ข้าพเจ้ากล้าตอบยืนยันได้อย่างแน่นอนว่า ได้แก่พิธีกระทำสัตย์สาบานของข้าราชบริพารของศักดินาเขมรแต่โบราณ พูดง่ายๆก็คือศักดินาไทยลอก

แบบเอามาจากราชสำนักเขมรสมัยพระนครหลวง ที่ข้าพเจ้ากล้ายืนยัน ก็เพราะศักดินาเขมรเป็นครูครอบวิชากดขี่ข่มขวัญประชาชนต่าง ๆ ไว้ให้แก่ศักดินาไทยมากมายหลายอย่าง ฉะนั้นพิธีถือน้ำกระทำสัตย์นี้จึงเชื่อว่าศักดินาเขมรได้ครอบไว้ให้ศักดินาไทยด้วยเช่นกัน

ปัจจุบันนี้ ถ้าท่านไปเที่ยวนครวัด–นครธม จะพบว่าตรงซุ้มประตูด้านตะวันออกของพระราชวังพิมานอากาศในบริเวณเมืองนครธม มีจารึกปรากฏอยู่แปดแห่งบนกรอบประตูและกรอบหน้าต่าง จารึกเหล่านั้นเป็นภาษาเขมรโบราณ จารึกเมื่อ พ.ศ. ๑๕๕๔ คือเกือบพันปีมาแล้ว ที่รู้ก็เพราะมีวันเดือนปีลงไว้ด้วยชัดเจน

ข้าพเจ้ากล่าวถึงจารึกเก่าแก่โบราณอันนี้ทำไม ? ข้าพเจ้ากล่าวถึง เพราะมันเป็นจารึกคำสาบานต่อกษัตริย์ ศรีสูรยวรรมันที่ ๑ ของพวกข้าราชการฝ่ายตรวจการ คือพวก **'ตำรวจ'** (คงเป็นที่ทราบแล้วว่า ตำรวจ เป็นคำภาษาเขมร และเป็นขุนนางของเขมรมาแต่โบราณ ไทยสมัยอยุธยาลอกเลียนเอามาใช้อีกทอดหนึ่ง) พวกตำรวจที่เข้าร่วมกระทำสัตย์สาบานในปี ๑๕๕๔ (พ.ศ.) นั้นมีกว่า ๔๐๐ คน แต่ละคนประจำอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักรกัมพูชา มียศชั้นบรรดาศักดิ์ต่างกัน

เป็นสี่ขั้นคือ เอก, โท, ตรีนิ, จัตวาริ คำสาบานของพวกตำรวจนี้ เรียกด้วยคำภาษาสันสกฤตว่า **'พัทธปรติชญา'** แก้ไขเขียนเสียให้เราไทย ๆ ดูรู้เรื่องก็คือ **'พัทธปฏิญาณ'** แปลว่า 'คำปฏิญาณอันผูกมัด' ซึ่งได้แก่คำสบถสาบานนั้นเอง ที่ในหนังสือเก่า ๆ ของไทยเขียนไว้ว่า 'น้ำพระ**พัทธ**' นั้น คงจะมาจากคำ **'พัทธ** (ปรติชญา)' นี้เอง แต่พวกศักดินารุ่นหลัง ๆ มาแก้ไขเสียเป็นน้ำพระพิพัฒน์ อันหมายถึงน้ำแห่งความพัฒนาเพื่อให้คนดื่มลืมความกดขี่หันไปนึกถึงความเจริญไปเสีย

เพื่อที่จะให้การศึกษาวรรณคดีของศักดินาเรื่องนี้เป็นการศึกษาที่สมบูรณ์ ข้าพเจ้าจะลองแปลคำ 'พัทธปรติชญา' นั้นออกมาอ่านกันดู เนื่องด้วยถ้อยคำที่ใช้ในคำสาบานนั้นใกล้เคียงกับสำนวนไทยอยู่มาก ข้าพเจ้าจึงจะพยายามรักษาถ้อยคำเดิมไว้ให้เห็นเป็นเครื่องประกอบการวิจารณ์ให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

"๙๓๓ ศก ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ภัทรบท (เดือน ๑๐) อาทิตยวาร ต่อไปนี้คือพัทธปรติชญา พวกเราทั้งมวลนี้ ผู้รับราชการฝ่ายตำรวจชั้นเอก (หรือ โท, ตรีนิ, จัตวาริ) ซึ่งเวลาที่เราสบถสาบานนี้ ได้ตัด (เชือด) มือและถวายชีวิต เพื่อแสดงความภักดีอันบริสุทธิ์ของพวกเราที่มีต่อ (ใต้ฝ่าละออง) ธุลีพระบาทกมรเตงกำตวนอัญศรีสูรยวรรมเทวะผู้เสวยพระธรรมราชย์

ณ ปี ๙๒๔, ณ เบื้องหน้าพระเพลิง พระรัตนะ และพราหมณาจารย์, เราจักไม่บังคมพระเจ้าแผ่นดินอื่นเลย จักไม่เป็นศัตรูและไม่เข้าร่วมกับพวกศัตรู ไม่กระทำการทรยศคดโทร่ห์ด้วยประการทั้งปวง การกระทำทุกอย่างที่เป็นผลแก่การภักดีต่อธุลีพระบาทกมรเตงกำตวนอัญศรีสูรยวรรมเทวะ พวกเราจักขอปฏิบัติด้วยความเอาใจใส่จดจ่อ แม้นมีการสงครามเกิดขึ้นเราจะพร้อมใจร่วมรบโดยสุดขั้วหัวใจ ไม่เสียดายชีวิต (คำเดิมว่า ไม่สงวนอายุ) ทั้งนี้เพราะความภักดี และจะไม่หลบหนีจากการรบเป็นอันขาด แม้นว่าเราจะตายลงด้วยโรคภัยไข้เจ็บในระหว่างสงครามก็ดี เราก็ยังจักได้รับผลรางวัลฐานเป็นผู้สวามิภักดิ์ต่อเจ้านาย แม้ด้วยชีวิตของเรานี้ก็อาจถวายเป็นพลีต่อพระราชการ เมื่อเวลาที่จักต้องตายเพื่อรับใช้พระเจ้าอยู่หัวมาถึง เราก็ยินดีจะตายตามหน้าที่ มาตรแม้นมีพระราชการซึ่งสมเด็จพระผู้เป็นเจ้ารับสั่งใช้เราไปยังดินแดนอันแสนไกล เพราะเกิดมีเหตุการณ์อันสืบทราบได้ยินมา เราจะแสวงหาสืบค้นจนได้รายละเอียดและรักษาไว้ซึ่งพัทธปรติชญาของเราแต่ละคนเป็นอย่างดี ถ้าแม้ว่าในหมู่พวกเราทั้งมวลนี้มีผู้ใดผู้หนึ่งไม่กระทำตามพัทธปรติชญาดังกล่าวนี้แล้ว ขอให้สมเด็จพระผู้เป็นเจ้าผู้เสวยพระธรรมราชย์ในภายหน้าต่อไป จงลงพระราช

ภัยแก่มันเป็นอเนกประการ แม้ว่าในหมู่พวกเรานี้เกิดมีผู้ทรยศต่อคำปฏิญาณนี้แล้วไซร้ ขอให้มันจงตกลงสู่นรกทั้ง ๓๒ ขุมทุกคนไป และทรมานอยู่จวบจนกว่าพระอาทิตย์และพระจันทร์จะสูญสลายไปจากโลก ถ้าแม้นว่าเราทั้งปวงกระทำตามพัทธปรติชญานี้อย่างบริสุทธิ์ถูกต้องแล้วไซร้ ขอพระผู้เป็นใหญ่เหนือแผ่นดิน (กษัตริย์) จงแผ่พระบุญญาบารมีปกป้องบริบาลประเทศบ้านเมืองของเราให้สมบูรณ์พูนสุขพร้อมหน้าทั้งญาติพี่น้องโคตรวงศ์ เพราะเหตุที่เราสวามิภักดิ์ต่อธุลีพระบาทกมรเตงกำตวนอัญศรีสูรยวรรมเทวะ ผู้เสวยพระธรรมราชย์ ณ ปี ๙๒๔ ขอผลแห่งความสวามิภักดิ์ของเรานี้จงส่งเราทั้งมวลจากโลกนี้ไปสู่โลกหน้าด้วยเทอญฯ"

(จาก Collection de textes et decuments sur l'Indochine III, Inscriptons du Cambodge, editees et traduites par G. Coedes Vol. III. Paris, E. De Boccard, 1951, p. 205–210)

ก่อนที่จะพิจารณาคำสาบานหรือนัยหนึ่ง 'พัทธปรติชญา' นี้ ขอแจ้งให้ทราบเพื่อกันความสงสัยเสียก่อนว่า ศักราชในจารึกนี้เป็นมหาศักราช เทียบกับพุทธศักราชได้โดยเอา ๖๒๑ บวกเข้าไป

ในคำสาบานของขุนนางศักดินาเขมรโบราณที่คัดมานี้ ท่านผู้อ่านคงจะสังเกตได้เองแล้วว่า มันเป็นคำที่ปลุกปลอบและขู่ให้มอบกายถวายชีวิตเพื่อรับใช้ศักดินา และเพื่อให้ได้ผลแน่นอน พวกตำรวจมีการเชือดมือเพื่อหลั่งเลือด จะผสมน้ำดื่มหรือผสมเหล้าดื่มหรืออย่างไรไม่ปรากฏ แต่เป็นยุติกันได้ว่าได้มีการกรีดเลือดกันด้วยก็แล้วกัน ความรับสำนึกของศักดินาเขมรกับศักดินาไทยก็เป็นแบบเดียวกัน คือถ้าซื่อสัตย์ศักดินาก็ให้รางวัล รับใช้ดีก็ได้รางวัล สมบูรณ์พูนสุข ถ้าทรยศก็ขอให้ตกนรก ทางศักดินาเขมรเกณฑ์ให้ตกนรกหมดทั้งสามสิบสองขุมเลยทีเดียว นับว่าเอาหนักหน่อย **สิ่งที่เหมือนกันมากก็คือ ความรับสำนึกตอนลงท้ายที่ว่ากษัตริย์แผ่บุญญาบารมี ปกครองบริบาลประเทศบ้านเมือง จึงทำให้บ้านเมืองและประชาชนเป็นสุข ซึ่งแนวคิดอันนี้เป็นอันเดียวกันกับแนวคิดของศักดินาไทย หรือจะว่าเป็นครูของแนวคิดของศักดินาไทยก็คงไม่ผิด** ที่ข้าพเจ้ากล้าว่าเช่นนั้น ก็เพราะกษัตริย์เขมรศรีสูรยวรรมันที่ ๑ องค์ที่ให้พวกตำรวจกระทำสัตย์สาบานนี้ได้แผ่รัศมีการกดขี่ขูดรีดประชาชนออกมาจนถึงเมืองลพบุรีและเมืองอื่น ๆ ในเขตไทย คำสั่งของกษัตริย์

องค์นี้ยังมีตกค้างอยู่ที่ลพบุรีจนถึงยุคปัจจุบันเป็นหลักฐานอยู่ ดังนั้นจึงไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่าพิธีทำสัตย์สาบานจะไม่แพร่ออกมาเมืองไทย ถึงแม้จะไม่แพร่ออกมาในสมัยของกษัตริย์องค์นี้ ก็คงจะได้แพร่ออกมาภายหลัง เพราะเขมรยังครอบครองอาณาบริเวณแถบนี้ และใช้เมืองลพบุรีเป็นเมืองลูกหลวงมาจนถึงปลายศตวรรษที่ ๑๘ แห่งพุทธศักราช (นี่ไม่ใช่เดา, มีหลักฐานในศิลาจารึกว่า ชยวรรมันที่ ๗ ในยุคนั้นส่งลูกชายมาปกครองประชาชนไทยในเมืองลพบุรี)

ถ้าจะให้ข้าพเจ้าลงความเห็น ข้าพเจ้าใคร่จะลงความเห็นว่า ศักดินาไทยได้รับเอาลัทธิการกระทำสัตย์สาบานนี้มาจากเขมรในสมัยต้น ๆ กรุงสุโขทัย สมัยนั้นเป็นสมัยที่ศักดินาของไทยกำลังลงหลักปักมั่น กำลังสร้างสถาบันของชนชั้นตนให้มั่นคง แม้จะรบกับเขมร ขับเขมรออกไป แต่ก็รับเอาวัฒนธรรมศักดินาของเขมรเข้ามาไม่หยุดยั้ง พ่อขุนศรีอินทราทิตย์กษัตริย์องค์แรกของสุโขทัย เมื่อขึ้นครองเมืองก็มีการราชาภิเษกตามแบบศักดินาเขมร ทรงนามตามแบบศักดินาเขมร พ่อขุนบานเมืองก็ดี พ่อขุนรามคำแหงก็ดี และกษัตริย์ต่อ ๆ มาก็ดี ล้วนทำพิธีราชาภิเษกโดยเลียนอย่างมาจากเขมรทั้งนั้น เฉพาะพ่อขุนรามคำแหงที่มีคนพยายามบิดเบือนว่าสลัดวัฒน

ธรรมเขมรนั้น ดูเหมือนจะเป็นบุคคลสำคัญในการรับวัฒนธรรมและแนวคิดของศักดินาเขมรเข้ามาเป็นครั้งแรกเริ่ม ตัวพ่อขุนรามคำแหงเองเมื่อทำพิธีราชาภิเษกแล้ว ก็ใช้นามแบบกษัตริย์เขมรว่า **'พระบาทกมรเตงอัญศรีรามราช'** เสร็จแล้วยังคิดดัดแปลงสร้างตัวอักษรไทยของประชาชนขึ้นเป็นแบบหลวง มีลักษณะหยุกหยิกเป็นเหลี่ยมเลียนแบบอักษรสำหรับราชสำนักเขมร ท่านผู้อ่านพึงทราบด้วยว่าเขมรโบราณมีอักษรหลายแบบ แบบของประชาชนเป็นแบบเขียนง่าย ๆ แบบของพราหมณ์เขมรตัวมักกลมๆ ดูอ่อนละมุนน้อมใจให้เชื่อมั่นในความศักดิ์สิทธิ์ของศาสนา แบบของศักดินาในราชสำนักเป็นตัวเหลี่ยม มีเครื่องเครามากมาย เขียนยาก เป็นแบบที่แสดงถึงอำนาจราชศักดิ์และความเข้มงวดยิ่งใหญ่และเข้มแข็ง อักษรไทยที่พ่อขุนรามคำแหงคิดขึ้นใหม่นั้นก็คืออักษรพิเศษของราชสำนัก เพื่อให้พวกศักดินาในสุโขทัยใช้ แต่ไม่มีใครยอมใช้จึงสูญไปทันทีที่ผู้คิดสวรรคต การที่มาเข้าใจกันว่าพ่อขุนรามคำแหงคิดอักษรไทยขึ้นเป็นครั้งแรกนั้นเป็นความเข้าใจผิด หรือไม่ก็เป็นการบิดเบือนอย่างจงใจทีเดียว

ข้าพเจ้าอยากจะเชื่อว่าลัทธิการถือน้ำทำสาบานนี้ ได้เข้ามามีบทบาทในวงการเมืองของศักดินาไทยในตอนที่ศักดินา

สุโขทัยกำลังตื่นตัวสร้างสถาบันของตนนี้เอง หรือถ้าไม่เช่นนั้นก็ต้องก่อนหน้านั้นขึ้นไป ส่วนโองการแช่งน้ำที่เราได้ศึกษากันไปแล้วนั้น เห็นจะแต่งกันขึ้นในสมัยใกล้เคียงกันนั้นเอง คือแต่งขึ้นในตอนที่ภาษาสันสกฤตยังไม่ค่อยมีอิทธิพลต่อชาวไทยเท่าใดนัก ภาษาสันสกฤตที่เข้ามาสู่เมืองไทยนั้น ติดตามลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ที่หลั่งไหลจากราชสำนักเขมรเข้ามาสู่ราชสำนักไทยในสมัยต้น ๆ ทีเดียว เช่น สมัยพ่อขุนรามคำแหงของสุโขทัยเราเพิ่งรับเอาลัทธิธรรมเนียมของราชสำนักเขมรเข้ามา ภาษาสันสกฤตจึงยังไม่ค่อยมีอิทธิพลแพร่หลาย วรรณคดีระยะนั้นจึงมักเป็นคำไทยง่าย ๆ โองการแช่งน้ำนี้ก็เช่นเดียวกัน ที่เราเห็นว่ายากเย็นอ่านไม่เข้าใจในบัดนี้ ก็เพราะภาษามันเก่าแก่โบราณเท่านั้น แต่ความจริงแล้วส่วนมากใช้ภาษาไทยทั้งนั้น พยานที่ดีที่สุดของความเก่าแก่ของมันก็คือ คำเรียกเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์ โองการแช่งน้ำเรียกเทพเจ้าพวกนั้นด้วยคำไทย ๆ ทั้งสิ้น เช่น เรียกพระพรหมว่าขุนแผน เรียกเขาพระสุเมรุว่าผาหลวง เรียกเขาไกรลาศว่าผาเผือก เรียกเขาคันธมาทน์ว่าผาหอมหวาน เรียกพญานาคว่าเงือก (คืองูใหญ่ในความหมายของโบราณ) เรียกหงส์ว่าขุนห่าน ฯลฯ การเรียกชื่อเทพเจ้าและเรื่องของพวกพราหมณ์ด้วยคำไทย ๆ เช่นนี้ เป็นแบบที่

โบราณ มาก และ ไม่ปรากฏในวรรณคดีรุ่น อยุธยาเรื่องใดอีกเลย ด้วยหลักฐานทางภาษาดังกล่าวนี้ จึงน่าจะเชื่อได้ว่าโองการแช่งน้ำแต่งขึ้นก่อนสมัยอยุธยา หรืออย่างน้อยก็ต้นสมัยอยุธยาทีเดียว

ถ้าพิจารณากัน โดยทางรูปแบบคำประพันธ์ที่ ใช้ ในโองการ คำประพันธ์ที่ใช้ก็คือร่ายโบราณอย่างเดียวกับที่ใช้อยู่ในสมัยสุโขทัย(ในศิลาจารึกบางหลัก) และคำประพันธ์อีกชนิดหนึ่งก็คือโคลงห้า หรือที่เรียกว่าโคลงมณฑกคติ โคลงชนิดนี้ไม่ปรากฏว่าเคยได้ใช้ทางอยุธยาเลย โคลงห้าเป็นโคลงที่ใช้กันอยู่ในแถบเหนือและทางประเทศลาว (เวียงจันทน์) แต่สมัยโบราณ, เท่าที่พบก็มีใช้อยู่ในวรรณคดีของประชาชนลาว เรื่องท้าวฮุ่งหรือขุนเจือง อันเป็นนิยายอิงพงศาวดารของพวกข่าทางภาคเหนือเพียงเรื่องเดียว เป็นโคลงที่เก่าแก่โบราณปรัมปราเต็มที ความจริงข้อนี้ทำให้น่าคิดว่า โองการแช่งน้ำเรื่องนี้คงจะได้รับตกทอดกันมาจากอาณาจักรไทยทางแถบเหนือ ๆ แล้วในที่สุดก็มาใช้อยู่ในราชสำนักอยุธยา และได้ดัดแปลงเติมชื่อพระรามาธิบดี . . . ลงไปตามความต้องการของศักดินาฝ่ายใต้นี้

ในด้านบทบาททางประวัติศาสตร์ของมัน ถ้าเรายอมรับข้อสันนิษฐานอายุของมันข้างบนนั้น เราก็กำหนดบทบาททางประวัติศาสตร์ของมันได้ว่า โองการแช่งน้ำนี้ ในยุคแรกเกิด

ของมัน มันได้มีบทบาทอันก้าวหน้าในการพัฒนาสังคมอยู่ชั่วระยะหนึ่ง กล่าวคือมีบทบาทในการช่วยเจ้าของทาสเปลี่ยนรูปการขูดรีด คือเปลี่ยนจากการครอบครองที่ดิน เครื่องมือในการผลิตและชีวิตทาสตามแบบสังคมทาส มาเป็นการแบ่งที่ดินให้พวกทาสและคนจนไปประกอบการผลิต ที่ดินยังเป็นของนายทาส แต่เครื่องมือในการผลิตเป็นของตัวผู้ผลิตเอง ผลได้ต้องแบ่งให้เจ้าของที่ดินบ้าง วรรณคดีเรื่องนี้ช่วยเรียกร้องให้ทาสผู้รับช่วงการผลิตไปกระทำโดยอิสระดังกล่าว ยังซื่อสัตย์ต่อนายทาส และ ส่งส่วยสาบรรณาการตอบแทนให้ นี่คือหัวเลี้ยวหัวต่อของสังคมทาสอันกำลังพัฒนามาสู่สังคมศักดินา อีกด้านหนึ่งวรรณคดีโองการแช่งน้ำนี้ ได้ช่วยพวกปฏิวัติให้มีกำลังจัดตั้งระบบผลิตศักดินาของตนได้อย่างมั่นคง ทำให้การผลิตอันชะงักงันของสังคมทาสแต่เดิมพัฒนาก้าวไปได้อีกก้าวหนึ่ง แต่กระนั้นก็ดีในขณะเดียวกันมันก็เป็นเครื่องมือของชนชั้นศักดินาที่ใช้ในการขูดรีดประชาชนไปด้วยในตัว และในที่สุด เมื่อระบบผลิตแบบศักดินาขยายตัวเป็นปึกแผ่นเต็มที่ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถแล้ว หลังจากนั้นเป็นต้นมา บทบาทก้าวหน้าทางประวัติศาสตร์ของวรรณคดีเรื่องนี้ก็หมดไป คงมีแต่บทบาทในการขูดรีด ซึ่งนับวันจะเด่นชัดรุนแรงยิ่งขึ้น ความขัดแย้งระหว่างหน้าที่ของ

โองการแช่งน้ำกับการขยายตัวทางการผลิตของสังคมศักดินาของไทยได้ดำเนินมานับเป็นเวลานานถึงกว่า ๕๐๐ ปี บทบาททางการขูดรีดของโองการแช่งน้ำกับความปรารถนาที่จะคัดค้านปลดแอกของประชาชนได้ต่อสู้กันมาอย่างไม่หยุดยั้ง ปรากฏการณ์อันเป็นรูปธรรมของการต่อสู้ขัดแย้งนั้นก็คือ สิ่งที่รัฐบาลศักดินาเรียกว่า 'กบฏ' ในที่สุดภาวะการอยู่ร่วมของความขัดแย้ง (unity of the opposites) ก็บรรลุถึงจุดระเบิดแตกหัก (antagonism) การปฏิวัติกระฎุมพีที่เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ คือผลของความแตกหักระหว่างความขัดแย้งทั้งสอง และโดยชัยชำนะของฝ่ายกระฎุมพี พิธีแช่งน้ำจึงถูกยกเลิกในทันที แต่อย่างไรก็ดีบทบาทของวรรณคดีศักดินาเรื่องโองการแช่งน้ำยังหาหมดไปไม่ ทั้งนี้เนื่องด้วยฝ่ายกระฎุมพีปฏิวัติซึ่งเข้าคุมการศึกษาอย่างผิวเผิน ได้ปล่อยให้นักการศึกษาของศักดินาถือบังเหียนแนวคิดในการศึกษาไว้ตลอดเวลา โองการแช่งน้ำจึงยังมีบทบาทในการรับใช้ศักดินาอยู่ต่อไปในสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ทั่วประเทศ

การที่จะกำจัดอิทธิพลและบทบาทรับใช้ศักดินาของวรรณคดีเรื่องนี้ มิใช่อยู่ที่ทำลายล้างมันออกไปจากวรรณคดีไทยดังที่มีพวกปฏิกิริยาชอบเอะอะ

เข้าใจเอาเอง หากอยู่ที่การศึกษามันด้วยทรรศนะใหม่ เราไม่อาจปฏิเสธความมีอยู่ของมันได้ เราจำต้องรับความมีอยู่ของมัน และยอมรับว่ามันมีบทบาทในจักรวาลแห่งวรรณคดีไทย ปัญหาสำคัญอยู่ที่ว่า เราจะศึกษามันโดยทรรศนะอย่างไร และชี้ให้เห็นบทบาทอันแท้จริงของมันออกมาว่า ลักษณะก้าวหน้าในอดีตและถอยหลังในปัจจุบันเป็นอย่างไรเท่านั้น ◉

โคลงห้า . . .
มรดกทางวรรณคดีไทย

กวี ศรีสยาม

ในระยะสี่ห้าปีมานี้เอง งานวรรณกรรมทางด้านกาพย์กลอนของไทยเรารู้สึกว่าคึกคักและขยายตัวขึ้นมาก มี "นักกลอน" ทั้งหนุ่มและสาวเกิดขึ้นมากมายทั้งที่เป็นเอกชน ทั้งที่รวมกันเป็นกลุ่มเล็ก และทั้งที่จัดตั้งกันขึ้นเป็นชมรมใหญ่ หนังสือรวมกลอนของนักกลอนกลุ่มต่างๆปรากฏออกสู่ตลาดอยู่เสมอ ปรากฏการณ์เหล่านี้กล่าวโดยทั่วไปแล้วก็เป็นสิ่งที่น่าพอใจ ปลาบปลื้มยินดีและน่าจะได้รับการส่งเสริมให้ขยายตัวยิ่ง ๆ ขึ้นไป

รูปแบบของกาพย์กลอนที่นิยมเขียนกันมากในระยะนี้คือ "กลอนสุภาพ" หรือ "กลอนแปด" ซึ่งเขียนด้วยลีลาแบบสุนทรภู่บ้าง แบบใหม่ ๆ บ้าง, การเขียน "กลอนแปด" กันมากนั้นดีแน่ เพราะเป็นรูปแบบที่ผู้อ่านเข้าใจง่าย (แต่มิ

ใช่หมายความว่าเขียนได้ง่าย) แต่อย่างไรก็ดี เราก็น่าจะคิดเป็นห่วงกันบ้างว่า ถ้าเราระดมกันสนใจเขียนแต่กลอนแปดกันอยู่อย่างเดียว นานเข้าความรู้สึกซ้ำซากจำเจและเบื่อ ก็อาจเกิดขึ้นแก่วงผู้อ่านและอาจทำให้วงการกาพย์กลอนของไทยซึมเซาหรือล้มฟุบลงไปอีก, ดังที่เคยเป็นมาแล้ว ระยะยาวภายหลังที่เกิดนวนิยายสมัยใหม่ขึ้น ซึ่งถ้าเป็นเช่นนั้นก็จะเป็นที่น่าเสียดายยิ่งนัก

ด้วยความรู้สึกวิตกหวาดหวั่นดังกล่าวนี้ ข้าพเจ้าจึงใคร่ขอเชิญชวนท่านนักกลอนทั้งหลายลองหันไปใช้รูปแบบคำประพันธ์อื่นดูบ้าง มรดกทางวรรณคดีด้านกาพย์กลอนของไทยเรานั้นมีรูปแบบคำประพันธ์ทั้งที่เป็นโคลง กาพย์ และแม้กลอนอื่น ๆ อยู่อย่างอุดมทีเดียว และบางอย่างก็อ่านเข้าใจได้ง่ายแสดงความรู้สึกนึกคิดได้กระชับกว่า "กลอนแปด" เสียด้วยซ้ำ

รูปแบบคำประพันธ์ที่มีอยู่มากมายหลายชนิดนี้ ก็เช่นเดียวกับจังหวะของเพลงซึ่งมีอยู่หลายรูปแบบ สมมติว่าถ้าเราจะเปรียบจังหวะเพลงประเภท ๔/๔ เท่ากับกลอนแปด การที่นักแต่งเพลงจะใช้จังหวะ ๔/๔ เพียงรูปแบบเดียว แสดงความรู้สึกและอารมณ์ทุกชนิดทั่วไปหมดนั้น จะเป็นที่ทำได้ดีเด่นสมบูรณ์จริง ๆ ได้ยากนี้ฉันใด การที่นักกลอนจะใช้กลอนแปดเพียงรูป

เดียวแสดงความรู้สึกและทุกอารมณ์ให้ได้ดีเด่นชัดเจนจริงๆ ทุกความรู้สึกและทุกอารมณ์ทั่วไปหมด ก็ย่อมทำได้ยากและเป็นไปได้ยากฉันนั้น ด้วยเหตุนี้เราจึงสังเกตได้ว่า นักแต่งเพลงที่มีความเข้าใจในลักษณะเฉพาะเพลงแต่ละจังหวะ จึงใช้จังหวะแตกต่างกันในการแสดงอารมณ์ที่ต่างกัน เป็นต้นว่าใช้จังหวะวอลซ์ หรือ ๓/๔ เพื่อแสดงอารมณ์ร่าเริง ระริกรื่น กระจุ๋มกระจิ๋ม เพราะรูปแบบของวอลซ์มีลักษณะเฉพาะพิเศษประจำตัวของมันที่จะช่วยให้เนื้อหาทางอารมณ์ของเพลงเพิ่มความรื่นเริงชัดขึ้นอย่างสมบูรณ์ โดยทำนองเดียวกันนี้ ถ้าเราสำรวจดูวรรณคดีที่แต่งด้วยกลอนแปดในอดีต เราจะพบว่าวรรณคดีนั้นๆ ไม่สามารถแสดงอารมณ์ได้ดีเด่นทุกอารมณ์เลย หากแสดงดีเด่นได้บางอารมณ์เท่านั้น ขอให้เราอ่านบทกลอนเรื่องพระอภัยมณีของท่านบรมครูกลอนแปด "สุนทรภู่" โดยอ่านด้วยทรรศนะวิจารณ์ตามแนวทางดังกล่าวข้างต้น เราจะพบว่าโดยทั่วไปแล้ว กลอนแปดของท่านไพเราะ มีสัมผัสนอก สัมผัสใน สัมผัสอักษรครบครัน กลอนแต่ละวรรคมีการวางจังหวะของน้ำหนักคำ ให้มีที่หนัก (ครุ) และเบา (ลหุ) เหมาะแก่การอ่านเป็นทำนองเสนาะ ฟังแล้วเบา หวาน ลื่นไหล เสียงของกลอนที่อ่านระรื่นหวานจับหูจับใจคน นี่คือลักษณะพิเศษ

ของกลอนแปดแบบสุนทรภู่ซึ่งเป็นการริเริ่มขึ้นใหม่ในวงการกาพย์กลอนของไทยในสมัยยุครัตนโกสินทร์ แต่ถ้าพูดถึงด้านการแสดงอารมณ์อ่อนหวาน เช่น รัก ออดอ้อน คร่ำครวญประเภทนี้เท่านั้น การแสดงอารมณ์เคียดแค้น ดุดัน อาฆาตป่าเถื่อน และอื่น ๆ สุนทรภู่ไม่สามารถใช้รูปแบบกลอนแปดแสดงได้ดีเด่นชัดเจนเท่าเทียมกับการแสดงความรู้สึกออดอ้อนรำพัน ตัดพ้อเลย เช่นตอนที่อุศเรนเคียดแค้นนางวาลีถึงกับรากเลือดตายนั้น ถ้อยคำในบทกลอนแต่ละคำ แต่ละวรรค และจังหวะเสียง หาได้แสดงให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์รู้สึกว่าเคียดแค้นอย่างแสนสาหัสแต่อย่างใดไม่

นี่ด้านหนึ่ง อาจจะเป็นเพราะสุนทรภู่ถนัดแต่การเขียนอารมณ์หวาน แต่ความจริงอีกด้านหนึ่งก็คือ กลอนลีลาอ่อนหวานระรื่นหูอย่างสุนทรภู่นั้น ไม่สามารถที่จะสะท้อนแสดงอารมณ์ที่หยาบกร้านได้ดีเด่นเลยเด็ดขาด ข้าพเจ้าดูออกจะอาจหาญเกินไปสักหน่อยที่บังอาจวิจารณ์ท่านบรมครู ความประสงค์ของข้าพเจ้ามีเพียงต้องการจะชี้ว่า รูปแบบคำประพันธ์เพียงอย่างเดียวย่อมไม่สามารถแสดงอารมณ์ได้ทั่วทุกอย่าง ไม่ว่ากวีผู้นั้นจะเชี่ยวชาญในรูปแบบคำประพันธ์ชนิดนั้นเป็นพิเศษสักเพียงไร เท่านั้น

ด้วยความเป็นจริงดังกล่าวมานี้ เราในสมัยปัจจุบัน ... สมัยที่มิได้มุ่งเขียนกลอนเพื่อเล่าเรื่องนิยายแบบในอดีต หากเขียนกลอนเพื่อแสดงอารมณ์รู้สึกต่างๆให้เด่นชัดและกระชับ ... จึงน่าจะได้ลองย้อนไปศึกษามรดกทางกาพย์กลอนของไทยเราในอดีต และนำรูปแบบคำประพันธ์ที่มีอยู่มากมายมาใช้แสดงความรู้สึกและอารมณ์ที่ต่างกันดูบ้าง ซึ่งนี่ด้านหนึ่งอาจช่วยให้นักกลอนหรือกวีประสบความสำเร็จได้ตามที่ตนใฝ่ฝัน และอีกด้านหนึ่งก็จะช่วยกอบกู้วงการวรรณกรรมด้านกาพย์กลอนของไทยไว้ให้พ้นจากภาวะ "ซ้ำซากและมืดชืด" ที่จะต้องเกิดขึ้นในอนาคตอันใกล้นี้ (ถ้าไม่มีการเปลี่ยนแปลงหรือไหวตัวใหม่) ได้อีกด้วย

อันที่จริงข้าพเจ้าไม่ใช่ "นักกลอน" หรือ "กวี" (ยกเว้นนามปากกาซึ่งออกจะคุยเขื่องไปหน่อย) แต่ในระยะไม่นานมานี้ ข้าพเจ้าเกิดความรู้สึกอยากที่จะระบายความคิด ความรู้สึก และอารมณ์บางประการอันเป็นปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นจากสภาพของสังคมเมืองไทยยุคปัจจุบัน เมื่อจับปากกาขึ้นมาเขียนแล้วก็รู้สึกว่า ถ้าได้ใช้กาพย์กลอนเป็นสื่อที่จะแสดงดูจะเหมาะเจาะดีกว่าอย่างอื่น จึงได้เริ่มเขียนกาพย์กลอนกับเขาขึ้นบ้างสองสามชิ้น ดังที่ได้ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประชาธิปไตยนี้ไปแล้วสองสามครั้ง

ในการเขียนกาพย์กลอนเหล่านี้ ข้าพเจ้ามาติดอยู่ข้อหนึ่ง ตรงที่ว่าไม่รู้จะหารูปแบบคำประพันธ์ชนิดใดมาแสดงบรรยากาศที่เคร่งขรึม หนักแน่น เฉียบขาด สง่าและท้าทายได้ รูปแบบที่ข้าพเจ้าต้องการนั้น จะต้องกระชับ ไม่ยืดยาด ใช้คำน้อยห้วน สั้น แต่กินความมาก เพื่อให้ดูทะมึนและโดดเด่นอย่างเยาะเย้ยท้าทาย กาพย์ยานีทำหน้าที่นี้ไม่ได้ เพราะมีสัมผัสหรือจังหวะเสียงหนักเบามากเกินไป ยานีทำได้อย่างมาก (ตามความสามารถของข้าพเจ้า) ก็เพียงความเคียดแค้นอาฆาต สร้างบรรยากาศเคร่งขรึมอย่างจริงจังขึ้นไม่ได้ โคลงสี่สุภาพก็เยินเย้อและนิ่มนวลเกินไปสำหรับบรรยากาศอย่างนี้เช่นกัน ในที่สุดข้าพเจ้าก็นึกถึงโคลงชนิดหนึ่งที่มีอยู่ในขุมทรัพย์ทางกาพย์กลอนอันอุดมของไทยเราขึ้นได้ นั่นก็คือ "*โคลงห้า*" และจากนี้เองบทกลอนเรื่อง "*คาวกลางคืน*" จึงได้ขึ้นต้นด้วย "โคลงห้า" เพื่อแสดงภาพของกรุงเทพ ฯ ที่คลุ้งไปด้วยคาวกาม ให้เด่นทะมึนอย่างเคร่งขรึมและเยาะเย้ยดังนี้

กรุงเทพ ฯ คลุ้ง *คาวหึน*
ควันกามกลืน *กลบไหม้*
คาวกลางคืน *คลุมทาบ*
เมืองร้องไห้ *เหือดขวัญ*

น้ำพ้ำฟาด ฟองหาว
คือกามฉาว ชุ่มฟ้ำ
กลิ่นสาบสาว กำซาบ
กามย้อมหล้า แหล่งสยาม

โครงทั้งสองบทนี้ ถ้าท่านอ่านแล้วไม่ได้บรรยากาศดังที่ข้าพเจ้าตั้งความปรารถนาไว้ ก็ขอได้โปรดเข้าใจว่านั่นเป็นเพราะข้าพเจ้ามือไม่ถึง หาใช่รูปคำประพันธ์ชนิดนี้ไม่เหมาะสมที่จะแสดงบรรยากาศเคร่งขรึม ท้าทาย และเย้ยหยันไม่

เมื่อ "โคลงห้า" ได้ปรากฏโฉมหน้าขึ้นในบทกลอนของข้าพเจ้าแล้วสองสามครั้ง, ได้ยินเสียงถามไถ่มาบ่อย ๆ ว่าข้าพเจ้าไปขุดโคลงห้ามาจากไหน ลักษณะและข้อบังคับเป็นอย่างไร ข้าพเจ้าจึงคิดว่าน่าจะได้เขียนเฉลยคำถามเหล่านี้เสียสักครั้ง บางทีท่านนักกลอนหรือกวียุคนี้เห็นว่าน่าสนใจก็อาจลองนำไปใช้ ซึ่งก็อาจมีส่วนให้วงการกาพย์กลอนของไทยเราไม่จืดชืดซ้ำซากทางรูปแบบโทรมดังที่ได้หวั่นวิตกอยู่บ้างก็เป็นได้

ที่มีคำถามว่าข้าพเจ้าไป "ขุด" เอาโคลงห้ามาจากไหนนั้น ผู้ถามใช้คำว่าขุดได้ถูกต้องดีเหลือเกิน ข้าพเจ้าไปขุดเอามาจริงๆ โคลงห้านั้นตายสนิทและหมดจากบทบาทวงการกาพย์กลอนของ

ไทยมานานประมาณ ๔๐๐–๕๐๐ ปีแล้ว และตอนที่ผ่านมานั้นก็เกือบจะหาตัวผู้ที่รู้จักลักษณะคณะ และข้อบังคับของโคลงห้าอย่างถูกต้องจริง ๆ ไม่ได้ (ยกเว้นที่ชี้ตัวได้ไม่กี่คน ซึ่งจะมีกล่าวในข้างท้าย) ข้าพเจ้าได้ไปขุดเอามาแล้วและนำไป "พัฒนา" ขึ้นใหม่ให้เหมาะสมกับรสนิยมของหูคนไทยในยุคพัฒนา และนำมาใช้เป็นการทดลองในบทกลอนของข้าพเจ้าดังที่บางท่านได้เห็นผ่านตามาบ้างแล้ว แต่ก่อนที่ข้าพเจ้าจะเรียนให้ทราบว่า ๑) ข้าพเจ้าได้ไปขุดโคลงห้ามาจากไหน ๒) ลักษณะโคลงห้าเดิมเป็นอย่างไร และ ๓) ข้าพเจ้าได้ดัดแปลงขึ้นอย่างไร ข้าพเจ้าจะขอแสดงลักษณะคณะ และข้อบังคับของโคลงห้าที่ข้าพเจ้า "พัฒนา" แล้วนี้เสียก่อน เพราะจะช่วยทำให้เข้าใจเรื่องในประวัติง่ายขึ้น, และผู้ที่ไม่สนใจประวัติแต่สนใจแบบแผนโคลงห้า (พัฒนา) ก็จะได้ไม่ต้องเสียเวลารอคอยและติดตามอ่าน

ลักษณะโคลงห้าพัฒนา

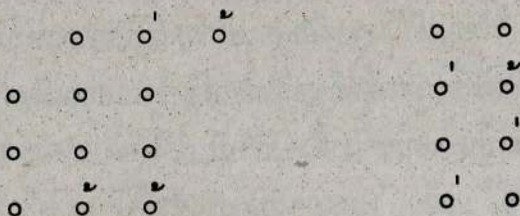
คณะ หนึ่งบทมีสี่บาท หนึ่งบาทมีห้าคำ แบ่งเป็นวรรคหน้าสามคำ วรรคหลังสองคำ

เอกโท หนึ่งบทมีเอกสี่โทสี่ (ดูตำแหน่งตามแผนผังต่อไป)

สัมผัส เหมือนโคลงสี่สุภาพ

สร้อย เหมือนสร้อยโคลงดั้น

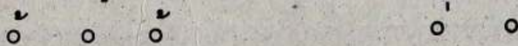
แผนผังโคลงห้าพัฒนา

หมายเหตุ

๑) เอกและโทในบาทที่หนึ่งสับที่กันได้เหมือนโคลงอื่น ๆ ทั่วไป

๒) โทคู่ในบาทสี่ อาจอยู่แยกกันได้ดังนี้

เช่น "พ้าโรจน์ร้อง ร่ำหา"

๓) สร้อยของบาทที่หนึ่งและที่สาม เหมือนสร้อยโคลงทั่วไป แต่เฉพาะสร้อยของบาทที่สี่ จะต้องเป็นสร้อยแบบโคลงดั้น กล่าวคือ เป็นคำสุภาพ (ไม่มีเอกโท, ไม่เป็นคำตาย) และต้องซ้ำพยัญชนะกับสองคำสุดท้ายของบาทที่สี่ โดยเฉพาะคำสุดท้ายจะต้องเป็นคำเดียวกัน ดังตัวอย่าง "พ้าโรจน์ร้อง ร่ำหา รนหา" หรือ "กามร้อนไล้ ลูบเมือง โลมเมือง"

อนึ่ง สำหรับท่านนักกลอนหรือกวีที่ไม่เห็นด้วยกับการแปลงพัฒนาแบบของข้าพเจ้า ก็ย่อมมีสิทธิ์คิดดัดแปลงใหม่ได้จากรูปแบบโคลงห้าดั้งเดิม ดังที่ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงต่อไป

"โคลงห้า" ดูเหมือนจะปรากฏอยู่สักสามแห่งเท่านั้นในบรรดาหนังสือวรรณคดีของไทยสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ แห่งที่ใช้เป็นชิ้นเป็นอันจริงจังก็คือใน **"โองการแช่งน้ำพระพัทธ ฯ"** หรือ "ประกาศโองการแช่งน้ำโคลงห้า" ซึ่งในชั้นหลัง ๆ นี้มาเปลี่ยนเรียกว่า **"โองการแช่งน้ำพระพิพัฒนสัตยา"** ดังที่ปรากฏอยู่ที่หนังสือเรียนประวัติวรรณคดีไทยทั่วไป

น้ำพระพัทธคือน้ำสาบาน สมัยราชาธิปไตยมีกฎหมายบังคับให้ข้าราชการต้องดื่มน้ำสาบาน เพื่อยืนยันความจงรักภักดีต่อกษัตริย์ปีละสองครั้ง ผู้ขาดพิธีนี้โดยไม่มีเหตุผลสมควรมีโทษฐานกบฏ คำว่า "พัทธ" เป็นภาษาสันสกฤต แปลว่า ผูกมัด แต่ในเขมรสมัยนครธมและไทยสมัยกรุงศรีอยุธยานำมาใช้แปลว่า คำสาบาน หรือคำผูกมัด หรือเงื่อนไขผูกมัด ในศิลาจารึกที่ปราสาทหินเขาพระวิหารก็มีคำ "พัทธ" ใช้ในความหมายว่า คำสาบาน เป็นต้น ราชสำนักเขมรยุคนครธมก็มีพิธีดื่มน้ำสาบานเช่นนี้เหมือนกัน ยังจารึกคำสาบานของพวก

ข้าราชการเขมรโบราณปรากฏเป็นตัวอย่างอยู่ที่ประตูปราสาทหินพิมานอากาศในบริเวณวังในเมืองนครธมจนบัดนี้ ในคำจารึกนั้นเรียกพิธีสาบานว่า "พัทธประติชญา" เรียกอย่างไทย ๆ ซึ่งนิยมใช้ภาษาบาลีก็คือ "พัทธปฏิญญาน" นั้นคือปฏิญญานสาบานตนนั่นเอง ในกฎมณเฑียรบาลสมัยกรุงศรีอยุธยาเรียกน้ำสาบานย่อ ๆ นี้ว่า น้ำพระพัทธ ฯ แต่มาภายหลังจะรังเกียจคำว่าพัทธซึ่งบอกโต้ง ๆ เกินไปว่า ผูกมัด สาบาน หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง จึงคิดแปลงเสียใหม่เป็น "น้ำพระพิพัฒนสัตยา" ให้มีความหมายเป็นแง่ความสัตย์อันเจริญไป

ในพิธีดื่มน้ำสาบาน ซึ่งเรียกว่า "ถือน้ำ" นั้น พราหมณ์เป็นผู้โอมอ่านเวทย์มนต์คาถาที่สาปแช่งผู้ไม่ซื่อสัตย์จงรัก คำที่พราหมณ์สาธยายนั้นเป็นคาถาที่น่าสะพึงกลัวเพราะผู้ฟังไม่เข้าใจนี่เป็นประการหนึ่ง เมื่อเสร็จจากคำสาปแช่งของพราหมณ์แล้วอาลักษณ์ก็อ่านคำสาปแช่งของพราหมณ์เป็นภาษาไทยฟังเข้าใจง่ายอีกครั้งหนึ่ง แต่โองการแช่งน้ำโคลงห้าซึ่งเป็นภาษาไทยนี้จัดไว้ในประเภทที่ให้พราหมณ์อ่าน จึงเรียกว่า *โองการ* คือถือเป็นมนต์ศักดิ์สิทธิ์ และเมื่อพราหมณ์อ่านนั้นก็ฟังเข้าใจยากจริง ๆ เพราะถ้อยคำที่ใช้ในโคลงล้วนเป็นภาษาเก่าแก่ครั้งกรุงศรีอยุธยาตอนต้น หรืออาจก่อนหน้านั้นด้วยซ้ำ, อย่างน้อย

โคลงนี้ก็ใช้มาตั้งแต่สมัยพระเจ้าอู่ทอง ไม่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างใดเลย เพราะเหตุที่ข้อความในโคลงเป็นคำสาปแช่งน้ำสาบานที่จะดื่มนี้เอง จึงได้เรียกว่า โองการแช่งน้ำ และแต่งด้วยโคลงห้า จึงเรียกชื่อคำประพันธ์ห้อยท้ายไว้ด้วยว่า โองการแช่งน้ำโคลงห้า หรือประกาศแช่งน้ำโคลงห้า

แต่ถึงจะเรียกว่าโคลงห้า ก็หามีใครรู้จริงไม่ว่า โคลงห้าเป็นอย่างไรแน่ เพราะเก่าแก่สาบสูญไปเสียนานหลายร้อยปีแล้ว ตามสมุดที่พราหมณ์จดไว้สำหรับอ่าน ก็เขียนเรียงเป็นแถวติดกันไป ไม่มีลักษณะโคลง เช่นตัวอย่างดังนี้

นานาอเนกต้าวเดิมกัลป์ จักร่ำจักราพาฬ เมื่อไหม้
กล่าวถึงตะวันเจ็ดอันพลุ่ง น้ำแล้งไข้ขอดหาย
เจ็ดปลามันพลุ่งหล้าเป็นไฟวาบ จัตุราบายแผ่นขว้ำ
ชักไตรตรึงษ์เป็นเผ้า แลบล้ำสีลอง

ด้วยเหตุที่เป็นโคลงลึกลับเช่นนี้เอง จึงได้มีผู้พยายามเดาลักษณะไปต่าง ๆ นานา บ้างก็ว่าเป็นโคลงดั้นกลบท บ้างก็ว่าเป็นร่ายโดยต้องอ่านลงมาทีละแถว ฯลฯ ตำราฉันทลักษณ์ของกรมตำรา กระทรวงธรรมการ และ "ฉันทลักษณ์" ของพระยาอุปกิตศิลปสาร ยืนยันว่าเป็นโคลงห้า เรียกชื่ออีกอย่าง

ว่า "มณฑกคติ" (แปลว่า กบเต้น) แต่ก็ไม่สามารถแสดงลักษณะของโคลงออกมาให้เห็นแจ่มชัดได้จริงจัง พูดง่าย ๆ ก็คือผู้แต่งตำราฉันทลักษณ์ทั้งสองนั้นก็ยังคลำปมเงื่อนของโคลงห้าที่แท้จริงไม่พบ คำอธิบายที่ให้ไว้จึงดูยุ่งยากสับสน (ท่านที่สนใจจะเปิดดูได้จากหนังสือดังกล่าว และควรดูความเห็นของล้นเกล้า ฯ รัชกาลที่ ๖ รวมทั้งของ พ.ณ. ประมวลมารค ในวารสารศิลปากรรุ่นก่อนด้วย)

อันที่จริงแล้วโคลงห้าก็คือ โคลงดั้นชนิดหนึ่ง แต่เรียกชื่อตามคำที่มีบาทละห้าคำ ต่างกับโคลงสี่ซึ่งเรียกตามจำนวนบาทที่มีบทละสี่บาท โคลงชนิดนี้เป็นโคลงที่นิยมแต่งกันในอาณาจักรลาวล้านช้างยุคโบราณ เช่นที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีล้านช้างเรื่อง "ท้าวฮุ่ง" หรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า หนังสือเจืองซึ่งเป็นมหากาพย์สดุดีท้าวฮุ่งหรือขุนเจือง วีรกษัตริย์แห่งอาณาจักรเงินยางในราว พ.ศ. ๑๖๕๐–๑๗๐๐ หนังสืออันทรงคุณค่าทางประวัติศาสตร์และวรรณคดีเล่มนี้ แต่งเป็นโคลงดั้นแบบล้านช้างราวห้าพันบท ซึ่งยิ่งใหญ่กว่าวรรณคดีประเภทโคลงเรื่องใด ๆ ของไทยเรา สำนวนที่ใช้เป็นสำนวนภาษารุ่น พ.ศ. ๑๘๐๐–๑๙๐๐ เป็นภาษาลาวระคนกับภาษาไตลื้อ หนังสือนี้หอสมุดแห่งชาติได้จัดพิมพ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ โดยมี *นายศิลา*

วีรวงศ์ เป็นผู้ชำระ (ปัจจุบันนี้ท่านผู้นี้เป็นอธิบดีกรมศิลปากรแห่งราชอาณาจักรลาว) โดยปรกติวรรณคดีของไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือลาวรวมทั้งบทหมอลำที่ผสมแคนกันอยู่ทุกวันนี้ หามีใครได้ตระหนักว่าเป็น "โคลงดั้น" ไม่ ผู้ลำก็ลำไปตามความเคยชินแห่งเสียงสูงต่ำ และมีวิธีแบ่งวรรคต่างกันกับที่เรานิยมแบ่งกันในภาคกลาง นายศิลา วีรวงศ์ เป็นผู้หนึ่งในไม่กี่คนที่ตระหนักว่าวรรณคดีเหล่านั้นเป็นโคลง และได้จัดการชำระโดยวางรูปให้เห็นเป็นโคลงขึ้น ซึ่งล้วนเป็นโคลงดั้นแบบลาวทั้งสิ้น และในวรรณคดีเรื่องท้าวฮุ่งที่นายศิลา วีรวงศ์ ชำระนั้นเอง มีอยู่บทหนึ่งที่แต่งเป็นโคลงห้า ผลงานของนายศิลา วีรวงศ์ นี้เองที่ทำให้ข้าพเจ้าเข้าใจว่าโคลงห้าคืออะไร และสามารถเข้าใจโคลงห้าแบบไทยของโองการแช่งน้ำที่เป็นสิ่งลึกลับมานานแล้วได้

ลักษณะของโคลงห้าของลาวล้านช้างโบราณนั้น ไม่ตรงกับของไทยทีเดียวนัก แต่ก็คล้ายคลึงกัน (เช่นเดียวกับโคลงดั้นอื่น ๆ ของลาวซึ่งก็ไม่เหมือนกับของไทยทีเดียว แต่ก็คล้ายคลึงใกล้เคียงกันมาก) ต่อไปนี้คือตัวอย่างโคลงห้าของลาวในวรรณคดีเรื่องท้าวฮุ่ง

ยั่งยั่งพ้ำ หัวบี
ฝนฮ่ำดวง ดอกหญ้า
จักหนีหนี บ่ได้
เจ้าพ้ำวั่ง เวใจ
ต้นไม้ใหญ่ จอมผา
บักษีเฮ อ่อยเต้า
บินไป จับจอมผา ชมม่วน
เค้าเค้าอยู่ ออระแอ

ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวถึงลักษณะข้อบังคับของโคลงห้าลาวให้ยืดยาว และเป็นที่งุนงงกันโดยไม่จำเป็น แต่ขอชี้ให้สังเกตไว้ข้อหนึ่งว่า โคลงห้าแบบของลาวมีการเพิ่มคำลงข้างหน้าบาทได้ด้วยดังในตัวอย่างบทที่สอง ซึ่งนี่เป็นลักษณะทั่วไปของโคลงลาวทุกชนิด และลักษณะนี้มีอยู่ในโคลงห้าของไทยด้วย

โคลงห้าของลาวนี้เองที่ทำให้ข้าพเจ้าคลำปมเงื่อนของโคลงห้าไทยได้ออกแจ่มแจ้ง ข้าพเจ้าหันกลับมาดูโคลงห้าของโองการแช่งน้ำ ดังที่ตอนหนึ่งเขียนไว้ดังนี้

กล่าวถึงน้ำฟ้าฟาดฟองหาว ดับเดโชฉ่ำหล้า
ปลาดินดาวเดือนแอ่น ลมกล้าป่วนไปมา

แลเบิ่นแผ่นเมืองอินทร์ เมืองธาดาแรกตั้ง
ขุนแผนแรกเอาดินดูที่ ทุกยั้งฟ้าก่อคืน

ฯลฯ ฯลฯ

บัดนี้ ข้าพเจ้าก็สามารถเข้าใจได้แล้วว่าคำประพันธ์นี้เป็นโคลงห้า และมีรูปเขียนให้เป็นโคลงอย่างถูกต้องได้ดังนี้

กล่าวถึง	*น้ำฟ้าฟาด*	*ฟองหาว*
	ดับเดโช	*ฉ่ำหล้า*
	ปลาดินดาว	*เดือนแอ่น*
	ลมกล้าบ่วน	*ไปมา*
	แลเบิ่นแผ่น	*เมืองอินทร์*
	เมืองธาดา	*แรกตั้ง*
ขุนแผน	*แรกเอาดิน*	*ดูที่*
	ทุกยั้งฟ้า	*ก่อคืน*

และเมื่อสำรวจดูโดยตลอดก็ปรากฏว่าเป็น โคลงห้าแบบนี้ทั้งสิ้น เป็นแต่ตามฉบับเดิมนั้นเขียนติดกันเป็นพืด (แบบเดียวกับการเขียนโคลงของลาวในใบลานโดยทั่วไป) บางบทก็มีคำเพิ่มหน้าเกือบทุกบาท บางบทก็มีสร้อย บางบทก็คัดลอก

เอามาผิด ๆ โดยแบ่งวรรคตอนเอาคำของวรรคหลังไปพ่วงไว้วรรคหน้า บางบทก็ขาดตกหายไปเสียบาทหนึ่งบ้าง สองบาทบ้าง จึงทำให้เรางุนงงกันมานาน แต่ส่วนใหญ่แล้วยังคงสมบูรณ์เป็นโคลงห้าชัดเจนอยู่และสามารถจัดเป็นลักษณะโคลงได้ตามข้างบนนั้น ข้าพเจ้าจะไม่นำมาจัดให้ดูทั้งหมด เพราะจะยืดยาวเกินจำเป็น ท่านผู้สนใจโปรดหามาศึกษาและลองจัดดูเอง คงจะได้ผลจริงดังที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้

เมื่อได้จัดรูปโคลงห้าดูแล้ว ก็จับลักษณะได้ว่าเป็นโคลงดั้นชนิดที่ใช้สัมผัสแบบโคลงดั้นบาทกุญชร นั่นคือบาทคี่ส่งสัมผัสให้บาทคี่ บาทคู่ส่งสัมผัสให้บาทคู่ เป็นเช่นนี้เกี่ยวเนื่องตลอดไปไม่ว่าจะมีสักกี่บท (บาทคี่กับบาทคู่จะไม่ส่งและรับสัมผัสกันเลย) ส่วนเอกโทนั้นเป็นแต่แนวทางทั่วไปที่ส่อให้เห็นว่ามักจะนิยมใช้อย่างที่นำมาจัดให้ดูข้างบน แต่ก็ไม่บังคับตายตัว พบว่าทิ้งเอกหรือทิ้งโทบ่อย ๆ ที่เป็นดังนี้เข้าใจว่าคงจะถือเสียงอ่านเป็นสำคัญมากกว่าจะถือรูปอักษร (แต่เสียงภาษาไทยนั้นในยุคกรุงศรีอยุธยาตอนต้นจะเป็นอย่างไรก็เหลือที่จะเดาได้) บางแห่งใช้โทแทนเอกก็มี (แบบเดียวกับโคลงห้าของลาว) ท่านผู้ใดสนใจใคร่จะได้ทราบลักษณะโคลงห้าแบบกรุงศรีอยุธยาโดยละเอียด โปรดหาโองการแช่งน้ำมาศึกษาดูด้วยตนเอง ข้าพ

เจ้าไม่ประสงค์จะกล่าวถึงโดยพิสดาร ณ ที่นี้ เพราะจะทำให้บทความสั้น ๆ อันจำกัดเนื้อที่นี้ กลายเป็นวิทยานิพนธ์ทางวรรณคดีไป

โคลงห้าดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น ถ้าจะนำมาใช้ในยุคปัจจุบันเต็มตามเดิมทั้งดุ้น แน่นอน ย่อมจะไม่เหมาะแก่รสนิยมของหูคนไทยยุคปัจจุบัน เราจำเป็นต้องแก้ไขดัดแปลงบ้าง และลักษณะที่ไม่แน่นอนบางอย่าง (ซึ่งในสมัยโน้นอาจมีเหตุผลที่อธิบายได้ แต่ในปัจจุบันเราไม่เข้าใจ) ก็จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงและพัฒนากันให้เหมาะสม ซึ่งนี่ย่อมถือเป็นการสืบทอดมรดกของบรรพบุรุษ และพัฒนาแง่ที่ดีงามให้งอกงามยิ่งขึ้น เป็นการสืบทอดด้วยลักษณะวิพากษ์วิจารณ์ ปัญหามีอยู่ว่าเราจะทำอย่างไรจึงจะเหมาะสม

ทรรศนะที่มีต่อมรดกเก่าแก่ของชาตินั้นมีอยู่สองอย่าง อย่างหนึ่งเห็นว่ามรดกเหล่านี้เป็นของคร่ำคร่าล้าสมัย ไม่มีอะไรที่จะนำมาใช้ได้อีกแล้ว และควรทิ้งมันไปเสียโดยสิ้นเชิง เมื่อคิดดังนี้แล้วก็หันไปแสวงหาของใหม่จากต่างประเทศที่เห็นว่าทันสมัย และเลือกเฟ้นมาจากของชาติโน้นบ้าง ชาตินี้บ้าง ตามความพอใจส่วนตัวของตน ซึ่งที่จริงแล้วสิ่งที่เลือกมานั้นก็คือศิลปหรือวัฒนธรรมของชาติมหาอำนาจเพียงไม่กี่ชาติที่มี

อิทธิพลครอบคลุมเหนือยุคสมัย เมื่อเลือกมาได้แล้วก็ถือว่านั่นเป็นของ "สากล" และถือว่าตนเป็นผู้ไม่งมงายอยู่กับของเก่าอันคับแคบ ไม่ติดข้องอยู่กับเรื่องชาติ หากเป็นนัก "สากลนิยม" ตามที่เป็นจริงแล้วสิ่งที่เขาเลือกมาไม่ใช่ของสากล หากเป็นของชาติที่มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองเพียงสองสามชาติดังที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น และความคิดเช่นนี้ก็หาใช่ *"สากลนิยม"* หากคือความคิดแบบ *"สำส่อนชาติ"* หรือ *"สูญภาพแห่งชาติ"* นั่นคือสละละทิ้งศิลปวัฒนธรรมอันมีลักษณะเฉพาะแห่งชาติของตน แล้วรับเอาลักษณะเฉพาะของชาติโน้นนิดชาตินี้หน่อย มาจับแพะชนแกะมะรุมมะตุ้มมาเป็นของตน ความคิดเช่นนี้มักจะเกิดขึ้นตามเมืองใหญ่ ๆ ที่เป็นแหล่งชุมทางแห่งการค้าและการเมืองระหว่างประเทศ (ภาษาฝรั่งเรียกความคิดนี้ว่า Cosmopolitanism)

ทรรศนะต่อมรดกเก่าแก่ของชาติอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ มีความเห็นว่าจะต้องนำมาสืบทอด แต่ในความคิดที่จะนำมาสืบทอดนั้นเอง ก็ยังแบ่งออกได้เป็นสองพวก พวกหนึ่งเห็นว่ามรดกของเก่านั้นมีกรอบคับแคบน่าอึดอัด และจะต้องแหวกกรอบนั้นออกมาอย่างเป็นอิสระเสรี (แต่ยังไม่ทิ้งพื้นฐานเก่าแก่ดั้งเดิมแล้วไปรับเอาของชาติอื่นมา) พวกที่มีทรรศนะเช่นนี้

โดยทางปฏิบัติก็จะนำเอามรดกของเก่ามาบิดผันดัดแปลงเอาตามใจชอบอย่างเสรี และก็เป็นการกระทำที่เสรีจริง ๆ คือที่เขาดัดแปลงแล้วนั้นเป็นสิ่งที่หากฎเกณฑ์หรือระเบียบแน่นอนไม่ได้เลย เป็นการดัดแปลงที่ *ทำไปตามอารมณ์* ตรงนี้นึกได้อย่างนี้ก็ทำไปอย่างนี้ ตรงนั้นนึกได้อย่างนั้น ก็ทำไปเช่นนั้น คือไม่ต้องให้มี "กฎเกณฑ์" เพราะรุงรัง อึดอัด เป็นกรอบบีบบังคับและปิดกั้นการเคลื่อนไหวอันเสรีของอารมณ์ ความคิดเช่นนี้เป็นการแสดงออกขั้นสุดขั้วของ "ลัทธิเสรีนิยม" คือเสรีกันอย่างเตลิดเปิดเปิงและฟุ้งซ่าน การแสดงออกทางด้านกาพย์กลอนของผู้ที่มีความคิดเสรีประเภทนี้ก็คือ เขียนกลอนต่าง ๆ โดยไม่ต้องมีกฎเกณฑ์ใด ๆ วรรคไหนนึกจะใส่ลงไปกี่คำก็ใส่ลงไปเท่านั้น จะว่าเพื่อกฎเกณฑ์เก่าแล้วพัฒนาสิ่งใหม่ขึ้นก็ไม่ใช่ เพราะสิ่งใหม่ที่สร้างขึ้นนั้นไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอนที่อธิบายได้หรือพิสูจน์ได้ว่าดีกว่าสิ่งเก่าซึ่งจะได้นับว่าเป็นการ "พัฒนา" มรดกของชาติเดิม ฉะนั้นกาพย์กลอนที่เขียนขึ้นตามแนวความคิดเสรีสุดขั้ว จึงเป็นเรื่อง *เขียนตามอารมณ์* ถืออารมณ์เป็นโคมทองนำทาง ส่วนเนื้อความของกาพย์กลอนนั้น ๆ ก็เป็นประเภทที่เขียนลงไปตามความรู้สึกบันดาลใจที่แล้วแต่มันจะพลุ่งขึ้นมา บางทีก็ได้ความติดต่อกัน บางทีก็มีไอ้โน่นนิด

แล้วก็กระโดดข้ามไปที่ไอ้นี่หน่อย ต้นอย่าง กลางอย่าง ลงท้ายผ่าไปอีกอย่าง ผู้อ่านเชิญคิดเอาเอง และใครคิดก็จะพลอยบ้าไปด้วย เพราะเขาเขียนให้ *อ่านด้วยอารมณ์* มิใช่จะให้อ่านด้วยความเข้าใจหรือเหตุผล

ความเรียงสั้น ๆ หรือนวนิยายสั้นและยาวในตลาดเมืองไทยขณะนี้ก็มีที่เขียนในแนวทางนี้กันหนาตา ในวงการจิตรกรรมเราเรียกพวกที่เขียนภาพด้วยอารมณ์ตามแนวทางที่กล่าวนี้ว่า พวกสำนักคิด "อิมเพรสชั่นนิสม์" หรือ "คิวบิสม์" และในวงการกาพย์กลอนด้วยอารมณ์ตามรูปแบบและเนื้อหาดังกล่าว ก็คือการแสดงออกอย่างเสรีขั้นสุดขั้วของลัทธิเสรีนิยมอันเป็นแนวคิดที่ครอบงำสูงสุดแห่งยุคปัจจุบันโดยแน่แท้

ทรรศนะในการสืบทอดมรดกเก่าแก่ของชาติอีกแนวหนึ่งนั้น เริ่มต้นด้วยการศึกษากฎเกณฑ์ของเก่าให้เข้าใจถ่องแท้ เมื่อได้พบว่ากฎเกณฑ์เหล่านั้นมีตรงไหนไม่เหมาะสมกับชีวิตหรือรสนิยมแห่งชีวิตในปัจจุบันเพียงไร ก็คิดหาทางดัดแปลงแก้ไขด้วยเหตุผล มิใช่ด้วยอารมณ์เฉพาะตัว หากเป็นเหตุผลที่ประเมินและสรุปมาจากสภาพชีวิต ความรู้สึกนึกคิดและรสนิยมโดยทั่วไปของคนทั้งสังคม จากนี้เราก็จะสามารถสร้างกฎเกณฑ์ใหม่ของสิ่งนั้น ๆ ขึ้นได้ สิ่งที่เป็นมรดกเก่าแก่ของชาติจึงยัง

คงดำรงอยู่สืบต่อไป แต่ดำรงอยู่โดยมี "กฎเกณฑ์ใหม่" อันเหมาะสมกับยุคสมัย

กฎเกณฑ์ใหม่อันเหมาะสมนี้มันจะไม่เป็นสิ่งที่คับแคบอึดอัดเลย หากจะเปิดทางใหม่อันกว้างขวางเจิดจ้ายิ่งกว่ามรดกเก่าแก่ของชาตินั้น ๆ ในอันที่จะพัฒนารุ่งเรืองสืบไป และเมื่อกาลเวลาผ่านไปจนถึงสมัยที่สภาพความจริงของชีวิตในสังคมได้พัฒนาล้ำหน้าไปอีกระดับหนึ่งแล้ว ในขณะนั้น กฎเกณฑ์ใหม่ที่ได้สร้างขึ้นดังกล่าวก็จะเริ่มไม่เพียงพอที่จะรับใช้ความต้องการของชีวิตได้ คนในยุคนั้นจะพบว่ามันคับแคบเกินไป เขาจึงจะคิดดัดแปลงพัฒนากฎเกณฑ์นั้นขึ้นใหม่อีก กระทำอย่างนี้ต่อไปเป็นทอด ๆ เราก็สามารถสืบทอดมรดกเก่าแก่ของชาติไว้ได้โดยไม่สูญเสียลักษณะเฉพาะแห่งชนชาติเรา และขณะเดียวกันก็ไม่ทำให้กฎเกณฑ์ของสิ่งที่เป็นมรดกนั้นเป็นอุปสรรคกีดกั้น หรือเป็นกรอบที่อึดอัด

ข้อสำคัญอยู่ที่ว่า เมื่อเราเห็นว่ามรดกเก่า ๆ นั้นมีกฎเกณฑ์ที่อึดอัด เราก็ต้องพัฒนาปรับปรุงกฎเกณฑ์นั้นขึ้นใหม่ มิใช่โยนทิ้งไปหมดทั้งกระบิ แล้วก็ไม่ยอมถือระเบียบกฎเกณฑ์อีกเลยทั้งสิ้น ชีวิตนั้นจะอยู่อย่างเสรีสุดขั้ว โดยไม่ต้องมีระเบียบกฎเกณฑ์อะไรเลยหาได้ไม่ โลกทุกวันนี้

มันเป็น "โลกบ้าบ้าบอบอ" ก็เพราะโรคเสรีสุดขั้วขึ้นสมองนี้แหละ

ด้วยความคิดอย่างหลังที่ข้าพเจ้าเห็นว่าถูกนี้เอง ข้าพเจ้าจึงได้ทดลองพัฒนาโคลงห้าขึ้นโดยมีกฎเกณฑ์แน่นอน ด้านหนึ่งข้าพเจ้ารักษาลักษณะคณะแบบโคลงนั้นไว้ กำหนดเอกโทขึ้นให้แน่นอนโดยถือเอาโคลงดั้นอื่นๆ เป็นแนวเทียบ แต่ในอีกด้านก็ได้เปลี่ยนแปลงระเบียบสัมผัสใหม่ เพราะการใช้สัมผัสแบบบาทกุญชรอย่างเดิมนั้น ปัจจุบันไม่เป็นที่นิยมกันเสียแล้ว สังเกตได้จากความจริงที่ว่า ในปัจจุบันคนไม่นิยมเขียนโคลงดั้น และผู้อ่านก็มักจะบ่นอยู่บ่อยๆ ว่า อ่านโคลงดั้นแล้วไม่เห็นว่าจะสัมผัสกันเลย ส่วนมากในยุคนี้มักนิยมเขียนและอ่านโคลงสี่สุภาพกันมากกว่า แสดงว่ากฎเกณฑ์ทางสัมผัสแบบโคลงดั้นออกจะไม่เหมาะแก่หูคนยุคนี้เสียแล้ว โดยเหตุนี้เองข้าพเจ้าจึงได้นำเอาระเบียบสัมผัสแบบโคลงสี่สุภาพมาใช้กับโคลงห้าที่พัฒนาขึ้นใหม่แทนระเบียบเดิม และก็ได้สำเร็จเป็นโคลงห้าพัฒนาขึ้นดังที่ได้แสดงลักษณะโดยครบถ้วนไว้แล้ว ในตอนแรกของบทความชุดนี้

ข้าพเจ้ายังไม่มั่นใจว่า การพัฒนาโคลงห้าขึ้นใหม่นี้จะได้รูปแบบและกฎเกณฑ์ที่เหมาะสมแล้ว

ข้าพเจ้ายังพอใจถือว่าเป็นเพียงขั้นทดลอง และขอเชิญชวนท่านนักกลอนและกวีทั้งหลายลองใช้ดูบ้าง ถ้าหากท่านเห็นว่ายังไม่เหมาะสมก็อาจจะคิดดัดแปลงใหม่ที่ดีกว่าของข้าพเจ้า เพราะเป็นการช่วยพัฒนามรดกของวรรณคดีของชาติ และถ้าการคิดดัดแปลงใหม่นั้นเหมาะสมกว่า ข้าพเจ้าก็จะได้รับเอามาใช้บ้างด้วยความชื่นชม ◉

นิราศหนองคาย...
วรรณคดีที่ถูกสั่งเผา
และ
นายทิม ... กวีผู้ถูกโบยและจองจำ

สิทธิ ศรีสยาม

๑...

. . . . นิราศรักหักใจอาลัยหวล
ไปพระแท่นดงรังตั้งแต่ครวญ มิได้ชวนขวัญใจไปด้วยกัน
ด้วยอยู่ห่างต่างบ้านนานนานปะ มิใช่จะลืมนุชสุดกระสันต์
ในน้ำจิตคิดคนึงถึงทุกวัน จะจากกันเสียทั้งรักพะวักพะวน
(นิราศพระแท่นดงรัง ของหมื่นพรหมสมพัตสร (มี)–)

"*นิราศ*" เป็นรูปแบบของวรรณคดีประเภทร้อยกรองแบบหนึ่ง ที่แพร่หลายเป็นที่รู้จักและนิยมกันทั่วไป ทั้งในหมู่นักศึกษา และทั้งในหมู่ประชาชนชาวบ้าน

ในหมู่นักศึกษา ความนิยมส่วนใหญ่มักจะพุ่งไปรวมอยู่ที่ *โคลงนิราศ* หรือนิราศที่แต่งด้วยโคลงอันถือเป็นนิราศชั้นสูง และส่วนมากก็มักจะท่องจำโคลงนิราศกันได้มากบ้างน้อยบ้างแทบทุกคน อย่างน้อยก็บทที่ว่า :

ตราบขุนคีรีขัน ขาดสลาย
รักบ่หายตราบหาย หกฟ้า
สุริยะจันทร์มลาย จากโลก ไปฤา
ไฟแล่นล้างสี่หล้า ห่อนล้างอาลัย

อันเป็นบทที่ลือชื่อของ *นายนรินทร์ธิเบศร์* ใน *โคลงนิราศนรินทร์*

ส่วนประชาชนชาวบ้านเล่า เขาอาจจะไม่คุ้นเคยกับ *โคลงนิราศ* อันเป็นนิราศชั้นสูง แต่ถ้าว่ากันในด้าน*กลอนนิราศ* หรือนิราศที่แต่งด้วยกลอนแบบกลอนเพลงยาว อันเป็นนิราศชั้นสามัญชนแล้ว พ่อ ลุง แม่ ป้า บางคนหรือหลายคน อาจท่องกลอนนิราศอิเหนาที่พรรณนาถึงความ "ตลึงเหลียวเปลี่ยวเปล่าให้เหงาหงิม สุชลปริ่มเปี่ยมเหยาะเผาะเผาะผอย" ได้ยืดยาว โดยที่อาจจะไม่รู้จักนามผู้แต่งเลยว่า คือ "สุนทรภู่" หรืออาจจะท่องกลอนนิราศพระแท่นดงรังได้ทั้งเล่ม ถูกต้องทุกถ้อย

คำตั้งแต่ต้นจนจบ ตามฉบับพิมพ์ของโรงพิมพ์ราษฎร์เจริญ หน้าวัดเกาะ . . . "เล่มละสลึงพึงรู้ท่านผู้ซื้อ ร้านหนังสือหน้าวัดเกาะเพราะหนักหนา"

ในความสำนึกของเรา เมื่อเอ่ยถึงนิราศ เราย่อมนึกถึงบทประพันธ์ที่คร่ำครวญถึงความรักความอาลัย ความห่วงหน้าพะวงหลัง ยามเมื่อกวีต้องจากคนรักไปต่างถิ่น และมองเห็นภาพของโคลง หรือกลอนเพลงยาว ที่แต่งหนักไปในทางที่เรียกกันว่า "*เชิงสังวาส*" โดยปรกตินิราศมักจะพรรณนาความถึงตำบลบ้านที่กวีผ่านไปตามระยะทาง โดยพรรณนาความให้สอดคล้องกับความพลัดพรากของกวี และย่อมยึดถือเสียงของชื่อหมู่บ้านย่านตำบลเป็นหลักในการลากเข้าหาความหมายทางสังวาส เช่น *ศรีปราชญ์* เมื่อผ่านตำบล *บางฉนัง* ซึ่งแปลว่า *บางหม้อ* (ปัจจุบันคือ บางเชือกหนังในจังหวัดธนบุรี) เขาก็พูดถึงบางฉนัง และ "*หม้อ*" ไว้ว่า :

เยียมาแล้วไส้หย่อน บางฉนัง
ฉนังบ่มาทันสาย แสบท้อง
ขนมทิพยงารัง รจเรข มาแม่
ยินข่าวไขหม้อน้อง อิ่มเอง

แน่ละ เขาย่อมทิ้งปัญหา "*หม้อน้อง*" ไว้ให้ผู้อ่านคิดคำนึงหา

คำแปล หรือตีความเอาเองตามธรรมเนียมของการเล่นสำนวนสองแง่แบบนิราศ หรือเมื่อหลวงจักรปาณี (มหาฤกษ์) ผ่านตำบลสามโคก เขาก็กล่าวกลอนนิราศของเขาว่า :

"ถึงสามโคกโคกของใครที่ไหนนี่
ตั้งสามสี่ล้วนละโมภเผ้าโลภหลง
แต่โคกเดียวเจียวหนอเราเฝ้าพะวง
สุดประสงค์ที่จะใฝ่เอาไว้เชย"

เราถูกสอนให้มองดูนิราศ และชื่นชมนิราศในแง่สังวาสเช่นนี้เสมอมา ความสนใจของเราส่วนใหญ่ จึงมักพุ่งไปให้แก่ความโลดโผน สองแง่สองง่าม ของการพรรณนาเปรียบเทียบจากชื่อหมู่บ้าน ตำบล ไปสู่ความนึกคิดทางกามารมณ์ของกวี โดยเหตุนี้เราจึงมักจะละเลย ไม่ใส่ใจต่อลักษณะด้านอื่นของนิราศ และไม่มีใครกี่คนนักที่จะสนใจท่องจำโคลงที่มี*ความหมายทางสังคม* บางบท เช่น ในโคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ที่ว่า :

ชุมนักผักตบซ้อน บอนแซง
บ่อนสุพรรณหั้นแกง อร่อยแท้
บอนบางกอกดอกแสลง เหลือแหล่ แม่นา
บอนปากยากจักแก้ ให้สิ้นลิ้นบอน

ซึ่งบทนี้ ไม่มีความพัวพันกับกระบวนสังวาส แต่หากมีข้อน่าคิดว่า ที่สุนทรภู่กล่าวว่า "บอนบางกอก . . . บอนปากยากจักแก้ ให้สิ้นลิ้นบอน" นั้น มีเงื่อนงำอย่างใดในทางสังคม และชีวิตในราชสำนักที่เต็มไปด้วยความอิจฉาตาร้อน ในครั้งรัตนโกสินทร์ตอนต้น.

หรือเมื่ออ่านบทโคลงนิราศของศรีปราชญ์ใน *กำสรวลศรีปราชญ์* ตอนที่จะจากคนรัก และมองหาที่อันปลอดภัยที่จะฝากคนรัก เราได้พบโคลงบทหนึ่งของเขาว่า :

โฉมแม่จักฝากฟ้า เกรงอินทร์ หยอกนา
อินทร์ท่านเทอดโฉมเอา สู่ฟ้า
โฉมนางจักฝากดิน ดินท่าน แล้วแฮ
ดินท่านขัดเจ้าหล้า สู่สม สองสม

เราก็มักจะถูกแนะนำให้มองดูโคลงบทนี้ในแง่ชื่นชมกับโวหารความเปรียบของกวีที่มุ่งจะแสดงอย่างโลดโผน ให้เห็นความรักความห่วง และความหวงแหนที่กวีมีต่อคนรัก และขณะเดียวกันก็มัวชื่นชมกับการเลือกสรรค์ถ้อยคำมาใช้ในบทโคลงได้อย่างไพเราะ ฯลฯ แล้วเราก็เลยออกจะลืม ๆ กันไปว่า ที่ศรีปราชญ์เขียนลงไปในสองบาทสุดท้ายว่า "จะฝากสุดที่รักไว้กับดินหรือ

ดินก็เป็นดินของ *ท่าน* เมื่อดินเป็นสมบัติของท่านฉะนี้ ก็เกรงอยู่นักว่า *เจ้าหล้า* จะชิงคนรักไปสู่สมเสียเมื่อลับหลัง" นั้น ศรีปราชญ์มุ่งหมายอย่างไร ?

"ก็ไม่เห็นจะมีอะไรมาก" บางคนเคยกล่าวเช่นนี้ "เมื่อเขาจะจากคนรักของเขา เขาก็เสาะแสวงหาที่ฝากฝัง จะฝากไว้กับฟากฟ้า ก็หวั่นว่าเทวดาบนฟ้า คือพระอินทร์ ลอบชม ครั้นจะฝากไว้กับพื้นดิน ก็เกรงว่าเทวดาเจ้าแห่งผืนดินจะลอบมาสู่สม เรื่องมันก็เท่านี้เอง"

แต่ความเป็นจริงเห็นจะมิใช่ดังที่กล่าวนั้น.

ศรีปราชญ์มองหาที่ฝากฝังคนรักของเขาไปใน *สามโลก* คือ โลกสวรรค์ โลกมนุษย์ และโลกบาดาล (ดังจะเห็นได้จากโคลงบทถัดไป ซึ่งเขากล่าวถึงการฝากคนรักไว้กับโลกบาดาลอันเป็นดินแดนของพญานาค) ฉะนั้น ใน *โลกมนุษย์* อันเป็นโลกที่ศรีปราชญ์ดำรงชีวิตอยู่นั้น ใครเล่าเป็นเจ้าโลก เจ้าหล้า หรือพระเจ้าแห่งผืนแผ่นดิน *คน* หรือ *เทวดา ?*

แน่นอน ตามคำพรรณนาของคัมภีร์ *ไตรภูมิ* หรือภูมิศาสตร์ของสามโลก บนผืนแผ่นดินนี้มีแต่ *เจ้า* ที่เป็น *คน* เท่านั้น *เจ้า* ที่เป็น *เทวดา* ไม่มี *"เจ้าหล้า"* ที่ศรีปราชญ์ว่า

แผ่นดินเป็นสมบัติของ *ท่าน* นั้น แน่นอน คือเจ้าหล้าที่เป็น *คน* มิใช่ *เทวดา*

แล้วในราชอาณาจักรศรีอยุธยานั้น ใครเล่าคือเจ้าหล้า?

ลองเปิดกฎหมายตราสามดวง ลักษณะเบ็ดเสร็จ ซึ่งตราไว้เมื่อ พ.ศ. ๑๙๐๓ สมัยต้นยุคศรีอยุธยา เราก็จะได้พบกับคำตอบที่แจ่มชัดว่า :

"พระบาทสมเด็จพระเจ้ารามาธิบดีศรีบรมจักรพรรดิราชาธิราช บรมบาท บรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว . . . มีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสตรัสแก่เจ้าขุนหลวง . . . แลมุขมนตรีทั้งหลายว่า *ที่ในแว่นแคว้นกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยามหาดิลกภพนพรัตน์ราชธานี บุรีรมย์ เป็นที่แห่งพระเจ้าอยู่หัว หากให้ราษฎรทั้งหลายผู้เป็นข้าแผ่นดินอยู่ จะได้เป็นที่ราษฎรหามิได้ . . .*"

ฉะนั้นแล สองบาทสุดท้ายของโคลง ที่ศรีปราชญ์เขียนคลุมเคลือบแฝงไว้ แท้จริง คือการเปิดโปงการฉุดคร่า ลักลอบที่พวก "*เจ้าหล้า*" นิยมกระทำต่อลูก – เมียของพวกไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน คือ การคัดค้านการใช้อำนาจแย่งชิงลูกเมียไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ที่พวกที่ศรีปราชญ์เรียกว่า "*เจ้าหล้า*" นิยมกระทำ อย่างองอาจ กล้าหาญ และยิ่งใหญ่ที่สุดในยุคสมัยเช่นนั้น

และนี่คือการประกาศความในใจอย่างตรงไปตรงมา และเบิดเผยที่สุด ที่ศรีปราชญ์มีต่อระบบ *"กามาธิปไตย"* ชนิดนั้นของยุคสมัยศักดินา.

. . . เมื่อจะจากคนรักไป จะฝากคนรักไว้กับฟ้า ก็เกรงพระอินทร์จะเย้าหยอก จะฝากไว้กับดิน ก็เกรง "เจ้าหล้า" จะสู่สม โดยถือสิทธิ์ว่าที่ดินเป็นของ *ท่าน* จะฝากไว้กับน้ำ ก็เกรงว่าพญานาคจะเชยชม (ความในโคลงบทต่อไป) . . .

ใครจะตีความ *เจ้าหล้า* ในโคลงนั้นว่าเป็น *เทวดา* มิใช่เป็น *คน* ก็ตามใจใครเถิด แต่ขอเตือนว่า ในความสำนึกแบบชาวบ้าน ตามแนวทางพุทธศาสนานั้น[๑] เทวดาประจำพื้นดินคือ *นางธรณี* เป็นเพศหญิง จะสมสู่กับคนรักของศรีปราชญ์ไม่ได้ดอก.

ในท้ายที่สุด เมื่อมองหาที่ฝากคนรักของเขาจนทั่วทั้งเมืองสวรรค์ เมืองมนุษย์ และเมืองบาดาล และไม่มีที่ใดจะไว้วางใจได้แล้ว ศรีปราชญ์ก็ลงเอยด้วยการฝากคนรักของเขาไว้กับตัวคนรักเอง :

---

๑. ความสำนึกในสามโลก คือ สวรรค์ มนุษย์ บาดาล นั้น เป็นความสำนึกที่ได้มาทางพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน เมื่อเอ่ยถึง **พระอินทร์** ซึ่งเป็นเทวดาชูโรงคนเดียวของพุทธศาสนา.

โฉมแม่ฝากน่านน้ำ อรรณพ แลฤๅ
เยียวนาคเชยชมอก พี่ไหม้
โฉมแม่รำพึงจบ ไตรโลก
โฉมแม่ใครสงวนได้ เท่าเจ้าสงวนเอง

ตรงนี้ เราก็มักจะถูกสอนให้ชื่นชมกับรูปแบบของโคลงที่ไพเราะ หรืออย่างดีก็เพียงชื่นชมกับศรีปราชญ์ที่เขาไว้วางใจในคนรักของเขา แต่ขณะเดียวกัน เราก็ลืมกันไปว่า ใน *ความหมายทางสังคม* แล้ว การแสดงออกของศรีปราชญ์นี้ นับเป็นการยกย่องจิตใจอันมั่นคงของสตรีไทยอย่างงดงามที่สุดครั้งหนึ่งในวรรณคดีไทย . . . *เป็นการให้เกียรติแก่สตรีไทยครั้งสำคัญของวงการวรรณคดีไทย* ทั้งนี้เพราะมันตรงข้ามอย่างขาวเป็นดำกับความสำนึกแบบสุภาษิตโลกนิติ ที่ประชาชนไทยถูกอบรมมาแต่โบร่ำโบราณว่า :

สามวันจากนารี เป็นอื่น

หรือคำพังเพยที่ว่า "น้ำใจหญิงเหมือนน้ำกลอกกลิ้งบนใบบอน" ซึ่งนับเป็นการดูถูกเหยียดหยามสตรีอย่างอยุติธรรมที่สุด.

นอกจากเราจะเคลิบเคลิ้มไปกับการสั่งสอนให้มองดูนิราศในแง่สังวาส จนลืมเนื้อหาทางสังคมที่มีอยู่ภายใน ดังกล่าวมานี้แล้ว เราก็มักจะถูกสอนให้อยู่ห่างจากความจริงที่ว่า

ในด้านบทบาททางศิลปของมัน นิราศคือ *จดหมายเหตุระยะทางท่องเที่ยว* ที่ได้สะท้อนภาพความเป็นจริงในแง่มุมต่าง ๆ ทั้งทางธรรมชาติและทางสังคมของเมืองไทยไว้อย่างดีที่สุด.

จริงอยู่ นิราศเริ่มก่อกำเนิดขึ้นจากการเป็นหนังสือประเภทคร่ำครวญในความรัก และแม้จะพรรณนาตำบลบ้าน ก็มักจะพรรณนาแต่เพียงชื่อบ้าน โดยนำมาตีความหมายให้เข้ากับเรื่องรักของตน ดังได้กล่าวถึงมาบ้างแล้ว *แต่นั่นก็เป็นเพียงด้านเล็ก ๆ ด้านหนึ่งของนิราศเท่านั้น* เพราะในหลาย ๆ แห่งทีเดียว ในนิราศเรื่องหนึ่ง ๆ ได้สะท้อนภาพท้องถิ่น และความเป็นอยู่ของประชาชนชาวบ้านตามย่านตำบลต่าง ๆ ไว้อย่างแจ่มชัด และในส่วนใหญ่ ก็มักจะได้สอดแทรกคำวิจารณ์หรือทรรศนะของกวี อันมีคุณค่าทางสังคมลงไว้ด้วย จริงอยู่ สุนทรภู่เคยแต่ง *นิราศอิเหนา* . . . "*นิราศร้างห่างเหเสน่หา ปางอิเหนาเศร้าสุดถึงบุษบา พระพายพาพัดน้องเที่ยวล่องลอย ตลึงเหลียวเปลี่ยวเปล่าให้เหงาหงิม สุชลปริ่มเปี่ยมเหยาะเผาะเผาะผอย พระพายเอยเชยมาต้องพระน้องน้อย น้องจะลอยลมบนไปหนใด ฤๅเทวัญชั้นฟ้ามาพาน้อง ไปไว้ห้องช่องสวรรค์ที่ชั้นไหน . . .*" ซึ่งเป็นการคร่ำครวญ รำพันรัก รำพันสวาท *ล้วน ๆ* แต่ก็สุนทรภู่อีกนั่นแหละที่ได้เขียนเล่าระยะทาง ความเป็นอยู่ของประชาชน

ชาวบ้านในท้องถิ่นต่าง ๆ กัน และที่มีวัฒนธรรมต่าง ๆ กันไว้มากมายในนิราศเมืองแกลง นิราศเมืองเพชร นิราศวัดเจ้าฟ้า นิราศสุพรรณ ฯลฯ ของเขา *การคร่ำครวญถึงความรักความเสน่หาอาลัย ถ้าจะพิจารณากันแล้ว สุนทรภู่ถือเป็นอันดับรองของการสะท้อนภาพชีวิตและธรรมชาติของท้องที่ต่าง ๆ ทีเดียว* . . . . โคลงนิราศสุพรรณของสุนทรภู่ ไม่สู้แพร่หลาย เพราะในหมู่นักศึกษาแต่ก่อนเหยียดหยามกันว่า หย่อนทางสังวาส ฝีมือการแต่งโคลงไม่เข้าขั้นฯลฯ แต่สุนทรภู่ได้เขียนนิราศสุพรรณในลักษณะที่เน้นหนักทางการ *นำเที่ยว* และในนิราศนี้เอง เราจึงได้รู้ว่า ในครั้งนั้นสุพรรณมีตำบล *บ้านข่อง* ซึ่งเป็นที่ซ่องสุมชุมรมกันของพวกประชาชนไทยกับกะเหรี่ยงที่หลบหนีการเกณฑ์ ส่วยเงิน ส่วยของ และส่วยแรงงาน ของเจ้าขุนมุลนายศักดินา มาตั้งบ้านเรือนทำไร่ไถนากันเป็นกลุ่มเป็นก้อน และสามัคคีกันต่อสู้ *กองทัพ* ของฝ่ายศักดินาที่ยกออกไปปราบปรามได้ชัยชนะทุกครั้ง สุนทรภู่มิได้เหยียบย่ำการต่อสู้ของชาวนาเช่นนั้น เขาจึงได้บันทึกลงไว้ด้วยน้ำเสียงสรรเสริญความกล้าหาญ นับเป็นการสดุดีการลุกฮือขึ้นต่อสู้ของพวกชาวนาในยุคศักดินา ที่หาได้ยากทีเดียวในวรรณคดีไทยครั้งกระโน้น

ลักษณะการบันทึกสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนตามบ้านเมืองต่าง ๆ ลงในนิราศนี้ ยิ่งนานวันก็ยิ่งพัฒนาสู่ระดับเด่นมากขึ้น จนในที่สุดนิราศหลาย ๆ เรื่องมีลักษณะเป็นจดหมายเหตุระยะทางท่องเที่ยวหรือไปราชการโดยตรง ฉะนั้น เราจึงได้พบนิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน (สมัยธนบุรี) นิราศลอนดอนของหม่อมราโชทัย นิราศตังเกี๋ย ของหลวงนรเนติบัญชา (แวว) นิราศเจ้าพระยาภูธราภัยไปปราบฮ่อ หรือนิราศหลวงพระบาง นิราศรอบโลกของแสงทอง ฯลฯ และยังมีบางเรื่องที่แปลกออกไปโดยแต่งเป็นคำร้อยแก้ว เป็นหนังสือนำเที่ยวอันแท้จริง นั่นคือ นิราศนครวัด ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ.

วิวัฒนาการของนิราศนั้น เริ่มจากการเป็นบทประพันธ์ที่สะท้อนแต่ความเพ้อฝัน แบบ *จินตนิยมอัตวิสัย* (Subjective Romanticism) มาสู่การสะท้อนภาพความจริงทางภววิสัยที่ปราศจากการวิจารณ์ อันเป็นความเป็นจริงที่แข็งทื่อแบบ *ธรรมชาตินิยม* (Naturalism) และในที่สุดก็มาสู่การสะท้อนภาพของความจริงทางภววิสัยที่ประกอบด้วยการวิจารณ์จากจุดยืนของกวีด้วยความสำนึกทางสังคมต่าง ๆ กัน นั่นคือ สะท้อน

ความเป็นจริงตามแบบ *อัตถนิยม* (Realism) วิวัฒนาการของนิราศในอดีตนั้น คลี่คลายมาดังกล่าวโดยย่อนี้

และเมื่อความสำนึกของนิราศ พัฒนามาถึงขั้น *อัตถนิยม* กล่าวคือ สะท้อนความเป็นจริงทางภววิสัย พร้อมด้วยการวิจารณ์จากจุดยืนทางสังคมของกวี นี้แหละคือหลักสำคัญเรื่องหนึ่ง อันมีลักษณะดังกล่าวอย่างสมบูรณ์ ได้ปรากฏตัวเด่นโด่งดังพลุออกมาในวงวรรณคดี ก่อนที่จะถูกเหยียบขยี้ให้จมหายสูญไปโดยตัวแทนของความสำนึกเก่า ๆ ... นิราศเรื่องนี้ คือ :

๒ ...

"นิราศหนองคาย"

ของนายทิม สุขยางค์ หรือหลวงพัฒนพงศ์ภักดี ซึ่งแต่งแล้วนำออกตีพิมพ์โฆษณาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๑ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และแล้วก็ถูกสั่งให้เก็บฉบับพิมพ์ทั้งหมดทั้งที่เย็บเล่มแล้วและยังมิได้เย็บเล่ม เผาเสียสิ้นในระยะเวลาหลังจากออกจำหน่ายได้เพียงไม่กี่วัน มิหนำซ้ำ ตัวกวียังถูกโบย ๕๐ แล้วถูกพิพากษาจำคุกทันทีโดยไม่ต้องขึ้นศาลแต่อย่างใด.

"*นิราศหนองคาย*" เป็นนิราศในแนวทางอัตถนิยมที่นายทิม สุขยางค์ หรือหลวงพัฒนพงศ์ภักดี แต่งขึ้นในครั้งที่ยังหนุ่มแน่น อายุ ๒๘ ปี ทำหน้าที่เป็นทนายของเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ซึ่งได้ติดตามเจ้าพระยามหินทร ฯ แม่ทัพ ไปในกองทัพที่ยกไปปราบฮ่อ ซึ่งก่อกวนอยู่ทางนครหลวงพระบาง อันยังเป็นประเทศราชของไทยอยู่ในครั้งนั้น

เพื่อความเข้าใจพื้นฐาน จะขอคัดเอาข้อความตอนต้นของ "*ประวัติหลวงพัฒนพงศ์ภักดี*" ซึ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเขียนไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ มาเสนอไว้ก่อน ณ ที่นี้ ดังนี้ :

"นายทิม สุขยางค์ เกิดในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะแม นพศก จุลศักราช ๑๒๐๙ พ.ศ. ๒๓๙๐ ตระกูลเป็นพ่อค้า จอดแพอยู่หน้าวัดราชบุรณะ ในกรุงเทพ ฯ บิดาฝากตัวอยู่กับเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง. แต่ยังเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ เมื่อในรัชกาลที่ ๔ นายทิมบวชเป็นพระภิกษุอยู่วัดราชบุรณะ ๓ พรรษา ได้ศึกษากระบวนหนังสือไทยในเวลาบวช ครั้นปีมะเมีย โทศก พ.ศ. ๒๔๑๓ ในรัชกาลที่ ๕ นายทิมลาสิกขาบท มาเป็นทนายอยู่กับเจ้าพระยา

มหินทรศักดิธำรง เมื่อเป็นพระยาราชสุภาวดี เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงใช้สอยชอบใจ จึงใช้เป็นคนใกล้ชิดติดตัวมาแต่ครั้งนั้น ครั้นถึงปีกุน สัปตศก พ.ศ. ๒๔๑๘ เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงได้เป็นแม่ทัพคุมกองทัพกรุงเทพ ฯ ทัพหนึ่ง ซึ่งจะยกไปรบฮ่อที่เมืองหนองคาย เอานายทิมเป็นทนายไปด้วย

"กองทัพกรุงเทพ ฯ ยกไปปราบฮ่อคราวนั้น ๒ ทัพ ทัพเจ้าพระยามหินทร ฯ ยกออกจากกรุงเทพ ฯ เดือน ๑๐ กำหนดจะไปขึ้นบกที่เมืองสระบุรี เดินไปทางเมืองนครราชสีมา กองทัพเจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก ออกจากกรุงเทพ ฯ เดือน ๑๑ ไปขึ้นบกที่เมืองอุตรดิตถ์ เดินไปทางเมืองหลวงพระบาง ส่วนกองทัพเจ้าพระยามหินทรฯ เมื่อยกขึ้นไปถึงหาดพระยาทด แขวงเมืองสระบุรี ขึ้นตั้งพักอยู่ยังไม่ยกขึ้นไปเมืองนครราชสีมา ข้างกรุงเทพ ฯ เร่งรัดให้ยก เจ้าพระยามหินทร ฯ บอกขัดข้องลงมาว่า หนทางในดงพระยาไฟ (คือดงพระยาเย็นบัดนี้–ผู้เขียน) ฝนตก น้ำยังท่วม เดินกองทัพไปเกรงไพร่พลจะเป็นอันตราย แต่เร่งรัดโต้ตอบกันอยู่อย่างนี้ จนทางข้างเมืองหนองคาย พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กัลยาณมิตร) ซึ่งเป็นข้าหลวงออกไปตั้งสักเลขอยู่ในมณฑลร้อยเอ็ด คุมกองทัพเมืองนครราชสีมาพร้อมด้วยพระยานครราชเสนี (กาจ สิงหเสนี) แต่ยังเป็นพระ

ยาปลัด กับพวกยกกระบัตรเมืองนครราชสีมายกไปตีพวกฮ่อ ได้รบกันที่เมืองเวียงจันทน์ ตีพวกฮ่อแตกพ่ายถอยกลับไปตั้งอยู่เมืองเชียงขวางในแขวงพวน ในเวลากองทัพเจ้าพระยามหินทร ฯ ยังตั้งอยู่ที่หาดพระยาทด เมื่อได้ทราบข่าวหมายว่าจะไม่ต้องยกขึ้นไป แต่ฝ่ายข้างกรุงเทพ ฯ เห็นว่าพวกฮ่อยังไม่หมดกำลัง อาจจะกลับมารบกวนได้อีก จึงสั่งให้กองทัพเจ้าพระยามหินทร ฯ ยกขึ้นไป ได้ยกเดินบกแต่แก่งคอย เมื่อ ณ วันที่ ๔ เดือน ๑๒ แรม ๕ ค่ำ ไปถึงเมืองนครราชสีมาเมื่อ ณ วันที่ ๖ เดือนอ้าย ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน สัปตศก พ.ศ. ๒๔๑๘ ไปตั้งพักกองทัพรอคำสั่งจากกรุงเทพ ฯ อยู่อีกตอนหนึ่งจนเดือน ๔ ได้รับท้องตราให้ยกขึ้นไปเมืองหนองคาย จึงเดินกองทัพจากเมืองนครราชสีมาไปทางเมืองพิมาย เมืองพุทไธสง ด้วยถึงฤดูแล้งจัด จะเดินทางโคกหลวง ซึ่งเป็นทางตรง ก็กันดารน้ำเสียแล้วในระหว่างเวลานั้น กองทัพเจ้าพระยาภูธราภัยได้ลงมือทำการปราบปรามพวกฮ่อที่เมืองพวนแล้ว ไม่จำเป็นจำต้องมีกองทัพถึง ๒ ทัพ เมื่อเจ้าพระยามหินทร ฯ ยกไปถึงเมืองพุทไธสง ได้รับท้องตราสั่งให้เจ้าพระยามหินทร ฯ จัดกำลังในกองทัพแบ่งไปสมทบกองทัพเจ้าพระยาภูธราภัย นอกนั้นให้เจ้าพระยามหินทร ฯ คุมกลับลงมากรุงเทพ ฯ เจ้าพระยามหินทร ฯ จึงยก

กลับมาจากเมืองพุทไธสง หยุดพักที่เมืองนครราชสีมาหน่อยหนึ่ง แล้วเดินทัพกลับทางดงพระยากลางมาลงเรือที่ท่าเรือพระพุทธบาท กลับถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือน ๕ ปีชวด อัฐศก พ.ศ. ๒๔๑๙ รวมเวลาตั้งแต่ยกกองทัพไปจนกลับ ๘ เดือน

"เมื่อไปทัพคราวนั้น หลวงพัฒนพงศ์ภักดี ยังเป็นทนายนั่งหน้าแคร่ และขึ้นท้ายช้างติดตัวเจ้าพระยามหินทรฯ ตลอดทั้งขาไปและขากลับ เป็นผู้มีความสามารถในการแต่งบทกลอน จึงเป็นผู้แต่งนิราศ เรียกว่านิราศหนองคาย แต่ความที่แต่งกล่าวเกินนิราศไป ด้วยกองทัพเจ้าพระยามหินทรฯ ยกไปคราวนั้น พอยกไปได้หน่อยหนึ่ง ก็เกิดความไม่พอใจต่าง ๆ ตั้งแต่ต้องถุ้งเถียงโต้แย้งกับกรุงเทพฯ ด้วยเรื่องเร่งให้ยกทัพตลอดจนที่ได้ความว่า การที่เตรียมจะไปทำ ผู้อื่นทำสำเร็จเสียก่อน การที่ยกไปเป็นอันยกไปเปล่า ผลของความแค้นทั้งปวงไปปรากฏอยู่ในนิราศหนองคายที่นายทิมแต่ง กล่าวโดยตรงบ้างเป็นทางกระเดียดเสียดสีบ้าง ถ้าหากแต่งอ่านกันเล่นแล้วฉีกทิ้งเสีย หรือเพียงแต่เก็บไว้ ก็เห็นจะไม่เกิดความ แต่หนังสือนิราศหนองคายนี้ได้ลงพิมพ์ออกโฆษณา เมื่อปีขาล สัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๒๑ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นประธานในการจัดทัพครั้งนั้น จึงถือว่าเป็นการหมิ่นประ

มาท กราบบังคมทูลฯ ขอให้ชำระลงโทษผู้แต่งตามพระราชกำหนดกฎหมาย . . . "[๒]

ตามประวัติของนายทิม สุขยางค์ ซึ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเขียน ดังที่คัดมานี้ ทรงวิจารณ์ไว้ว่านิราศหนองคายนั้น "*ความที่แต่งกล่าวเกินนิราศไป*" ใช่แต่เพียงสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเพียงคนเดียว แม้รัชกาลที่ ๕ ก็มีทรรศนะเช่นเดียวกัน ดังจะเห็นได้จากพระราชกระทู้ถามสอบสวนนายทิม ตอนหนึ่งทรงกล่าวว่า:

"อ้ายทิมไปในกองทัพกับเจ้าพระยามหินทร ฯ แล้วกลับมาแต่งหนังสือนิราศ ในหนังสือนั้นหาเป็นเสมือนนิราศทั้งปวงซึ่งผู้อื่นทำคร่ำคราญถึงลูกเมีย และว่าถึงระยะทางอย่างเดียว หนังสือนิราศฉบับนี้กล่าวความเหลือเกินไปต่างๆ . . . "[๓]

รวมความว่า ท่านเจ้าของความเห็นเหล่านี้ ล้วนตีกรอบ "นิราศ" จำกัดให้อยู่ในวงของการ *คร่ำครวญถึงลูกเมีย และว่าถึงระยะทางอย่างเดียว*

แต่พัฒนาการของนิราศ ได้ก้าวเลยขอบเขตดังกล่าว

---

๒ จาก **นิราศหนองคาย** กรมศิลปากรจัดพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๘ หน้า ก–ค.

๓ **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน** พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค ๗ กรมศิลปากรพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๗ หน้า ๒๕๙.

มานั้นเสียแล้ว อำนาจการเมืองใดเล่า จะมาบีดล้อม ชะงักการพัฒนานั้นไว้ได้ นายทิม สุขยางค์ มิได้ตั้งเป้าหมายของนิราศของเขาไว้บนพื้นฐานกามารมณ์หรือกระบวนสังวาส ฉะนั้น พอเริ่มเรื่อง นายทิมก็แสดงความมุ่งหมายของเขาออกอย่างแจ่มชัด แทนที่จะขึ้นเรื่องแบบเก่าในทำนอง "นิราศร้างห่างเหเสน่หา" หรือ "นิราศรักหักใจอาลัยหวล" เขาเริ่มต้นนิราศของเขาว่า :

"จะเริ่มเรื่องเมืองหนองคายจดหมายเหตุ
ในแดนเขตเขื่อนคุ้งกรุงสยาม
บังเกิดพวกอ้ายฮ่อมาก่อความ
ทำสงครามกับลาวพวกชาวเวียง..."

นี่เป็นการประกาศอย่างชัดเจนว่า นายทิม สุขยางค์ มุ่งหมายที่จะให้นิราศหนองคายของเขาเป็นจดหมายเหตุการเดินทางไปทัพฮ่อ ยิ่งกว่านั้น อีกแห่งหนึ่งในนิราศ เขาได้บอกไว้แจ่มแจ้งอีกเช่นกันว่า เขาไม่ปรารถนาให้นิราศของเขาเป็นบันทึกระยะทางง่าย ๆ และชมบางบ้านย่านตำบล พัวพันไปกับความรักอย่างนิราศทั่วไป เขากล่าวว่า:

ครั้นจะร่ำระยะทางชมบางบ้าน
ก็ขี้คร้านหลีกจัดตัดประสม

ด้วยนิราศอื่นมีดีอุดม
ล้วนคารมวิเวกหวานเคยอ่านฟัง[๔]

เมื่อเช่นนี้แล้ว นายทิม สุขยางค์ มีเป้าหมายอย่างไร และจะจดหมายเหตุอะไรลงไป ในเมื่อไม่จดระยะย่านบ้านตำบล? เมื่ออ่านนิราศทั้งหมดแล้ว ก็จะได้รับคำตอบว่า นายทิมมีเป้าหมายที่จะเล่าเรื่องราวของการเดินทัพ *ที่มีลักษณะเป็นฝ่ายในทางการเมือง* และมีเป้าหมายที่จะบันทึกสะท้อนสภาพชีวิตที่เป็นจริงของสังคม ทั้งในหมู่ชนศักดินา และในหมู่ไพร่ลงในนิราศของเขา เปิดโปงการฉ้อราษฎร์บังหลวง การกดขี่ข่มเหงที่พวกเจ้าขุนมูลนายทำต่อไพร่ . . . นิราศของเขาทั้งหมดพัวพันอยู่กับปัญหาเหล่านี้ทั้งสิ้น มีน้อยบรรทัดเหลือเกินที่จะรำพันถึงความรัก ความคิดถึง ตาม *กรอบประเพณีเดิมของนิราศ*

โดยที่นิราศหนองคายมีเป้าหมายทางการเมือง เป็นฝักเป็นฝ่ายทางการเมือง เป็นอาวุธทางศิลปวรรณคดีที่รับใช้การเมือง ชนชั้นปกครองในยุคนั้นจึงตระหนกตกใจกันมาก ในทรรศนะของนักศึกษาและนักปกครองในยุคสมัยศักดินาแต่เดิม ศิลปและวรรณคดีไม่ควรจะยุ่งเกี่ยวกับปัญหาการเมือง ควรจะ

---

๔ *นิราศหนองคาย* กรมศิลปากรพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๙๘ หน้า ๘.

เป็นเรื่องที่อยู่ต่างหากจากการเมือง เมื่อมาปรากฏวรรณคดีที่รับใช้การเมืองเข้า เขาย่อมพากันตื่นตระหนกวุ่นวายเป็นธรรมดา ทั้งๆ ที่นิราศนี้ โดยส่วนใหญ่แล้ว ก็มิได้เป็นอาวุธทางการเมืองของแนวทางปรัชญาอื่น มิใช่อาวุธทางการเมืองของแนวทางปรัชญาเสรีนิยมของพวกทุนนิยม ที่เริ่มคัดค้านแนวทางปรัชญาจิตนิยมของพวกศักดินา หากเป็นอาวุธทางการเมืองของฝ่ายต่างๆ ภายในวงการศักดินาที่ขัดแย้งกันเองเท่านั้น

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้กล่าวพ้องถึงการนำวรรณคดีเข้าพัวพันกับการเมืองไว้ดังนี้:

"...ผู้ทำนิราศแต่ก่อนมา พระยายมราชกุญ หม่อมพิมเสนครั้งกรุงเก่า หลวงสุนทรภู่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทำไว้หลายเรื่อง หาได้ *กระทบกระทั่งถึงการแผ่นดินไม่* ผู้ที่ทำนิราศฉบับนี้ ว่าความก้าวร้าวหนัก ด้วยการจะบังคับบัญชารักษาแผ่นดินต่อไป จะเป็นที่ชอกช้ำด้วยถ้อยคำของคนที่กล่าวเหลือๆ เกินๆ..."[๕]

ฝ่ายของการเมืองที่ขัดแย้งกันอยู่ภายในวงการชั้นปกครองศักดินาขณะนั้น ก็คือฝ่ายของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหา

---

๕ *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน* ฯลฯ ภาค ๗ หน้า ๒๕๘.

ศรีสุริยวงศ์ ซึ่งเป็นผู้นำของตระกูลบุนนาค ที่คุมอำนาจทางการทหาร การคลัง และการต่างประเทศอยู่ กับฝ่ายของเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ผู้เป็นข้าหลวงเดิมและเป็นบุตรบุญธรรมของสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔) ซึ่งกษัตริย์องค์นี้ได้ทรงขอมาชุบเลี้ยงไว้ตั้งแต่เล็ก

สาเหตุแห่งความขัดแย้งระหว่างตระกูลบุนนาค กับฝ่ายเจ้าพระยามหินทรฯ นั้น มีมาก่อนแล้วอย่างยืดเยื้อ แต่ในเฉพาะเรื่องนิราศหนองคายนี้ มาขัดแย้งกันหนักหน่วงในทรรศนะของการยกกองทัพ เป็นความขัดแย้งที่เกิดขึ้นระหว่างประธานการจัดทัพผู้นั่งสั่งงานอยู่ในกรุง คือสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ กับแม่ทัพผู้รับคำสั่งไปปฏิบัติตามเงื่อนไขที่เป็นจริง คือเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง

ความขัดแย้งนี้เป็นความขัดแย้งที่สังเกตได้ว่าขมขื่นอย่างสูงทีเดียว นายทิม สุขยางค์ ทนายของเจ้าพระยามหินทร ฯ ที่เติบโตมาในรั้วบ้านของเจ้าพระยามหินทร ฯ เป็นข้าเก่าเต่าเลี้ยงกันมาตั้งแต่ครั้งพ่อ ได้เข้าเป็นฝ่ายปกป้องเถียงแทนเจ้าพระยามหินทร ฯ ความเคียดแค้น ความเกลียดชังฝ่ายตรงข้ามได้ปรากฏออกมาอย่างชัดแจ้งในนิราศหนองคาย และความเคียดแค้นชิงชังเหล่านั้น ก็มิได้แสดงออกโดยเป็นคำผรุสวาทล้วน ๆ

เป็นส่วนตัว หากแสดงออกฟ้องต่อประชาชนผู้อ่านโดยการเสนอข้อเท็จจริงออกมายัน

ด้วยเหตุนี้แหละ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์จึงได้โกรธแค้น และได้ทำหนังสือถวายฎีกาฟ้องร้องต่อรัชกาลที่ ๕ ขอให้ทรงชำระผู้แต่งนิราศหนองคาย

ในคำกล่าวฟ้อง ที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ยื่นถวายต่อรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันศุกร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๙ พ.ศ. ๒๔๒๑ (ตรงกับวันที่ ๙ สิงหาคม) นั้น ได้มีระบุแห่งที่ในนิราศที่ทำให้สมเด็จเจ้าพระยา ฯ โกรธเคืองไว้ทุกแห่ง

เพื่อที่จะได้เข้าใจเสียก่อนว่าสมเด็จเจ้าพระยาฯถูกโจมตีอย่างใดบ้าง จำเป็นที่เราจะต้องศึกษารายละเอียดของคำฟ้องร้องของเจ้าทุกข์ และการสอบสวนความของรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเหล่านี้มีบันทึกอยู่ละเอียดพอสมควรในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันของรัชกาลที่ ๕ อันเป็นหนังสือที่รัชกาลที่ ๕ ทรงนิพนธ์เองบ้าง และบอกให้เลขานุการประจำพระองค์จดบ้าง และแน่นอน หลักฐานรายละเอียดที่ได้จากหนังสือนี้ ย่อมเป็นที่เชื่อถือได้ และวางใจได้ว่าเป็นการบันทึกความแค้นเคืองที่ใกล้เคียงหรือตรงกับความรู้สึกของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์มากที่สุด.

๓ . . .

เกี่ยวกับคำกล่าวฟ้องของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์นั้น "จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ประจำวันศุกร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๙ ปีขาล สัมฤทธิศก ๑๒๔๐ จดไว้ดังนี้

"๓ ท้าวราชกิจถวายคำฟ้องสมเด็จเจ้าพระยากับนิราศหนองคายว่า ด้วยท่านได้เห็นหนังสือนิราศฉบับนี้ ว่ากล่าวเสียดแทงเป็นที่ช้ำชอกแก่ผู้บังคับการแผ่นดินหนัก ลงพิมพ์ไว้ดังนี้ก็คงจะติดอยู่ช้านานยืดยาวไป คนในกาลนี้ก็รู้ว่า คนพวกฟุ้งสร้านมันทำ ต่อไปภายหน้าถ้ากาลล่วงนานไป ก็เป็นความติเตียนผู้ครอบครองไม่รู้สิ้นรู้สุด คนพูดฟุ้งสร้านดังนี้มีมาทุกแผ่นดิน แผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จางวางเสือทำหนังสือทิ้งว่าหม่อมไกรสร ท่านก็เอาโทษ เจ้าพระยาบดินทรเดชาไปทัพเขมร หมื่นไวเพงนอกราชการ นายเถือนคางแพะพูดจาติเตียนแม่ทัพนายกอง ท่านก็เอาโทษถึงตายทั้งนั้น และผู้ทำนิราศแต่ก่อนมา พระยายมราชกุญ หม่อมพิมเสนครั้งกรุงเก่า หลวงสุนทรภู่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ทำไว้หลายเรื่อง หาได้กระทบกระทั่งถึงการแผ่นดินไม่

ผู้ที่ทำนิราศฉนับนี้ว่าความก้าวร้าวหนัก ด้วยการจะบังคับบัญชารักษาแผ่นดินต่อไป จะเป็นที่ชอกช้ำด้วยถ้อยคำของคนที่กล่าวเหลือ ๆ เกิน ๆ ได้เขียน*จดหมาย*ชี้ข้อติดมาใน*หนังสือพิมพ์*นี้ด้วยแล้ว[๖] หน้า ๒ บรรทัดที่ ๓ ว่าข้อนี้ไม่ควรจะเอาพระนามมาดัดแปลงใส่หนังสือเพลงยาวนิราศ หน้า ๒๓ ตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๓ ลงไปจนหมด ว่าข้อนี้เป็นความติเตียนแก่ผู้บังคับกองทัพว่าไม่รู้จักฤดูกาลที่ควรและไม่ควร หน้า ๒๔ บรรทัดที่ ๑ ไปจนที่ ๕ ว่าข้อนี้เป็นความกระทบกระเทือนแรงนัก หน้า ๓๐ บรรทัดที่ ๑๕ ลงไปจนหมด ว่าข้อนี้ยกข้างหนึ่งติเตียนข้างหนึ่ง หน้า ๓๑บรรทัดที่ ๖ ลงไปจนตลอดหน้า ว่าข้อนี้ผู้ชี้นไปตักเตือนขาดเมตตาจิต ไม่มีความกรุณาแก่ไพร่พลทั้งปวง หน้า ๑๕๔ ทั้งหน้า ว่าข้อนี้หยาบคายเรี่ยวแรงนัก

"๔ รับสั่งให้ท้าวแพ ไปหาตำรวจเวร เป็นเวรพระยามหามนตรี (รับสั่งว่าไม่อยากให้เป็นพระยามหามนตรี ก็เผอิญให้ถูกด้วย ก็เป็นจนใจ) ซึ่งพระราชทานคำกระทู้ ให้ไปเอาตัวอ้ายทิมมาถาม ว่าอ้ายทิมผู้แต่งหนังสือนิราศว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงปรึกษาพร้อมด้วยท่านเสนาบดี จัดกองทัพ

---

๖ คำว่า *จดหมาย* ในที่นี้ ใช้แบบภาษาเก่า แปลว่า *จดและทำที่หมาย* คำว่า *หนังสือพิมพ์* นี้ คือหนังสือนิราศหนองคายฉบับพิมพ์ สมัยนั้นเรียกหนังสือพิมพ์ว่า *จดหมายเหตุ*.

ขึ้นไปเพื่อป้องกันพระราชอาณาเขต ให้ข้าขอบขันทเสนาอยู่เย็นเป็นสุขทั่วกัน อ้ายทิมไปในกองทัพกับเจ้าพระยามหินทรฯ แล้วกลับมาแต่งหนังสือนิราศ ในหนังสือนั้นหาเป็นเหมือนนิราศทั้งปวง ซึ่งผู้อื่นคร่ำครวญถึงลูกเมีย และว่าถึงระยะทางอย่างเดียว หนังสือนิราศฉบับนี้กล่าวความเหลือเกินไปต่างๆคือออกพระนามพระเจ้าแผ่นดินเปลี่ยนแปลงสร้อยประกอบลงในนิราศซึ่งเป็นหนังสืออ่านเล่น และติเตียนผู้บังคับการว่าไม่รู้จักฤดูกาลที่ควรและไม่ควร และฆ่าอ้ายฮ่อ เปรียบเทียบยกย่องข้างหนึ่งติข้างหนึ่ง และด่าผู้ติเตียนกองทัพข้างท้ายหนังสือโดยคำหยาบคายเรียวแรง ดังนี้ อ้ายทิมทำหนังสือเหลือ เป็นการหมิ่นประมาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินและท่านเสนาบดีผู้บัญชาการ และล่วงเกินเข้าไปพูดจากันถึงราชการจริงบ้าง ไม่จริงบ้าง จะเป็นแบบอย่างให้ข้าราชการแผ่นดินภายหน้าเสียไป ดังนี้ อ้ายทิมจะมีความผิดหรือไม่ (พระราชกระทู้ ต้องจำถาม) . . .”[๗]

ข้อความที่ทางฝ่ายสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ชี้ว่าเป็นข้อโจมตีนั้น น่าเสียดายที่เราไม่อาจจะรู้ละเอียดสมบูรณ์ได้เพราะเหตุผลสองประการ คือ ประการแรก หนังสือนิราศหนองคายฉบับที่นายทิมจ้างพิมพ์จำหน่ายที่โรงพิมพ์หมอสมิท

---

๗ *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน* ภาค ๗ หน้า ๒๕๗-๒๕๙.

บางคอแหลมนั้น ถูกยึดมาเผาเสียสิ้น ข้อความตามที่อ้างไว้ในหน้าที่เท่านั้น ๆ จึงรู้ชัดเจนได้ยากว่าจะเป็นข้อความว่ากระไร (ผู้เขียนเชื่ออยู่ว่าญาติของนายทิม และเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง คงอาจจะยังมีฉบับพิมพ์นั้นเหลือหลบซ่อนรักษาอยู่ ถ้าหากค้นพบ และได้เอื้อเฟื้อแก่การศึกษาวรรณคดีของชาติโดยติดต่อบอกให้ผู้เขียนยืม ก็จะเป็นคุณูปการแก่วิทยาการของไทยอย่างยิ่งทีเดียว) ประการที่สอง นิราศหนองคายซึ่งกรมศิลปากรจัดพิมพ์ขึ้นใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ มิได้พิมพ์เต็มสมบูรณ์ทั้งฉบับ พ.อ. หลวงรณสิทธิพิชัย อธิบดีกรมศิลปากรในขณะนั้นได้ชี้แจงไว้ในคำนำว่า :

"นิราศหนองคายนี้ . . . หอสมุดแห่งชาติได้ต้นฉบับซึ่งเป็นสมุดข่อยมาเก็บรักษาไว้นานแล้ว เพิ่งจะมีโอกาสได้ตรวจชำระแก้ไขทำเชิงอรรถคำที่มีปัญหาลงไว้เมื่อปีกลายนี้ . . . แต่เนื่องจากนิราศเรื่องนี้ เกิดเป็นคดีขึ้นเกี่ยวกับผู้แต่งได้แต่งเติมข้อความที่เป็นการเสียหายแก่ผู้อื่น กรมศิลปากรจึงได้ตัดข้อความนั้น ๆ ออก . . ."

เมื่อมีการตัดทอนข้อความอันเป็นข้อพิพาทออก และพิมพ์ขึ้นใหม่ หน้าหนังสือก็คงจะไม่ตรงกับที่เคยพิมพ์ครั้งแรก

ฉะนี้ จึงเป็นสิ่งเป็นไปไม่ได้ที่จะรู้ข้อความเต็มของนิราศตอนที่เป็นข้อพิพาทนั้น ๆ

แต่อย่างไรก็ดี แม้ว่าทางกรมศิลปากรจะตัดทอนข้อความออกเสียบ้างแล้ว ก็ยังปรากฏร่องรอยของการเปิดโปงโจมตีกันทางการเมืองอยู่บ้างเป็นบางแห่ง พอที่จะพิจารณาดูได้เป็นเค้าโครง แม้จะไม่สมบูรณ์นัก ฉะนั้นปัญหาจึงอยู่ที่ว่าเราต้องประมวลข้อฟ้องของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เข้ากับพระราชกระทู้สอบสวนความของรัชกาลที่ ๕ ให้ได้ความแจ่มชัดที่สุดเท่าที่จะชัดได้ แล้วตรวจสอบดูจากนิราศหนองคายฉบับกรมศิลปากรพิมพ์ใหม่นี้ เท่านั้น

ข้อฟ้องของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ กับพระราชกระทู้ เมื่อประมวลเข้าด้วยกันแล้ว พอขมวดเข้ากันได้เป็นข้อ ๆ ดังนี้ :

ข้อ ๑. สมเด็จเจ้าพระยาฯฟ้องชี้ว่า "หน้า ๒ บรรทัดที่ ๓ ว่าข้อนี้ไม่ควรจะเอาพระนามมาดัดแปลงใส่หนังสือเพลงยาวนิราศ" ข้อนี้ รัชกาลที่ ๕ ได้นำไปตั้งเป็นกระทู้ถามนายทิมว่า "ออกพระนามพระเจ้าแผ่นดินเปลี่ยนแปลงสร้อยประกอบลงในนิราศ ซึ่งเป็นหนังสืออ่านเล่น"

ข้อ ๒. สมเด็จเจ้าพระยาฯฟ้องชี้ว่า "หน้า ๒๓ ตั้งแต่บรรทัดที่ ๑๓ ลงไปจนหมด ว่าข้อนี้เป็นความติเตียนแก่ผู้บังคับกองทัพว่าไม่รู้จักฤดูกาลที่ควรและไม่ควร" ข้อนี้ รัชกาลที่ ๕ ได้นำไปตั้งกระทู้ถามสอบสวนนายทิมว่า "ติเตียนผู้บังคับการว่าไม่รู้จักฤดูกาลที่ควรและไม่ควร และฆ่าอ้ายฮ่อ" มีเพิ่มเรื่องฆ่าฮ่อ

ข้อ ๓. สมเด็จเจ้าพระยาฯฟ้องชี้ว่า "หน้า ๒๔ บรรทัดที่ ๑ ไปจนที่ ๕ ว่าข้อนี้เป็นความกระทบกระเทียบแรงนัก" ข้อนี้ไม่ปรากฏว่ามีในพระราชกระทู้ เลยรู้ไม่ได้ว่ากระทบกระเทียบเรื่องอะไร แต่สังเกตไว้ได้ว่าข้อความติดต่อกับหน้า ๒๓ อันยกเป็นข้อฟ้องที่ ๒

ข้อ ๔. สมเด็จเจ้าพระยาฯฟ้องชี้ว่า "หน้า ๓๐ บรรทัดที่ ๑๕ ลงไปจนหมด ว่าข้อนี้ยกข้างหนึ่งติเตียนข้างหนึ่ง" ข้อนี้รัชกาลที่ ๕ นำไปเป็นกระทู้ถามว่า "เปรียบเทียบยกย่องข้างหนึ่งติข้างหนึ่ง"

ข้อ ๕. สมเด็จเจ้าพระยาฯฟ้องชี้ว่า "หน้า ๓๑ บรรทัดที่ ๖ ลงไปตลอดหน้า ว่าข้อนี้ผู้ขึ้นไปตักเตือนขาดเมตตาจิต ไม่มีความกรุณาแก่ไพร่พลทั้งปวง" ข้อนี้ไม่ปรากฏในพระราชกระทู้

ข้อ ๖. สมเด็จเจ้าพระยาฯฟ้องชี้ว่า "หน้า ๑๕๔ ทั้งหน้า ว่าข้อนี้หยาบคายเรี่ยวแรงนัก" ไม่รู้ชัดว่า เขียนอะไรไว้หยาบคาย แต่ในพระราชกระทู้มีต่อไปว่า "และด่าผู้ติเตียนกองทัพข้างท้ายหนังสือโดยคำหยาบคายเรี่ยวแรง" เข้าใจว่าเป็นเรื่องเดียวกัน เพราะสำนวนตรงกัน และตำแหน่งที่ฟ้องว่า หน้า ๑๕๔ นั้น ก็น่าจะอยู่ข้างท้ายหนังสือ ดังที่ระบุอยู่ในพระราชกระทู้ เพราะนิราศหนองคายฉบับพิมพ์ใหม่ ก็มีเพียง ๑๐๕ หน้าเท่านั้น

เมื่อสรุปคำฟ้องลงได้เป็นข้อเรียบร้อยดังนี้แล้ว ปัญหาที่รออยู่ต่อไปก็คือ สำรวจดูข้อความที่ยังเหลืออยู่ในนิราศหนองคายฉบับที่กรมศิลปากรตัดทอนและพิมพ์ใหม่

อนึ่ง ควรจะได้ชี้แจงไว้เสียด้วยในที่นี้ว่า ในปัจจุบันนี้หอสมุดแห่งชาติเองก็ไม่มีนิราศหนองคายฉบับที่นายทิมจ้างพิมพ์ มีอยู่แต่ฉบับสมุดข่อย และเมื่อได้ไปติดต่อสอบถามขอค้นคว้า ก็ปรากฏว่าทางหอสมุดแห่งชาติสงวนต้นฉบับ และเก็บไว้ในประเภทเอกสารลับ ไม่ให้ยืมและตรวจค้น ความหวังที่จะได้ตรวจสอบต้นฉบับสมบูรณ์ จึงยังมีอยู่ก็แต่เพียงยุคสมัยในอนาคตที่ได้มีการฟื้นฟูศิลปวรรณคดีที่รับใช้สังคมอันดีงามเท่านั้น.

๔ ...

ข้อพ้องของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ข้อหนึ่งที่ว่า นายทิมเอาพระนามมาดัดแปลงสร้อยลงประกอบนิราศ อันเป็นหนังสืออ่านเล่นนั้น เท่าที่ยังมีอยู่ในนิราศหนองคายฉบับพิมพ์ใหม่ มีว่า:

สมเด็จพระปรมินทร์บดินทร์เดช ซึ่งปกเกศร่มเกล้าเจ้าอยู่หัว
สดับเรื่องเมืองบนกมลมัว ศึกพันพัวราษฎร์ประเทศในเขตคัน

ของเดิมจะเป็นอย่างไรไม่ทราบ แต่ที่เหลืออยู่นี้ ไม่น่าจะมีปัญหาอะไร และแม้ของเดิมจะมีสร้อยพระนามดัดแปลงประกอบลงก็ตาม ก็ไม่น่าจะมีคดีขึ้นเป็นผิดได้ เพราะการดัดแปลงสร้อยพระนามให้เข้ากับลักษณะกลอน และกระทำโดยเคารพ ย่อมเป็นสิ่งธรรมดาทั่วไป ย่อมทำได้โดยไม่ผิด ที่สมเด็จเจ้าพระยา ฯ นำมาอ้างในข้อพ้องนี้ เห็นได้ว่าเป็นการยกเรื่องขึ้นเพื่อให้เห็นว่ารัชกาลที่ ๕ ก็มีส่วนเสียพระเกียรติและกระทบกระเทือนด้วย จะได้กริ้วโกรธเรื่องที่จะพ้องส่วนของตนต่อไป เป็นการนำเอาบารมีกษัตริย์มาเป็น "คันตาละบัตรบังหน้า" (สำนวนลาว) เพื่ออาศัยกล่าวโทษนายทิมเท่านั้น วิธีการยกเอาสถาบันกษัตริย์มาใช้ประโยชน์เพื่อเข่นฆ่าทางการเมือง

เช่นนี้ เป็นของธรรมดาที่สุดในวงการเมืองของไทย แม้ในยุคปัจจุบัน

ในใจของนายทิมนั้น ได้เอ่ยถึงพระนามของรัชกาลที่ ๕ โดยความรู้สึกคารวะ และย่อมเห็นเป็นสิ่งเชิดชูนิราศให้เด่น เป็นการเชิดชูพระเกียรติยศ หาได้นึกไม่ว่า การกระทำโดยมีปณิธานอันดีนี้ จะถูกนำไปบิดเบือนใช้กลับมาประหัตประหารตนเอง

ในวงการเมืองของยุคสมัยที่จิตใจมนุษย์ยังแคบโดยมุ่งแต่จะรักษาผลประโยชน์ของตนผู้เดียวนั้น ย่อมเต็มไปด้วยการฉกฉวยโอกาสเช่นนี้เสมอ

ข้อความในนิราศหนองคาย เริ่มมากระทบกระทั่งสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เอาในตอนเมื่อพรรณนาความที่เดินทางมาถึงสระบุรี และวิจารณ์ความเหมาะสมของฤดูกาลที่จะยกทัพ ในนิราศกล่าวไว้ว่า:

"ยิ่งนึกนึกตรึกตรมระทมทุกข์ จะต้องบุกเดินป่าไปหน้าฝน
จะข้ามดงพงชัฏระบัดตน เหล่าฝูงคนคิดกลัวหนังหัวพอง
ฤดูฝนความไข้มิได้หยอก ผู้ใหญ่บอกเศร้าจิตคิดสยอง
ที่ในดงลึกล้ำล้วนน้ำนอง จะยกกองทัพไปกลัวไข้ดง
ซึ่งปู่ย่าตาลุงครั้งกรุงเก่า ฟังเขาเล่าจำไว้ไม่ใหลหลง

ฤดูฝนเป็นไม่ไปณรงค์ ทำการสงครามแต่ก่อนบ่ห่อนเป็น
แต่เมื่อใดฝนแล้งแห้งสนิท จึงจะคิดยกทัพไปขับเขี่ญ
คิดขึ้นมาน้ำตาตกกระเด็น ไม่วางเว้นกลัวตายเสียดายตน
โอ้กรรมเราเกิดมาเวลานี้ พอไพรีมาสู่ฤดูฝน
นึกแค้นอ้ายพวกฮ่อทรชน จะฆ่าคนเสียด้วยไข้ใช้ปัญญา"

ความตรงนี้ จะถูกตัดทอนอย่างไรบ้างก็เหลือเดา แต่เท่าที่ยังคงอยู่นั้น อ่านดูก็รู้สึกว่าเพียงพอที่จะบันดาลความโกรธให้แก่สมเด็จเจ้าพระยา ฯ ผู้บัญชาการกองทัพปราบฮ่อ ที่ออกคำสั่งให้เดินทัพในฤดูฝน ซึ่งผิดหลักเกณฑ์ของสงครามในยุคโบราณ จริงอยู่ นายทิมมิได้ตำหนิสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ออกมาโจ่งแจ้ง แต่การยกเอาหลักการยกทัพสมัยก่อนมาฟ้องผู้อ่าน ก็นับว่าเป็นการ "*หือ*" ต่อผู้ใหญ่อย่างสำคัญโขทีเดียว ในยุคสมัยศักดินาที่ต้องคอย "เดินตามรอยผู้ใหญ่หมาไม่กัด" เช่นนั้น และถ้าจะพิจารณาคำกลอนสองวรรคสุดท้าย ที่ว่า "นึกแค้นอ้ายพวกฮ่อทรชน จะฆ่าคนเสียด้วยไข้ใช้ปัญญา" แล้ว อย่างเบาก็ต้องหมายความว่าพวกฮ่อมีปัญญาเหนือผู้บัญชาการกองทัพของไทย สามารถล่อลวงให้ผู้บัญชาการทัพตกหลุม หลงส่งคนไปตายด้วยความไข้ในกลางป่าได้ โดยไม่ต้องใช้กำลังรบราฆ่ากันให้เหน็ดเหนื่อย และอย่างหนัก คำที่ว่า *อ้ายพวกฮ่อ*

ทรขน ซึ่งใช้อุบายฆ่าคนนั้น *พวกฮ่อ* หรือ *อ้ายฮ่อ* อาจจะเป็นคำเปรียบเทียบให้หมายถึงใครที่ขัดแย้งกับกองทัพเจ้าพระยามหินทร ฯ ก็ได้.

ท่านที่ยังไม่มีโอกาสได้อ่านนิราศหนองคาย พึงทราบด้วยว่า การที่นายทิมวิจารณ์การยกทัพหน้าฝนว่าจะลำบากลำบนนั้น นายทิมมีวิธีการชี้ปัญหารูปธรรมอย่างแนบเนียน ปูเป็นทางมาก่อนทีเดียว ก่อนจะวิจารณ์นายทิมได้พรรณนาถึงปัญหาน้ำท่วมและความลำบากต่าง ๆ ของกองทัพ ที่ได้ผจญมาก่อนหน้าจะถึงเมืองสระบุรี ครั้งแรกที่เผชิญกับปัญหาน้ำท่วมคือที่ปทุมธานี เมื่อกองทัพเข้าพักแรมที่วัดปทุม นายทิมเขียนว่า

ด้วยวัดนี้ไม่มีที่อาศัย เดินไปไหนน้ำท่าเปียกผ้าผ่อน
วัดปทุมลุ่มเต็มทีไร้ที่ดอน คนต้องซ้อนแซกเสียดยัดเยียดกัน
เหมือนตะรางสัสดีที่แคบคับ นอนไม่หลับเจียนชีวาแทบอาสัญ
ตาขุนปราบแกขนาบเอาโซ่พัน เร่งรางวัลข้าทุเลาเอาเงินมา

ต่อมาถึงวัดทองใหญ่ จังหวัดอยุธยา เป็นที่พักแรมคืนเขาก็เขียนเรียกร้องความเห็นใจไว้อีกว่า:

ในวัดทองช่องช่วมน้ำท่วมหมด น้ำไม่ลดกำลังล้นขึ้นจนเหลิง
ไม่มีที่หุงข้าวก่อเตาเพลิง อาศัยเพิงโบสถ์ใหญ่พอได้การ

พลนิกรต้องนอนอยู่ในเรือ คนที่เหลืออาศัยในวิหาร
อีกศาลาใหญ่กว้างข้างตะพาน เหล่าทหารซ้อนซับขึ้นหลับนอน

และเมื่อมาถึงท่าพระยาทศ สระบุรี เขาก็เขียนพรรณนาความลำบากในการต้องปลูกสร้างเพิงพักกำบังฝนไว้อีกว่า:

"ต่างมุ่งมาดพอถึงหาดพระยาทศ บ่ายกำหนดสี่โมงโปร่งเวหา
พระสุริยงจวนลับบรรพตา และนาวาจอดเรียบประเทียบเรียง
ที่ศาลาท่าน้ำลำกระแส เรือนเป็นแพจอดชุมนุมต่างทุ่มเถียง
ชวนกันชิงเรือนที่มีระเบียง . ขนของเรียงเข้าไปวางต่างประจำ
ต่างคนต่างก็จองปองที่อยู่ ถึงก่อนดูเลือกได้เมื่อใกล้ค่ำ
พอพักพิงอิงกายวายระกำ ไม่ต้องทำเรือนร้านป่วยการคน
ที่ลางนายผายผันไม่ทันเพื่อน ไม่มีเรือนที่พำนักพักพหล
หาไม้ไล่ทำหลังคาประสาจน พอบังฝนบังฟ้าเป็นท่าลม"

กองทัพของเจ้าพระยามหินทรฯ ได้ผจญกับความลำบากยากยุ่งดับฝนและน้ำมาดังนี้ นายทิมเมื่อมาถึงท่าพระยาทศ จึงได้ระบายความกังขาออกมาว่า ทำไมจึงเดินทัพหน้าฝน ปู่ย่าตายายเคยสอนสั่งห้ามปรามกันมาทั้งนั้น และก็ความพิศวงสงสัยอันนี้เอง ที่ทำให้สมเด็จเจ้าพระยา ฯ แค้นเคืองว่า นายทิมกล่าวกระทบมาติเตียนตนซึ่งเป็นผู้บัญชาการทัพอยู่ทางกรุงเทพ ฯ

ขณะที่กองทัพมาถึง และพักอยู่ ณ หาดท่าพระยาทศแล้ว ก็ได้มีการสอบสวนทวนความเรื่องระยะทางที่จะผ่านดงพระยาไฟกันโดยละเอียดลออ นายทิมเขียนเล่าไว้ว่า:

เมื่อหยุดพักอยู่ที่ท่าพระยาทศ ต้องรองดช้าอยู่ฤดูฝน
ครั้นจะยกทัพไปกลัวไพร่พล จะป็ป่นเสียเพราะไข้ที่ในดง
เจ้าคุณสืบสวนกะระยะทาง พระยากลางพระยาไฟไพระหง
ให้รู้ที่สำคัญโดยมั่นคง ด้วยจิตจงอยากยกขึ้นบกไป
ให้พระรัตนประกาศประภาษถาม ก็แจ้งความมั่นคงไม่สงสัย
เขาว่ามรคาพระยาไฟ จะคลาไคลเหลือล้ำล้วนน้ำนอง
ทั้งเป็นโคลนเป็นหล่มตมตลอด จะมุดลอดหลีกลัดก็ขัดข้อง
ต้องเดินข้ามแม่น้ำลำธารคลอง ข้ามเป็นสองสามหนล้วนชลลึก

เมื่อได้ความอย่างนี้ เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง จึงตกลงพักทัพรออยู่ที่ท่าพระยาทศ จนกว่าจะพ้นฤดูฝน เพราะเกรงไพร่พลจะล้มตายด้วยความไข้ในดงพระยากลางและดงพระยาไฟ แล้วจึงเขียนใบบอกส่งลงมาชี้แจงยังกองบัญชาการทัพกรุงเทพ ฯ

พอส่งใบบอกลงมากรุงเทพ ฯ ได้ไม่นาน ทางกองบัญชาการทัพ กรุงเทพ ฯ ก็ส่ง พระยาเกียรต์ (อ่านเกียน ไม่ใช่เกียด)

ถือท้องตราขึ้นไปให้เจ้าพระยามหินทรฯ นายทิมเล่าไว้ว่า ท่าทางของพระยาเกียรติ์ที่มาส่งท้องตรานั้น ส่งให้เสร็จก็รีบกลับ ไม่มีเวลาให้ได้ถามไถ่อะไรกันเลย ทางเจ้าพระยามหินทรฯ จึงเรียกประชุมอ่านท้องตรา นายทิมจดไว้ในนิราศว่า:

จึงประชุมลูกทัพกับหลานกอง พึ่งอ่านท้องตราแจ้งแถลงไข
มีบังคับรีบให้ยกขึ้นบกไป แจ้งอยู่ในสารตราที่มาวาง
ถ้าให้ไปตรวจเสบียงให้เพียงพอ กับอีกข้อหนึ่งให้ปรุงปลูกยุ้งฉาง
ให้ถ้วนทุกจังหวะระยะทาง กับเร่งส่วยด้วยที่ค้างอยู่นมนาน
แม้นเงินไม่มีสำรองให้กองทัพ ที่จะจับจ่ายเสบียงเลี้ยงทหาร
เร่งส่วยเสียที่ท้าวเพี้ยกรมการ มาเจือจานสำหรับกองทัพชัย

เมื่อประชุมกันแล้ว ก็ตกลงกันตอบท้องตราที่เร่งรัดให้ยกทัพไปว่า:

. . . . ซึ่งจะไปเร่งส่วยเห็นป่วยการ
แล้วจะให้ปลูกปรุงซึ่งยุ้งไว้ กับจัดให้ซื้อเสบียงเลี้ยงทหาร
ด้วยจะยกนิกรไปรอนราญ จักละลานหน้าหลังเป็นกังวล
ซึ่งจะให้ยกทัพไปสรรพเสร็จ แต่ในเดือนสิบเอ็ดฤดูฝน
เป็นที่ลำบากใจแก่ไพร่พล น้ำยังล้นลงไม่ลดของดที

เมื่อได้ตอบโต้ท้องตราลงมาจากกรุงเทพฯแล้ว ทางกองทัพก็ยังได้วิพากษ์วิจารณ์กันไปต่าง ๆ นายทิมเขียนไว้ว่า:

ท่านเจ้าคุณแม่ทัพพูดปรับทุกข์ ซึ่งจะบุกไปในป่าน่าสงสาร
กลัวผู้คนทั้งหลายจะวายปราณ จึงคิดอ่านหาช่องสู้ท้องตรา
ถึงจะมีโทษร้ายกฎหมายทัพ จะสู้รับเอาผู้เดียวจริงเจียวหนา
ที่ข้อขัดบังคับรับอาญา ถึงจะฆ่าถือมั่นกตัญญู
ขออย่าให้ไพร่พลไปบ่นปี้ เวลานี้ขึ้นจรต้องอ่อนหู
จะรับบาปคนทั้งเพเหมือนเยซู มิให้หมู่ไข้ป่ามันฆ่าคน

ตรงนี้ ทางสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เห็นจะขัดเคืองมาก เพราะเป็นข้อความประกาศสู้ท้องตรา และให้เหตุผลในการสู้นี้ไว้ชนิดที่เรียกร้องความเห็นใจและสนับสนุนจากผู้อ่านได้ดีด้วย . . . จะยอมรับอาญาศึกตายแทนไพร่พลที่จะต้องพากันบุกน้ำเป็นไข้ป่าตาย จะไถ่บาปคนทั้งมวลให้เหมือนกับพระเยซูคริสต์ของคริสตศาสนา . . . ข้อความตรงนี้ ย่อมชี้ให้ผู้อ่านเห็นว่า ฝ่ายสมเด็จเจ้าพระยาฯ เป็นผู้ถืออาญาสิทธิ์เงื่อง่าคอยบังคับบัญชา และฝ่ายเจ้าพระยามหินทรฯ คือนักบุญ นอกจากนั้น นายทิมยังจดคำปรารภของเจ้าพระยามหินทรฯ ไว้ต่อไปอีกว่า:

มิใช่จะคร้านคลาดราชการ เพราะสงสารโยธาด้วยหน้าฝน
จะพากันไปตายทำลายชนม์ แล้วเมืองบนก็ไม่มีไพรีรอน
แม้นข้าศึกนับแสนตีแดนร่วม ถึงน้ำท่วมให้ตลอดยอดสิงขร
จะสู้ยกพหลพลนิกร ถึงไฟร้อนด้านหน้าจะกล้าไป

ตามนี้ ได้ความว่า ขณะนั้นทางเมืองบน คือหนองคาย ก็ไม่มีฮ่อรุกราน ไม่มีเหตุผลที่จะยกกันไปตายเสียเปล่า ๆ ถ้าหากว่าคำสั่งให้เคลื่อนทัพมีเหตุผล เพราะข้าศึกตีบุกเข้ามาใกล้ (ตีแดนร่วม) กองทัพนี้จะรีบยกไปโดยไม่หวาดหวั่นทั้งสิ้น

ความปรารภของเจ้าพระยามหินทร ฯ ตรงนี้เอง ที่สมเด็จเจ้าพระยา ฯ ระบุพ้องถัดมาว่า เปรียบเทียบยกย่องข้างหนึ่งติเตียนข้างหนึ่ง

เท่าที่กล่าวมาแล้วก็ยังพอทำเนา ยังมีเหตุการณ์ต่อไปอีกเรื่องหนึ่งที่ทางฝ่ายกองทัพเจ้าพระยามหินทร ฯ คงจะพอใจมาก และทางฝ่ายสมเด็จเจ้าพระยาฯ คงจะเสียดแทงใจอับอายมาก

เหตุการณ์นั้นก็คือ หลังจากตอบโต้ท้องตราไปแล้ว สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็เดินทางขึ้นมายังท่าพระยาทศ เพื่อมาเร่งรัดทัพด้วยตนเอง บังเอิญให้เกิดฝนตกลงมา

ห่าใหญ่ตลอดทั้งวัน ให้เห็นประจักษ์ตา นายทิมนั้นดีใจที่ฝนตกถึงขนาดเขียนไว้ว่า :

พอสมเด็จเจ้าพระยาท่านมาใน เรือกลไฟถึงท่าพระยาทศ
บังเอิญเทวดาวลาหก ก็เร่งตกลงมาให้ปรากฏ
ฝนก็ไม่หายเหือดไม่เงือดงด ไม่หยาดหยดซู่ซ่าลงมาพอ
ท่านเจ้าคุณไปคำนับรับเสด็จ ฝนสาดไม่ขาดเม็ดลงสอสอ
ต้องกางกั้นร่มไปมิได้รอ ลงนั่งย่อเรือพายม้ารีบคลาไคล

เมื่อกางร่มออกไปรับสมเด็จเจ้าพระยาฯ มาทำเนียบแล้ว เจ้าพระยามหินทร ฯ ก็ชี้แจงการยกทัพฤดูฝน

แล้วเรียนเรื่องทางบกจะยกไป ในดงใหญ่น้ำมากลำบากคน
ขอรั้งรอพอให้แห้งแล้งสักหน่อย จึงจะค่อยยกไปในไพรสณฑ์
ถ้าขืนยกเวลานี้เห็นรี้พล จะป่วนตายลงในดงดาน

แต่พอชี้แจงเสร็จ สมเด็จเจ้าพระยา ฯ ก็

"จึงมีพระประศาสน์ประกาศการ ให้คิดอ่านรีบยกขึ้นบกไป"

เป็นอันว่าสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ยืนกรานให้ยกไปให้ได้

เมื่อเจรจาความเสร็จ ฝนก็ยังตกอยู่ และตกไปตลอดวันจนค่ำ ก็มีเรือกลไฟขึ้นมาอีกลำหนึ่ง เชิญท้องตรามากลางฝน ท้องตรานั้นระบุบังคับให้รีบยกขึ้นบกไปให้เรียบร้อยในเดือนสิบเอ็ด (คือมีเวลาอีกกว่ายี่สิบวัน)

ตรงนี้ ฉบับพิมพ์ของกรมศิลปกรจะตัดทอนอะไรไปบ้างก็ไม่อาจรู้ได้ แต่ทว่าความก็ยังพอเหลือให้เห็นได้ว่า ในตรงนี้เอง ที่สมเด็จเจ้าพระยาฯ กล่าวฟ้องว่า นายทิมเขียนกล่าวหาว่า สมเด็จเจ้าพระยาฯ ผู้ขึ้นไปเตือนการทัพขาดเมตตาจิต ไม่มีความกรุณาต่อไพร่พลทั้งปวง คือเร่งรัดแต่จะให้ยกทัพขึ้นไปแต่ถ่ายเดียว ทางฝ่ายนายทิมก็ยังคงจดเรื่องฝนตกตบท้ายต่อไปเป็นการย้ำหัวตาปูอีกครั้งว่า :

"น้ำท่วมขึ้นกระทั่งเลยหลังคา นึกก็น่าอัศจรรย์ขันกระไร
เรือต้องขึ้นจอดบกเจียวอกเอ๋ย มิได้เคยพบเห็นเป็นไฉน
น้ำขึ้นถึงขนาดประหลาดใจ แม้นผู้ใดบอกคงจะสงกา
นี่ได้เห็นต่อพักตร์แก่จักขุ เจอแลจุปากทักน้ำหนักหนา
ขึ้นคืนเดียวเจียวร่วมท่วมหลังคา เป็นน้ำป่าเช่นผู้เฒ่าเขาเล่ากัน"

ในที่สุด เมื่อโต้ตอบและเร่งรัดกันอีกหลายพักแล้ว กองทัพก็ออกเดินทาง ในขณะที่เดินทางนี้ ทางฝ่ายกองทัพรู้สึกว่าคงจะยังไม่วายเคียดแค้นเรื่องที่ถูกเร่งรัดให้ยกในกลางฤดูฝน คงจะได้มีการวิพากษ์วิจารณ์ติเตียนทางกองบัญชาการทัพมากมายอยู่ และฉะนี้ นิราศหนองคายจึงยังพรรณนาไว้ต่อไป เป็น

ทำนองยืนยันความถูกต้องของเจ้าพระยามหินทร ฯ ที่ขัดขืนไม่ยอมยกทัพในฤดูฝนว่า :

ซึ่งหนทางเดินยากลำบากเหลือ แม้นมาเมื่อหน้าน้ำจะทำขัน
เหล่าไพร่พลคงตายวายชีวัน ตั้งนับพันนับร้อยไม่น้อยตน
ด้วยหนทางพ่อข้างจุตัวย่อง เหมือนลำคลองแม่หมูฤดูฝน
น้ำคงท่วมเลยประศีรษะคน จะยกพลขึ้นบกก็รกเกิน
ด้วยไม้ใหญ่เรียงชิดติดเป็นพื้น ตลอดผืนถึงลำเนาภูเขาเขิน
ถึงจะให้คนถางหนทางเดิน ตลอดเนินแล้วคงตายลงหลายพัน
จะทำแพต่อเรือก็เหลือคิด ไปสักเส้นเห็นจะติดศิลากั้น
จะหามเรือไปก็ยากลำบากครัน ด้วยเป็นหลั่นเป็นตอนลุ่มดอนไป
จะหาที่ต่อเรือเหลือลำบาก จะโค่นถากถางดงที่ตรงไหน
นอนค้างดงหลายวันคงบรรลัย ด้วยความไข้มิใช่ชั่วกลัวระวัง
ฤดูนี้เรามาเหมือนหน้าแล้ง ยังไม่แห้งน้ำเฉอะล้วนเลอะขัง
ถ้าแม้นมาหน้าฝนพ้นกำลัง เป็นต้องฝังกันในดงลงสักพัน

และยังมีกล่าวเปรียบเทียบเจ้าพระยามหินทรฯ กับทางกรุงเทพ ฯ ต่อไปอีกว่า เป็น "*นายดี*" และไม่เมายศเหมือน "*เขา*" ถ้าเมายศเหมือน "*เขา*" ก็คงจะพาไพร่มาตายกลางดินกันเกลื่อนป่า นายทิมเขียนตอนนี้ไม่ว่า :

ฉันคิดถึงความตายใจหายวาบ เหมือนเกิดลาภตามทางกลางวิถี
หากว่าบุญเราทั้งหลายได้นายดี ไม่อินทรีย์ของเราเน่าอยู่ไพร
หากว่าเดชะบุญเจ้าคุณโข สู้ตอบโต้ท้องตราหามาไม่
ถ้าเหมือนเขาเมายศไม่อดใจ คงพาไพร่มาล้างเรี่ยทางเดิน
คนอื่นก็พูดกันเช่นฉันว่า เหล่าโยธาชวนกันสรรเสริญ
บ้างนบนอบขอบบุญเจ้าคุณเกิน บ้างอวยชัยให้เจริญยิ่งภิญโญ
ตัวฉันนั่งแล้วลองคิดตรองตรึก ถ้าปะศึกท่วงทีจะดีโข
ด้วยฝูงไพร่พร้อมพรั่งตั้งมโน แผลงเดโชเอาชนะกะศัตรู
ขอสนองพระเดชคุณอุดหนุนแท้ เจ้าคุณแม่ทัพนี้อารีอยู่
ค่อยเคลื่อนคลายหายเข็ญท่านเอ็นดู ช่วยชื่นชูชีวังเรายั่งยืน
เหล่าพวกไพร่พูดจาว่ากันวุ่น ขอแทนคุณท่านเมตตาจะผ่าฝืน
จะเอากายเป็นค่ายตับรับลูกปืน พูดกันดื่นเจียวอย่างนี้เห็นมีชุม

ถ้อยคำเหล่านี้ของนิราศหนองคาย แน่นอน ล้วนแล้วแต่ทีมแทงใจฝ่ายกองบัญชาการทัพทั้งสิ้น เพราะเป็นการยกความดีของฝ่ายหนึ่งขึ้นมาอ้างว่าช่วยให้รอดจากความตาย อันจะเกิดจากการบังคับของอีกฝ่ายหนึ่ง

นายทิมพรรณนามาเท่านี้แล้ว ยังไม่ลืมที่จะไปสรุปตบท้ายนิราศไว้อีกครั้งเป็นการย้ำหัวตาปู เขาลงท้ายนิราศของเขาว่า :

จบฉบับทัพเรื่องเมืองหนองคาย สิ้นจดหมายแกมนิราศคลาดสมร
ซึ่งตัวข้าผู้แต่งแสดงกลอน ขออวยพรแต่งไว้เรื่องไปทัพ
ล้วนความจริงไม่แกล้งมาแต่งปด ได้จำจดผูกพันจนวันกลับ
ถึงความร้ายการดีที่ลี้ลับ ได้สดับเรื่องหมดจดจำมา
ซึ่งบางพวกไม่ได้ขึ้นไปทัพ บางคนกลับผูกจิตริษยา
แล้วกล่าวโทษติฉินแกล้งนินทา ขอดค่อนว่ากองทัพเสียยับเยิน
ที่เหล่าพวกหูบ่าตากระสือ พังเขาลือเชื่อใจมิได้เขิน
พูดเสริมส่งเลยล้นไปจนเกิน อย่าด่วนเพลินเผลอพร่ำพูดลำพัง
คอยผูกใจผูกจิตคอยอิจฉา แอบนินทากองทัพอยู่ลับหลัง
ถ้าใครอยากรู้สิ่งที่จริงจัง จงวานพังข้อคำที่รำพัน
ทำอย่างนั้นผิดอย่างนี้ที่ตรงไหน ตัดสินให้เที่ยงแท้อย่าแปรผัน
ช่วยตริกตรองตั้งใจให้เป็นธรรม์ อย่าชวนกันนินทามุสาตาม
จงไล่เลียงสืบสวนให้ถ้วนถี่ ก็ย่อมมีผู้คนไปล้นหลาม
อย่ากล่าวโทษโฉดเขลาว่าเบาความ พูดซุ่มซ่ามโดยเดาเปล่าเปล่า
เอย

คำส่งท้ายนิราศนี้เองที่เป็นมูลเหตุให้ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์และรัชกาลที่ ๕ กล่าวโทษนายทิมว่า *"ด่าติเตียนกองทัพข้างท้ายหนังสือโดยคำหยาบคายเรี่ยวแรง"* ซึ่งจะเป็นสาเหตุให้นายทิมต้องถูกเฆี่ยนและจำคุก ดังจะเห็นได้ต่อไป

๕ . . .

เราได้เห็นมาแต่ต้นแล้วว่า นายทิม สุขยางค์ ได้เขียนนิราศหนองคายเป็นเงื่อนแง่กระทบถึง สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ไว้มาก ทั้ง ๆ ที่เราได้แต่เพียงฉบับที่ตัดทอนแล้วมาศึกษา ก็ยังมองเห็นได้ชัดว่าต้องมีที่ทำให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์โกรธแค้นอย่างที่สุดหลายแห่ง ฉะนั้นเมื่อสมเด็จเจ้าพระยา ฯ กล่าวฟ้องโทษนายทิมต่อรัชกาลที่ ๕ คำฟ้องจึงระบุโทษถึงตาย โดยยกคดีทำนองเดียวกันนี้ในครั้งอดีต มาเทียบเป็นแนวทางไว้ให้ตัดสินในต้นคำฟ้องว่า :

" . . . คนพูดสำนวนฟุ้งสร้านดังนี้ มีมาทุกแผ่นดิน แผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จางวางเสือทำหนังสือทิ้ง

ว่าหม่อมไกรสร ท่านก็เอาโทษ เจ้าพระยาบดินทรเดชาไปทัพเขมร หมื่นไวยเพงนอกราชการ นายเถื่อนคางแพะ พูดจาติเตียนแม่ทัพนายกอง ท่านก็เอาโทษถึงตายทั้งนั้น . . . ”

คดีตัวอย่างที่สมเด็จเจ้าพระยาฯ ยกขึ้นมาอ้างนั้น มีเรื่องราวอย่างไร เป็นเรื่องที่จะต้องค้นคว้ากันต่อไปในโอกาสอื่น เฉพาะที่นี้ เราก็เห็นได้ชัดว่า ผู้กล่าวฟ้องนั้น มุ่งหมายถึงชีวิตของนายทิม กวีปากคมผู้นี้ทีเดียว

รัชกาลที่ ๕ เอง เมื่อรับฟ้องแล้ว ก็ทรงกริ้วมาก รับสั่งให้เรียกตัวนายทิมมาสอบสวน ตั้งกระทู้ถาม เมื่อนายทิมรับเป็นสัตย์แล้วก็สั่งลงโทษในวันเดียวกันนั้นทันที ดังจะเห็นได้จากจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ประจำวันศุกร์ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๙ พ.ศ. ๒๔๒๑ ว่ามีเรื่องรับคำฟ้องและเรื่องสอบสวนตัดสินเรียบร้อยภายในวันเดียว ตอนตัดสินนั้น จดไว้ว่า :

“๗ พระยามหามนตรีถวายคำสารภาพอ้ายทิมผู้แต่งหนังสือนิราศหนองคาย ทรงเซ็นให้ลงพระราชอาชญา ๕๐ แล้วจำคุก พระยามหามนตรีกลับออกไปลงพระราชอาชญา ๕๐ แล้วจำคุกเดี๋ยวนั้น แล้วทรงกริ้วต่อไปมาก” (น. ๒๖๐)

ทำไมนายทิมจึงไม่ถูกลงโทษถึงตาย ?

นี่เป็นคำถามที่พอจะตอบได้ไม่ยากนัก ในประวัติหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม) ที่สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเขียนไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๙ ก็ได้ชี้เบาะแสไว้บ้าง แม้จะไม่โดยตรง ก็โดยอ้อม ดังนี้ :

"เมื่อจะแต่งประวัตินี้ ข้าพเจ้าได้เอาหนังสือนิราศหนองคายซึ่งได้ขอต้นฉบับจากหลวงพัฒนพงศ์ภักดี มาคัดไว้ในหอพระสมุดฯ ไม่ช้านัก มาอ่านตรวจดูโดยละเอียด เห็นว่าความที่กล่าวในหนังสือนิราศหนองคาย มีที่ร้ายแรงและเป็นฐานหมิ่นประมาทหลายแห่ง แม้มีผู้ใดแต่งเช่นนั้นออกโฆษณาในเวลาปัจจุบันเช่นนี้ ก็เห็นจะมีโทษตามประมวลกฎหมายอาญา *แต่เมื่ออ่านแล้วก็คิดว่าใช่วิสัยคนเช่นนายทิมทนาย แม้ชำนาญในการแต่งบทกลอนก็จะสามารถหรือจะกล้ากล่าวความลงเช่นนั้นได้ ตามความที่ข้าพเจ้าทราบถึงชำระกันครั้งนั้นความเข้าใจก็เป็นอย่างที่ว่า แต่นายทิมให้การยืนยันว่าแต่งด้วยปัญญาความคิดของตนเอง และปฏิเสธว่าไม่ได้มีผู้หนึ่งผู้ใดแนะนำสั่งสอนให้แต่ง ยอมรับผิดแต่ผู้เดียว*[๘] เมื่อพิจารณาได้ความเพียงเท่านั้น ลูกขุนจึงตัดสินให้จำคุกนายทิมผู้แต่ง

---

๘ อักษรเอนเป็นของข้าพเจ้า (สิทธิ ศรีสยาม).

และให้ทำลายหนังสือนิราศหนองคายที่พิมพ์โฆษณาเสีย นายทิมต้องติดคุกอยู่ ๘ เดือน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ยกโทษพระราชทาน จึงได้พ้นจากเวรจำ..."

ตรงที่ข้าพเจ้าใช้อักษรเอนไว้นั้น แสดงชัดว่า ในครั้งที่สอบสวนนายทิมนั้น ใคร ๆ ก็ไม่เชื่อว่านายทิมแต่งนิราศหนองคายกระทบกระเทียบโดยพลการตนเอง คนสอบสวนก็พยายามสาวสืบหาต้นตอผู้แนะนำเสี้ยมสอน แต่นายทิมรับเสียเองแต่ผู้เดียว

ใครเล่าคือคนที่อยู่เบื้องหลังนายทิม ?

คนคนนั้น มิใช่จะไม่มีใครรู้ ในครั้งนั้น ใคร ๆ ก็รู้ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ก็รู้ รัชกาลที่ ๕ ก็ทรงรู้ แต่ก็เป็นเรื่องน้ำท่วมปาก คนคนนั้นเป็นใคร จะรู้ได้จากบันทึกจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ประจำวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๙ ปีขาล สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ (วันที่ ๑๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๑) ดังนี้:

"๓ วันนี้รับสั่งกับเรา ด้วยได้ทราบข่าวว่าสมเด็จเจ้าพระยา เจ้าพระยาสุรวงศ์ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ ชมพระปัญญาในล้นเกล้า ฯ มาก ว่าชำระความเรื่องนิราศหนองคายรวดเร็วดี

รวบหัวรวบท้ายไม่ยืดยาวได้ *ไม่ถึงเจ้าพระยามหินทรประการหนึ่ง ถ้าข้าเจ้าพระยามหินทรก็จะออกขวาง ๆ รี ๆ ท่านคิดไม่เห็นว่าจะแล้วในคำนั้น ๆ*[๙] เราก็ได้กราบบังคมทูลว่า ได้ทราบมาจากจ่ายงว่า *เจ้าพระยามหินทรก็คิดถึงพระเดชพระคุณมาก เห็นว่ายังจะทรงชุบเกล้าฯ เลี้ยง ทรงประคับประคองไม่ให้ถึงตัว*[๑๐] แต่โกรธข้างโน้นมากว่าจงล้างจงผลาญ. . ." (น. ๒๖๗)

ในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันประจำวันอังคารขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๙ ปีขาล สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ (วันที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๔๒๑) ก็มีความชี้ไว้เช่นเดียวกันว่า

". . . เจ้าพระยามหินทรเล่า ก็หัดละครเล่นเรื่องราชาธิราช เมื่อลูกพระเจ้าอังวะประสูติบุตรสมิงพระรามเป็นเจ้าฟ้า ทำเครื่องประสูติเปรียบดังนี้ เทพยดาก็บังเอิญให้ช่วยตกต่ำ ได้ความทุกข์สิ้นเกียรติยศปรากฏแก่ตา คือเจ้าพระยามหินทรนั้นเล่าต้องเป็นที่เจ็บใจเรื่องละครที่สมเด็จเจ้าพระยาว่าที่บ้านพระยามนตรี ที่ ๑ เรื่องลูกเขยกับลูกสาวต้องแตกกันเพราะมีชู้กลางเมือง ที่ ๒ *เรื่องนิราศหนองคาย*[๑๑] ที่ ๓. . ." (น. ๒๗๒)

---

๙ อักษรเอนเป็นของข้าพเจ้า (สิทธิ ศรีสยาม).
๑๐ อักษรเอนเป็นของข้าพเจ้า (สิทธิ ศรีสยาม).
๑๑ อักษรเอนเป็นของข้าพเจ้า (สิทธิ ศรีสยาม).

จากจดหมายเหตุพระราชกิจรายวันเหล่านี้ เรารู้ชัดว่า ผู้ที่อุ้มชูหนุนให้นายทิมทำนิราศกระทบถึงสมเด็จเจ้าพระยาฯ คือ เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง และเหตุที่รัชกาลที่ ๕ รีบชำระสอบสวนความตัดสินนายทิมแล้วเสร็จในวันเดียว ก็เพราะเกรงเจ้าพระยามหินทรฯ จะออกขวาง

ฐานะของเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงที่ทำให้ทุกฝ่ายเกรงมากอยู่นั้น ก็ตรงที่เจ้าพระยาผู้นี้ เป็นบุตรบุญธรรมของรัชกาลที่ ๔ ซึ่งทรงชุบเลี้ยงมาแต่ยังทรงผนวชเป็นภิกษุภาวะ และได้ช่วยคิดการมาจนรัชกาลที่ ๔ ช่วงชิงได้ราชบัลลังก์มา เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๔ นั้น เจ้าพระยามหินทรฯ ยังเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ เป็นผู้คุมกำลังทหาร มีอำนาจสิทธิ์ขาดทั่วไป[๑๒] ใคร ๆ จึงยำเกรงมาก แม้ชราภาพในรัชกาลที่ ๕ ก็ยังอยู่ในฐานะเทิดทูน และได้รับการยกย่องเท่าเทียมกับพระเจ้าลูกเธอของรัชกาลที่ ๔ ดังในนิราศหนองคายได้เขียนเล่าไว้ว่า เมื่อกองทัพเจ้าพระยามหินทรฯ ยกไปถึงหาดพระยาทศ รัชกาลที่ ๕ ได้ให้เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ถือราชหัตถเลขา และของต่าง ๆ ขึ้นไปประทาน ในนั้นมี *"น้ำมันหอมพระจอมเกล้าฯ"* ของรัชกาลที่ ๔ ทรงเสกเป่าไว้สำหรับประทานพระเจ้าลูกเธอ

---

๑๒ ดูหนังสือ "ชานพระศรี" ของเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง กรมศิลปากร ๒๕๐๓.

เมื่อไปทัพประทานไปด้วย ในพระราชหัตถเลขากำกับไปนั้นบอกว่า ให้น้ำมันหอมนี้มาก็เพราะยกย่องเจ้าพระยามหินทร ฯ เป็นบุตรบุญธรรมของรัชกาลที่ ๔ มาแต่เดิม นิราศหนองคายเขียนไว้ดังนี้:

อีกกับน้ำมันหอมพระจอมเกล้าฯ ทรงเสกเป่าไว้เลิศประเสริฐเหลือ
ดอกไม้ร้อยแปดอย่างไม่จางเจือ กลั่นเอาเหงื่อทำน้ำมันด้วยบรรจง
ไว้บำเรอลูกเธอเสด็จทัพ เป็นที่นับถือความตามประสงค์
ได้ป้องกันสรรพภัยที่ในดง ออกณรงค์ไม่ต้องคิดมีจิตกลัว
ด้วยเจ้าคุณมีชื่อลือทุกเวียง เป็นบุตรเลี้ยงพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จึงประทานน้ำมันมากันตัว ครั้นอ่านทั่วราชหัตถ์จัดจำเนียร

(น. ๑๙)

ทางฝ่ายเจ้าพระยามหินทร ฯ นั้น ก็ดูพยายามแสดงความจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ ๔ เป็นเกราะแก้วกำบังกาย และเป็นเครื่องเชิดชูเกียรติยศอยู่เสมอ ขณะไปทัพก็มีการทำบุญวัน "*พระจอมเกล้าเจ้านิพพาน*" (นิราศหนองคาย น. ๒๒) มีการสมโภช "*พระบรมทนต์*" (ฟัน) ของพระจอมเกล้า ฯ (นิราศหนองคาย น. ๖๐, ๘๒, ๑๐๓) และฝนไม่ตกก็ "*คิดถึงคุณทูลกระหม่อมพระจอมเกล้า ฯ*" (นิราศหนองคาย น. ๙๕) ดังนี้เป็นต้น

ด้วยฐานะของเจ้าพระยามหินทร ฯ ดังกล่าวนี้ เรื่องนิราศหนองคายจึงลงเอยอย่างรวบรัด นายทิมรอดตายไป ถูกโบยเพียง ๕๐ และต้องจำคุกเพียง ๘ เดือน ส่วนหนังสือนิราศหนองคายนั้น มีคำสั่งให้เผาและทำลาย

๖...

เรื่องนิราศหนองคายในครั้งนั้น มิใช่เรื่องเล็ก ๆ เป็นเรื่องอื้อฉาวพอสมควร สมกับที่เป็นนิราศที่แหวกกรอบประเพณีสังวาสออกมาเกี่ยวข้องกับการเมือง

ราชกิจจานุเบกษา หนังสือพิมพ์ข่าวราชการ ซึ่งนับว่าเด่นที่สุดในยุคที่มีหนังสือพิมพ์ไม่กี่ฉบับนั้น ได้ลงประกาศเรื่องนี้ไว้ใน "เล่มที่ ๕ นำเบอร์ ๑๕๓ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๕ ค่ำ ปีขาล สัมฤทธิศก ๑๒๔๐ ฉบับที่ ๒๐ ตอนที่ ๒" ดังนี้

ข่าวส่งอ้ายทิมไว้ ณ คุก

ณ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีขาล สัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๔๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับพระที่นั่งบรมราชสฐิตยมโหฬาร มีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งพระยามหามนตรี

ศรีองครักษ์เจ้ากรมพระตำรวจในขวา ให้เอาตัวอ้ายทิม ขุนพิพิธภักดี ในกรมพระสุรัสวดี เป็นคนคิดนิราศหนองคายถ้อยคำฟุ้งซ่านร่านระเหลือเกินมากนัก ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยน ๕๐ จำขังคุกไว้ และหนังสือนิราศหนองคายที่ตีพิมพ์เย็บเป็นเล่มไว้นั้น ใครได้ซื้อมาอ่านมาฟัง ให้พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองเก็บเอามาเผาไฟเสียให้สิ้น อย่าให้มีเป็นแบบฉบับเหลืออยู่ได้ พระยามหามนตรีศรีองครักษ์รับพระบรมราชโองการ นำเอาตัวอ้ายทิม ขุนพิพิธภักดี ลงพระราชอาญาเฆี่ยน ๕๐ ที ส่งหลวงพัสดีกลางจำขังคุกไว้.

จากนี้จะเห็นได้ว่า ในวงการปกครองของศักดินาครั้งนั้น ตกอกตกใจมาก และก็ได้ทำอย่างเดียวกับที่ชนชั้นปกครองทุกสมัยทั้งอดีตและปัจจุบันมักกระทำต่อหนังสือที่ตนไม่พึงประสงค์ คือ : "*เก็บเอามาเผาไฟเสียให้สิ้นอย่าให้มีเป็นแบบฉบับเหลืออยู่ได้*"

แต่การกระทำของพวกข้าราชบริพาร และการประกาศเรื่องตูมตามอื้อฉาวของเจ้าพนักงานฝ่ายโฆษณา คือ *กรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ* ผู้เป็นบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ ราชกิจจานุเบกษา ออกจะเป็นการตื่นเต้นอยู่มาก และไม่ระมัดระวังการเสนอข่าวให้แนบเนียน เป็นการฟ้องตัวเองให้คนที่มีความ

คิดมองเห็นลักษณะการบีบบังคับสิทธิทางการเขียน โฆษณาของประชาชน รัชกาลที่ ๕ ซึ่งเห็นว่าควรดำเนินการให้แนบเนียน จึงทรงกริ้วการเสนอข่าวของหนังสือราชกิจจานุเบกษามาก จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ประจำวันจันทร์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๙ จึงมีจดไว้ว่า

"๙ ทอดพระเนตรเห็นราชกิจจาซึ่งออกวันนี้ หน้า๑๕๓ ที่ ๒๐ ว่าด้วยนิราศหนองคาย เพ้อเจ้อว่าเป็นมีพระบรมราชโองการให้เก็บฉบับเผา ที่จริงไม่ได้ทรงสั่ง กริ้วว่าลงผิด ดูเป็นสั่งการสั่งงานไม่ประมาณการไป รับสั่งให้หากรมขุนบดินทรมา แล้วออกขุนนาง ทรงกริ้วมาก รับสั่งต่อไปต้องเอาโทษ ถ้าจะลงอะไรแปลกประหลาดให้มาถามก่อน" (น. ๒๙๙)

ในวันรุ่งขึ้น จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน จดไว้อีกว่า :

"๑ ทรงร่างประกาศไปลงพิมพ์ราชกิจจาว่าด้วยนิราศหนองคาย พระศรีสุนทรเป็นผู้รับพระบรมราชโองการส่งไปวันศุกร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๙ " (น. ๒๙๙)

ประกาศที่รัชกาลที่ ๕ ทรงร่างเอง และส่งไปลงพิมพ์ในราชกิจจานุเบกษานั้น มีพิมพ์อยู่ในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ ๕ นำเบอร์ ๑๖๑ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๑๒ ค่ำ ปีขาลสัมฤทธิศก ๑๒๔๐ แผ่นที่ ๒๑ ตอนที่ ๑ ดังนี้ :

ประกาศ

เรื่องอ้ายทิมแต่งนิราศ ฯ

ด้วยพระศรีสุนทรโวหารเจ้ากรมพระอาลักษณ์รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า อ้ายทิม ขุนพิพิธภักดี ในกรมพระสุรัสวดี คิดหนังสือนิราศว่าด้วยกองทัพ ซึ่งจะยกขึ้นไป ณ เมืองหนองคาย เพื่อจะป้องกันรักษาพระราชอาณาเขต ตามราชประเพณีมาแต่ก่อน อ้ายทิมบังอาจแต่งหนังสือ ออกพระนามพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินตัดทอนแทรกเปลี่ยนถ้อยคำเจือลงในกลอน แลกล่าวความกระทบกระเทือนถึงท่านผู้บัญชาราชการแผ่นดิน แลผู้อื่น ๆ โดยถ้อยคำหยาบคาย ยกย่องเหตุซึ่งได้ขัดขวางราชการแผ่นดินขึ้นเชิดชูไปต่างๆ จึงทรงพระราชดำริพร้อมด้วยท่านเสนาบดีว่า ราชประเพณีแต่ก่อนมีการทัพศึกมาเวลาใด พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแลท่านเสนาบดี ก็ปรึกษาพร้อมกันจัดกองทัพไปรับรองป้องกันพระราชอาณาเขต หามีผู้ใดขัดขวางแลติเตียนเหลือเกินดังนี้ได้ไม่ ถ้ามีผู้ใดพูดจาดังนี้ในเวลามีการทัพ ก็จะต้องมีโทษถึงประหาร

ชีวิตตามพระราชกำหนดกฎหมาย บัดนี้ อ้ายทิม มาทำหนังสือว่ากล่าวเหลือเกิน เท็จบ้างจริงบ้าง เป็นการหมิ่นประมาทต่อราชการแลท่านผู้บัญชาการ จะเป็นแบบอย่างต่อไปภายหน้า เมื่อมีราชการทัพศึก ก็จะบังคับบัญชาได้โดยยาก จึ่งให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนอ้ายทิม ๕๐ ที ส่งตัวไปจำไว้ ณ คุก อย่าให้ผู้ใดเอาเยี่ยงอย่าง แลหนังสือฉบับนี้เป็นหนังสือขัดขวางต่อราชการแผ่นดิน เป็นที่หมิ่นประมาทในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แลท่านเสนาบดีผู้ซึ่งมีกตัญญูต่อแผ่นดิน แลยำเกรงนับถือในพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน แลท่านเสนาบดีซึ่งช่วยรักษาแผ่นดินอยู่ ก็หาควรจะอ่านจะเก็บหนังสือนี้ไว้ไม่ ด้วยเป็นที่ขัดขวางต่อราชการแผ่นดิน แลเป็นที่หม่นหมองต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินแลท่านเสนาบดี ต้นร่างหนังสือฉบับนี้ ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้เรียกมาทำลายเสีย ฉบับที่ตีพิมพ์แล้วยังไม่ได้ขายไปนั้น ให้ผู้ซึ่งส่งไปลงพิมพ์ซื้อมาทำลายเสียทั้งสิ้น แต่หนังสือที่ได้ซื้อไปแต่ก่อนแล้วนั้น ถ้าผู้ใดยังมีหนังสือนั้นก็ให้ฉีกทำลายเสีย อย่าให้ติดเป็นแบบอย่างอยู่ในแผ่นดินสืบไป ประกาศมา ณ วันอังคาร เดือน ๙ แรมเจ็ดค่ำ ปีขาล สัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๔๐ เป็นวันที่ ๓๕๗๐ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

หนังสือราชกิจจานุเบกษา ฉบับที่ ๒๐ หน้า ๑๕๓ ว่าด้วยเรื่องนิราศหนองคายนี้ ผู้ซึ่งลงพิมพ์ว่าหาถูกต้องตามกระแสพระบรมราชโองการไม่ ให้ผู้อ่านเชื่อประกาศนี้แทนเถิด.

ในประกาศฉบับใหม่นี้ ได้ความว่าเรียกต้นร่างหนังสือมาทำลายและให้ *ผู้ซึ่งส่งไปลงพิมพ์* ซื้อหนังสือนิราศหนองคายที่ยังค้างอยู่ในโรงพิมพ์มาทำลายเสียทั้งสิ้น

"*ผู้ซึ่งส่งไปลงพิมพ์*" ที่จะต้องไปซื้อหนังสือนิราศหนองคายมาทำลายนั้น คือเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง

จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ประจำวันจันทร์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๙ (วันที่ ๒๖ สิงหาคม) จดถึงเรื่องนี้ไว้ว่า:

"๑ จมื่นทิพเสนาเฝ้าถวายหนังสือพระยามหามนตรีกับต้นฉบับนิราศหนองคาย ๔ เล่ม ในหนังสือจ่าให้จมื่นทิพเสนาเชิญพระราชหัตถ์ไปให้เจ้าพระยามหินทรดู เจ้าพระยามหินทรได้ส่งต้นฉบับมา ๔ เล่ม แจ้งว่าหนังสือที่ตีพิมพ์ที่โรงพิมพ์หมอสมิธนั้น เจ้าพระยามหินทรได้ไปซื้อมาแล้วเป็นสมุดใบปกแข็ง ๕๗ เล่ม ใบปกลายศิลา ๑๒๗ เล่ม ใบปกเขียว ๑๗๘ เล่ม รวม ๓๖๒ เล่ม กับหนังสือยังไม่ได้เย็บอีก ๑๐ ยก ประ

ม่าณ ๑๐๐ เล่ม ได้ส่งไปที่พระยารองเมือง แต่วันเสาร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๙ แกไปถามพระยารองเมืองว่าจริงแล้วจะทำบัญชีทูลเกล้าฯ ถวาย" (น. ๓๑๐)

ในจดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน วันเดียวกันนั้น ได้จดไว้อีกในตอนท้ายว่า:

"๗...(หนังสือพระยามหินทร)...อีกฉบับหนึ่ง ว่าด้วยนิราศหนองคาย แกได้เก็บรวบรวมมาก่อนที่จมื่นทิพเสนานำพระราชหัตถ์ไป ได้ไปส่งพระยาราชรองเมืองเสียแล้ว แต่วันเสาร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๙ คงได้ส่งจมื่นทิพเสนาต้นฉบับมา ๔ เล่ม"

เป็นอันว่า หนังสือนิราศหนองคายที่โรงพิมพ์หมอสมิทบางคอแหลม ทั้งที่เย็บเล่มแล้ว และยังไม่ได้เย็บเล่ม รวมราวเกือบ ๕๐๐ เล่ม ถูกซื้อเก็บมาส่งหลวงเพื่อทำลาย เข้าใจว่าจะเป็นที่ขายไปแล้วไม่กี่เล่ม เพราะในสมัยนั้น หนังสือเรื่องหนึ่ง ๆ พิมพ์กันไม่กี่เล่มนัก หนังสือเรื่อง "ชานพระศรี" ของเจ้าพระยามหินทรฯ ซึ่งพิมพ์ที่โรงพิมพ์อักษรพิมพการ ซึ่งกรมหมื่นอักษรศาสนโสภณกำกับการอยู่ ก็พิมพ์ขึ้น ๑๐๐ ฉบับเท่านั้น ฉะนั้น หนังสือ "นิราศหนองคาย" ฉบับแท้และดั้งเดิมของโรงพิมพ์หมอสมิธนี้ ถ้าปัจจุบันนี้ตกอยู่แก่ผู้ใด

ก็ควรที่จะรักษาไว้อย่างดี และแลกเปลี่ยนเป็นวิทยาทานแก่กันตามสมควร แน่นอน การนี้ย่อมเป็นการส่งเสริมวรรณคดีของประชาชนไทยที่มีค่าให้ดำรงอยู่ได้ยาวนาน เพื่อวันคืนที่จะได้ศึกษากันอย่างเสรีและกว้างขวางอีกด้วย.

๗...

นิราศหนองคายนั้น ถ้าลำพังจะมีแต่ลักษณะที่เป็นอาวุธทางการเมืองของฝ่ายเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง สำหรับโต้ตอบสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เท่านั้น ความน่าสนใจก็ยังคงจะไม่มีสูงเท่าไรนัก แต่ตามที่ได้อ่านตรวจดูแล้วเห็นได้ว่ายังมีลักษณะเป็นอาวุธสำคัญทางการเมืองด้านอื่นอีก นั่นคือ เป็นอาวุธทางวรรณคดีของพวกชนชั้นกลางที่เริ่มก่อกำเนิดขึ้นโต้ทานกับกรอบประเพณีอันอึดอัด และการปกครองรวบอำนาจของศักดินา ตลอดจนความฉ้อราษฎร์บังหลวง เน่าเฟะในวงราชการ

นายทิม โดยชีวิตส่วนตัวของเขา เป็นข้าช่วงใช้ที่ซื่อสัตย์ ที่เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรงชุบเลี้ยงมาทั้งตระกูล และ

รักใคร่จงรักภักดีต่อเจ้าพระยามหินทร ฯ อย่างสุดชีวิต ดังได้เห็นคดีเรื่องนิราศหนองคายนี้พิสูจน์มาแล้ว แต่ถ้าว่าโดยทางชีวิตทางสังคม นายทิมเกิดในตระกูลพ่อค้า[๑๓] และในความสำนึกทางสังคมของเขาแล้ว บางส่วนมีแนวคิดอัน *เสรี* แบบชนชั้นกลางครอบงำอยู่ ความรู้สึกแบบเสรีนิยมบางส่วนนี้ทำให้เขารักความเป็นธรรม ชิงชังการใช้อำนาจบาตรใหญ่ของพวกเจ้าขุนมูลนายศักดินา มีจิตใจเรียกร้องมนุษยธรรม แต่เขาก็ยังติดตังอยู่กับเจ้าขุนมูลนายศักดินา เพราะผลประโยชน์ส่วนตัวของเขาผูกพันอยู่กับเจ้าพระยามหินทรฯ ฉะนั้น ในขณะที่เขาเปิดโปงความอยุติธรรม การกดขี่บีบบังคับ ฉ้อราษฎร์บังหลวงความไร้มนุษยธรรม เขาก็มิได้เรียกร้องการต่อสู้อะไรนอกเหนือไปกว่าการวิงวอนให้พวกเจ้าขุนมูลนายมีเมตตาธรรม มีมนุษยธรรม กรุณาต่อไพร่เท่านั้น รูปแบบของคนประเภทนายทิมนี้ เป็นรูปแบบธรรมดาที่เริ่มเกิดมีขึ้นในยุคสมัยแรก ๆ ที่ความคิดแบบเสรีนิยมเริ่มก่อรูปขึ้น ฉะนั้นเราจึงไม่ควรประหลาดใจอันใดที่จะได้พบว่า นายทิมเปิดโปงวิพากษ์วิจารณ์ความไม่ดีงามของสังคมเจ้าขุนมูลนายไว้รอบทิศ เพียงเพื่อจะมาลงเอย

---

๑๓ จากประวัตินายทิม ของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่เคยคัดมาลงไว้แล้ว.

ด้วยการสรรเสริญเยินยอเจ้าพระยามหินทร ฯ ผู้เป็นนายว่าเป็นคนดีที่สุดในโลกเท่านั้น

ถึงกระไรก็ดี ทรรศนะแบบเสรีและรักความเป็นธรรมของนายทิม ที่ได้มีบทบาทผลักดันให้นายทิมจดและวิจารณ์ความเน่าแฟะของสังคมไว้มากมายนั้น ได้เป็นเอกสารล้ำค่าที่เผยให้เราได้เห็นความเป็นจริง ของสังคมไทยส่วนหนึ่งในยุครัชกาลที่ ๕ ที่เรามักจะได้ยินอ้างกันเสมอว่า "ยุคเก่า ๆ นั้นบ้านเมืองสงบสุข คนมือสะอาด ไม่มีการคดโกง คอร์รัปชั่นข้าราชการเป็นพวกผู้ดีจริง ๆ ไม่มีสกปรก ฯลฯ"

นายทิม เปิดฉากนิราศหนองคายของเขาดุเดือดพอดูในหน้าแรกเท่านั้น เขาก็เริ่มเปิดโปงการรีดไถ ฉ้อราษฎร์บังหลวง เข้าให้แล้วอย่างโจ๋งครึ่ม ในเรื่องการเกณฑ์ไพร่ไปเป็นทหาร

"สั่งเกณฑ์เลขสมฉกรรจ์พันทนาย ทั้งเลขจ่ายตามกรมระดมกัน
เกณฑ์เลขทาสทั้งที่มีค่าตัว ดูนุงนัวนายหมวดเร่งกวดขัน
ผู้ที่เป็นมูลนายวุ่นวายครัน บ้างใช้ปัญญาหลอกบอกอุบาย
ว่าตัวทาสหลบลี้หนีไม่อยู่ ข้างเจ้าหมู่เกาะตัวจำนำใจหาย
ที่ตัวทาสหนีจริงวิ่งตะกาย ทำวุ่นวายยับเยินเสียเงินทอง

เกณฑ์ขุนหมื่นขึ้นใหม่ในเบี้ยหวัด ขุนหมื่นตัดเกณฑ์ตามสามเอาสอง
ท่านนายเวรเกณฑ์กวดตาม เอาข้าวของเงินตราบัญญาดี

หมวดกอง

เหล่าพวกขุนหมื่นไพร่ต้องไปทัพ ที่มีทรัพย์พอจะจ่ายไม่หน่ายหนี
สู้จ้างคนแทนตัวกลัวไพรี ที่เงินมีเขาไม่อยากจะจากจร"

ความว่า เมื่อจะยกกองทัพไปปราบฮ่อ ได้เกณฑ์ไพร่ไปทัพเป็นขนานใหญ่ พวกไพร่ที่สังกัดอยู่ในบัญชีของเจ้าขุนมูลนายต่าง ๆ ซึ่งยังมิได้เป็นคนในบัญชีของกษัตริย์ คือที่เรียกว่า *ไพร่สม* หรือ *เลกสม* ก็ถูกเกณฑ์เอาตัวมาใช้งานพระราชสงคราม พวกเจ้าหมู่มูลนายต้องยื่นบัญชีและตัวคนส่งมาให้ครบจำนวนตามเกณฑ์ ส่วนพวก *ไพร่หลวง* ที่กษัตริย์ตั้งกองเอาน้ำหมึกไปสักข้อมือลงทะเบียนมาเป็นไพร่สังกัดงานของในหลวง และได้จ่ายไปทำราชการตามกรมต่าง ๆ หรือจ่ายไปเป็นคนสังกัดของเสด็จในกรมต่าง ๆ คือที่เรียกว่า *เลกจ่ายตามกรม* ต้องถูกระดมมาตามจำนวนที่กะ นอกจากนี้ยังมี *เลกทาส* คือเป็นไพร่หลวงที่ปรกติเป็นอิสระหากินเลี้ยงตน และต้องไปเข้าเวรทำงานให้ในหลวงเป็นบางเดือน (เรียกว่า *เข้าเดือน* ปีละ ๖ เดือน ก็มี ๓ เดือนก็มี แล้วแต่ยุคสมัย) แต่ไปขายตัวเป็นทาสนายเงินไว้ พวกนี้จึงหมดอิสระ โดยปรกติต้องทำงานให้นาย

เงิน พอถึงเดือนเวรก็ต้องไปทำงานให้ในหลวง จึงเรียกว่า *เลกทาส* พวกนี้ก็ต้องถูกเกณฑ์ตัวไปทัพเช่นกัน เมื่อถูกเกณฑ์เข้า พวกนายเงินเจ้าทาสก็เกรงจะขาดคนทำงาน กลัวเสียผลประโยชน์ส่วนตัว พากันบิดพริ้วรายงานว่าตัวทาสนั้นหลบหนีค่าตัวไปแล้ว จะได้ไม่ต้องส่งตัวทาส ทางเจ้าหมู่ไพร่ถือบัญชีคนอยู่เล่า เรื่องจะยอมแทงว่าคนสูญง่ายๆ เป็นไม่มี ก็ต้องทำขู่จับตัวนายเงินเจ้าทาสเป็นจำนำ ทางนายทาสก็อุดเงินเป็นค่าแทงบัญชีเสียหน่อย ก็เป็นอันหมดเรื่อง

ส่วนพวกตัวขุนหรือหมื่น ซึ่งเป็นพวกนายทหารชั้นผู้น้อย ก็มีการเกณฑ์และคัดเลือกเข้ากองทัพ โดยเกณฑ์จากคนมีความรู้ พวกขุนหมื่นนี้ผิดกับพวกไพร่สม ไพร่หลวง หรือเลกทาสที่เป็นไพร่พล (พลทหาร) คือพวกไพร่พลนั้นไม่มีเบี้ยหวัด (เงินปี มิใช่เงินเดือน) เป็นการเกณฑ์แรงไปรบเปล่า ๆ เหมือนอย่างเกณฑ์แรงทำนาโดยปรกติ จ่ายให้แต่เสบียงและอาวุธ แต่พวกขุนหมื่นนี้ มีงบประมาณจากพระคลังหลวงตั้งเบี้ยหวัดไว้ ใครเป็นขุนหมื่นมีบรรดาศักดิ์ ก็ได้รับเงินปี พอตั้งงบมาให้เกณฑ์คนเป็นขุนหมื่น พวกมีหน้าที่เกณฑ์แทนที่จะเกณฑ์เต็มจำนวน กลับเบียดบังเกณฑ์แต่น้อยเพื่อบังกินงบเบี้ยหวัด "...เกณฑ์ขุนหมื่นขึ้นใหม่ในเบี้ยหวัด

ขุนหมื่นตัดเกณฑ์ตามสามเอาสอง . . .” นายทิมจดไว้นี้ถ้าจริงก็เกณฑ์เพียงสองในสามของเงินงบเบี้ยหวัดเท่านั้น เมื่อคนขาดเช่นนี้ จะทำอย่างไรจึงจะมีคนให้นายตรวจมาตรวจว่าครบจำนวน ข้อนี้ไม่ยาก “เงิน” จัดการได้ตามเคย นายเวรผู้ตรวจย่อมไม่แข็งไปกว่าเงิน ทั้งๆ ที่คนไม่ครบ พวกนายเวรก็ตรวจว่าเต็มหมวดเต็มกอง ใช้ปัญญาหากิน นายทิมจึงจดไว้ว่า . . . “ท่านนายเวรเกณฑ์กวดเต็มหมวดกอง เอาข้าวของเงินตราปัญญาดี”

ส่วนพวกที่ถูกเกณฑ์เป็นขุนเป็นหมื่นเป็นไพร่จะต้องไปทัพ ที่มีเงินไม่อยากไปตาย ก็เอาเงินออกจ้างคนแทนตัวให้ไปรบแทน “ที่มีทรัพย์พอจะจ่ายไม่หน่ายหนี สู้จ้างคนแทนตัวกลัวไพรี” นี่คือความเน่าเฟะ การรีด ไถฉ้อราษฎร์บังหลวงในกองทัพสมัยรัชกาลที่ ๕

นอกจากการฉ้อราษฎร์บังหลวงในการเกณฑ์คน ยังมีการฉ้อราษฎร์บังหลวงในการซื้อเสบียงกองทัพ เรื่องนี้เกิดขึ้นที่ *สีคิ้ว* คือ อำเภอสีคิ้ว ในจังหวัดนครราชสีมาปัจจุบันนี้ เรื่องมีว่า พวกข้าราชการเมืองสีคิ้วฉ้อราษฎร์โดยเที่ยวอ้างอาญาทัพ เก็บข้าวสารจากประชาชนทุกครัวเรือน แทนที่จะซื้อแล้วนำข้าวสารนั้นมาขายให้แก่กองทัพ นายทิมจดไว้ว่า:

"ยังมีผู้มาฟ้องร้องเจ้าคุณ ว่ากรมการทำวุ่นขึ้นในแขวง
ด้วยข้าวสารซื้อหาราคาแพง ใจโกงแกล้งเก็บข้าวสารทุกบ้านเรือน
ว่าจะไปจำแนกแจกกองทัพ ทำสับปลับโกงใหญ่ใครจะเหมือน
คิดเบียดเบียนผันแปรให้แชเชือน อ้างบ้ายเปื้อนกองทัพอัประมาณ
เจ้าพระยาแม่ทัพสดับเรื่อง บัญชาเยื้องถามไถ่ปราศรัยสาร
สั่งขุนศรีกระดาลพลคนชำนาญ เป็นตระลาการชำระความถามซัก
ท่านขุนศรีคำนับรับบัญชา แล้วออกมาถามไถ่ให้ประจักษ์
กรมการรู้ตัวคิดกลัวนัก ไม่เยื้องยักสารภาพลงกราบลน
ท่านขุนศรีเรียกเอาซึ่งข้าวสาร คืนชาวบ้านก็มารับอยู่สับสน
ล้วนยกมือไหว้ทั่วทุกตัวคน ต่างก็ขนข้าวสารไปบ้านเรือน"

นอกจากนั้น ยังมีการฉ้อราษฎร์บังหลวงในการเกณฑ์พาหนะที่ใช้ในทัพจากประชาชน เรื่องนี้เกิดขึ้นที่เมืองนครราชสีมา นายทิมเขียนว่า:

"หลวงภักดียกกระบัตรคนจัดเจน จึงกะเกณฑ์หมายไปไม่ฉงน
แล้วเร่งเกณฑ์เกวียนช้างโคต่างคน หัวเมืองบนสมทบทัพให้ฉับพลัน

กรมการเร่งรัดจัดมาส่ง ไม่ใหลหลงรีบรวดการกวดขัน
ต้องรีบรัดจัดหามาให้ทัน บ้างผ่อนผันหากินจิตยินดี
ราษฎรที่มีข้างโคต่างเกวียน บ้างถูกเฆี่ยนด้วยนำช้างโคต่างหนี
ราษฎรยับเยินบ้างเงินมี เสียให้ที่กรมการท่านผู้เกณฑ์
กรมการได้ที่ดีใจหาย ผู้จัดจ่ายหน้าแดงเป็นแสงเสน
ได้เงินทองของตระการข่านกระเซ็น ด้วยจัดเจนเคยฉ้อพอสบาย
ที่เกวียนดีมั่นคงไม่ส่งให้ ยักยอกไว้ซ่อนเร้นไม่เห็นหาย
ให้แต่เกวียนจวนจักหักทลาย โคเกือบตายผอมเต็มทีมีแต่โครง
จึงจัดจ่ายให้กับกองทัพมา พวกเราว่าเหลือทนบ่นโขมง
กรมการเต็มแค้นช่างแสนโกง ที่ปากโป้งด่าว่านินทาดัง"

พอจะสรุปได้ว่า ในการยกทัพจากกรุงเทพ ฯ ไปรบฮ่อ ณ เมืองหนองคายคราวนั้น ถ้ามีการประมูล การซื้อ การเกณฑ์กันครั้งใด เป็นต้องมีการ "กิน" กันขนานใหญ่ทุกครั้ง สภาพของการฉ้อราษฎร์บังหลวงในยุคนั้น ก็ดูวิธีการจะไม่ผิดกับ "การคอร์รัปชั่น" ในสมัยปัจจุบันนี้เท่าใดนัก ฉะนั้น การที่มีพวก ***โบราณนิยม*** (Conservative) ผู้ฝันถึง

วันคืนเก่า ๆ อวดอ้างอยู่เสมอ ๆ ว่าในสมัยศักดินา บ้านเมืองไม่มีการฉ้อราษฎร์บังหลวง พวกขุนนางต่างมาจากชนชั้นผู้ดีมีตระกูล มั่งมีศรีสุขแล้ว ไม่ต้องฉ้อราษฎร์บังหลวงกินเช่นนี้จึงเป็นการกล่าวที่ถือโอกาสกล่าวขึ้นโดยที่เห็นว่าเอกสารที่บันทึกการคอร์รัปชั่นในสมัยก่อนไม่ค่อยจะมีตกเหลืออยู่เท่านั้น.

๘...

นอกจากการฉ้อราษฎร์บังหลวงแล้ว นายทิมยังได้บันทึกเรื่องราวเปิดโปงการใช้อำนาจในตำแหน่งหน้าที่ กดขี่ ข่มเหงประชาชน ไพร่ ทาส การขังและฆ่าทิ้ง เรื่องนี้เป็นเรื่องยืดยาว นายทิมได้เล่าไว้โดยละเอียดตั้งแต่ต้นคดี

เรื่องเกิดขึ้นที่เมืองนครราชสีมา ขณะที่กองทัพรอคอยเดินทางขึ้นไปหนองคายอยู่นั้น เจ้าพระยามหินทร ฯ เห็นไพร่พลคิดถึงบ้าน ไม่มีความสุข จึงคิดจัดละครขึ้น ตัวละครคือพวกไพร่ในกองทัพเป็นละครผู้ชายล้วน แสดงกันเป็นเครื่องบันเทิงใจและบำรุงขวัญกองทัพ

เมื่อเล่นละครขึ้น พวกชาวบ้านชาวเมืองก็นิยม เพราะละครของเจ้าพระยามหินทร ฯ นั้น ลือชื่ออยู่ในกรุงเทพ ฯ มา

นานแล้ว เมื่อมาอำนวยการฝึกซ้อมตั้งวงขึ้นที่นครราชสีมา ก็ย่อมแน่ใจได้ว่าต้องเป็นละครชั้นดี... "พวกละครตัวดีมีฝีมือ ได้ฝึกปรือซ้อมประสมเล่นคมขึง"

ละครผู้ชายวงนี้ เล่นอยู่ไม่ช้า ก็มีแฟนละครสาว ๆ ตอมกันเกรียว ทำนองเดียวกันกับศิลปินหนุ่ม ๆ ในปัจจุบัน มีแฟนเป็นเด็กสาวรุ่น ๆ มากมายฉะนั้น นายทิมเขียนเล่าไว้ว่า:

พวกสาวชาวโคราชหวาดคนึง เสียงกลองตึงเป็นต้องมาตั้งตาดู
ลางอนงค์จงภักดิ์รักละคร มาหลับนอนตามยศไม่อดสู
พวกละครไม่อดอยากซึ่งหมากพลู ล้วนจับคู่ได้เมียเสียทุกคน

พวกศิลปินละครนั้น มีจำนวนจำกัด... "พวกละครน้อยตัวไม่ทั่วสาว" ...จึงลามปามไปทั้งกองทัพ พวกไพร่ในกองทัพ "ล้วนมีชู้คู่ทั่วทุกตัวคน" พวกหญิงผู้ดีก็ได้เสียเป็นเมียพวกนายหมวดนายกองนายทหาร พวกหญิงทาสก็ได้เสียกับพวกไพร่ติดตามกันมาอยู่ด้วยกันนุงนังไปหมด จนเป็นเรื่องที่พวกพ่อแม่ของเด็กสาวต้องพากันระวังระไวกันทั่วไปหมด นายทิมเขียนไว้ว่า:

หญิงโคราชแสนสวาทพวกกองทัพ อยากขยับจะใคร่ได้เป็นผัว

ที่มีลูกสาวเช้าแซ่ฝ่ายแม่กลัว ต้องคุมตัวซ่อนเร้นเป็นโกลา
ที่บางคนมีบ่าวเป็นสาวแส้ ลั่นกุญแจโซ่ใหญ่ต้องใส่ขา
กลัวกองทัพนั้นจักไปลักพา ต้องรักษาบ่าวไพร่ไม่สบาย

คราวนี้ก็มาถึงท่านเจ้าคุณเจ้าเมืองนครราชสีมา . . .

ข้างเจ้าเมืองโคราชให้หวาดไหว กลัวบ่าวไพร่ลูกเมียจะเสียหาย
จะตามพวกกองทัพไปลับกาย เกณฑ์ผู้ชายนั่งยามตามประตู

ที่พระยากำแหงสงคราม เจ้าเมืองโคราชกลัวนักนั้นคือกลัวว่า พวกเมียเล็กเมียน้อยที่สั่งสมไว้ จะถูกนักเลงดีมาลอบตีท้ายครัว นายทิมเขียนเล่าไว้ว่า พระยาโคราช "ตั้งระวังยิ่งยวดเป็นกวดขัน" ก็ด้วยกลัวพวกทหารในกองทัพ "*จะลอบรักเมียน้อยคอยเล่นชู้*"

แต่ทั้ง ๆ ที่ระมัดระวังอย่างยิ่งยวดนั้นเอง ก็ยังเกิดเรื่องจนได้ :

วันหนึ่ง พระยากำแหงสงครามค้นได้เสื้อผ้าและหมวกชุดทหารของกองทัพสองสำรับในห้อง "หม่อมตัวโปรด" คือหม่อมปลั่ง ท่านเจ้าคุณโกรธเคืองมาก เรียกตัวหม่อมปลั่งมาชำระถามหาตัวแม่สื่อว่าเสื้อผ้านี้ใครเป็นผู้ "เอามาให้กับมึงจนถึงมือ"

หม่อมอึดอัดซัดบ้ายนายทหาร ได้ว่าวานอีพุ่มรู้เป็นผู้ถือ
ท่านพระยาโคราชตวาดอื้อ หมวกผ้าหือเอามาไว้ทำไมกัน
หม่อมเรียนตามจริงจิต แปลงอินทรีย์เป็นผู้ชายลอบ
จะคิดหนี ผายผัน
พระยาโคราชเตะตบเข่นขบพื้น สั่งผูกพันอีพุ่มเฆี่ยนเจียนชีวัน
อีพุ่มให้การซัดแล้วซัดใส่ หลวงอะไรท่านมาหาดิฉัน
ให้เอาเสื้อหมวกดำเป็นสำคัญ นำผายผันมาให้หม่อมของพร้อม
เพรียง
ท่านพระยาโคราชตวาดอึง ร้องเหม่น้อยหรือมึงจนสุดเสียง
เตะอีพุ่มกลุ้มกลมลุกล้มเอียง อีพุ่มเพียงบรรลัยขาดใจตาย
แล้วใส่ตรวนขานกยางลูก ซ้ำสวมโซ่กลัวจะลี้หลบหนี
ยางโต หาย
สั่งคนคุมอีพุ่มอยู่เรียงราย ทั้งหญิงชายพิทักษ์พร้อมพรักกัน

แล้วเจ้าคุณโคราชก็นำหนังสือฟ้องร้องมาส่งกับพระยาราชเสนา พระยาราชเสนานำเรื่องขึ้นเสนอเจ้าพระยามหินทร ฯ เจ้าพระยามหินทรฯสั่งสอบสวนหาเจ้าของเสื้อและหมวก ก็ไม่มีใครรับ เจ้าพระยามหินทรฯจึงบอกให้เจ้าคุณโคราชส่งตัวหม่อมปลั้งคนกลางมาสอบสวนยืนยัน

"พระยาโคราชได้ฟังนั่งเรรวน ทำหน้าม้วนเหมือนอย่างงูนาง
อาย"

ในที่สุดพระยาโคราชก็ถอนเรื่องคืนไป ไม่กล้าส่งหม่อมปลั้งตัวโปรดมายืนยัน เพราะความหึงหวงอับอาย

"ครั้นรุ่งขึ้นระบือลือกันกลุ้ม ว่าอีพุ่มหนีไม่รู้ไปอยู่ไหน
บ้างว่าเขาฆ่าตายมันหายไป ต่างสงสัยหนักหนาพูดจากัน
เรื่องหนีนั้นขัดขวางไปทางไหน คนระวังระไวตรวจเป็นกวดขัน
นายประตูนั่งยามก็ครามครัน เป็นหลายชั้นตามช่องด้อมมองมี
ตรวนก็โตโซ่ก็ใหญ่มิใช่หยอก จะตัดออกเห็นไม่ไหวมันไม่หนี
เจ้าเมืองฆ่ามันตายวายชีวี ครั้นเป็นผีสิ้นชีวิตแล้วปิดบัง
คนในจวนพูดชุมว่าอีพุ่มหนี ข้างคนนอกว่าเอาผีไปซ่อนฝัง
ต่างคนต่างลือระบือดัง การก็ยังไม่แท้แน่ข้างใคร

แล้วในที่สุดเรื่องก็หายเงียบไปเหมือนคดีอิทธิพลในสมัยปัจจุบัน

สิ่งที่น่าศึกษาในนิราศหนองคาย นอกจากจะได้แก่ภาพสะท้อนความคดโกง ฉ้อราษฎร์บังหลวง กดขี่ของฝ่ายชนชั้นปกครองแล้ว ยังมีภาพสะท้อนชีวิตของประชาชนไพร่ฟ้าในยุคนั้นด้วยอีกแง่หนึ่ง เช่น ในตอนหนึ่ง นายทิมได้สะท้อน

ภาพชีวิตทางเศรษฐกิจของประชาชนอีสานในเขตนอกเมือง โคราช ระหว่างมวกเหล็กกับจันทึก ไว้ว่า :

ซึ่งชาวบ้านอยู่ยังแขวงจังหวัด ในดงชัฏล้วนลาวคนชาวป่า
เขาก็ชักชวนกันมาวันทา เจ้าพระยาแม่ทัพออกรับรอง
บ้างเอาส้มหน่วยและกล้วยหวี ใจอารีมาคำนับรับสนอง
บ้างก็หาพริกผักและฟักทอง ทำเป็นของกำนัลจัดสรรมา
ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็รับรอง กล่าวคำพร้องถามดั่งจิตกังขา
อยู่ในพนมวันอรัญวา เจ้าคิดหากินนั้นด้วยอันใด
ซึ่งคนเป็นผู้ดีอย่างมีทรัพย์ คะเนนับของเจ้าสักเท่าไหร่
พวกลาวเรียนแอ่ออพูดจ้อไป บ้างว่าได้ปีหนึ่งตำลึงเดียว
บ้างว่ามีพอหยิบสิบสลึง บ้างว่ามีบาทหนึ่งขอดจนเขียว
ที่เศรษฐีอย่างยิ่งมีจริงเจียว ตระหนี่เหนียวห้าตำลึงนั้นพึงมี

อีกแห่งหนึ่ง ที่สูงเนิน พวกชาวบ้านเอาข้าวห่อมาขายให้แก่กองทัพ เจ้าพระยามหินทรฯ ซื้อราคาห่อละเฟื้อง ออกแจกทหาร เมื่อทหารรับห่อข้าวมาแก้ดู ปรากฏว่า อาหารอย่างดีของชาวบ้านแถวนั้นที่มีอยู่ในห่อคือ *ข้าวเหนียวกับเกลือสินเธาว์* ความอดอยากแห้งแล้งของอีสานนั้นมีมานมนานนักหนาแล้วทีเดียว

กองทัพที่ยกไปคราวนั้น ต้องประสบปัญหาไม่เพียงแต่เรื่องน้ำท่วมในป่าลึก หากยังประสบปัญหาความแห้งแล้งกันดารด้วย เพราะพอหมดฝน น้ำท่วมป่าลดลง ในบริเวณอื่น ๆ ก็แห้งแล้งหาน้ำกินยากเย็นเต็มประดา ต้องเลือกหาเส้นทางเดินที่พอจะหาน้ำได้บ้าง และบางครั้งก็ถึงกับจะอดน้ำตาย เช่นในตอนขากลับจากโคราชเก่า ลงมาใช้หนองบัว นายทิมเขียนว่า :

น้ำไม่มีติดกระบอกจะกรอกคอ คนเดินท้อถอยหลังประทังตน
ทินกรร้อนนักบ่ายสักโมง ถึงวังโล่งหยุดสำนักพักพหล
มีแอ่งน้ำพอได้อาศัยคน แต่เต็มทนกล้ำกลืนเหม็นขึ้นคาว
มีอีกแห่งหนึ่งลึกถึงวา กว้างสักห้าหกศอกน้ำออกขาว
มีน้ำพออาศัยไม่ใหญ่ยาว ปะเมื่อคราวมีการกันดารเดิน
เจ้าคุณบัญชาสั่งทั้งกองทัพ ท่านกำชับด้วยทางยังห่างเหิน
น้ำข้างหน้าหายากลำบากเกิน ใครอย่าเลินเล่อจิตชีวิตวาย
ตักน้ำใส่กระบอกไปให้จงทั่ว สำหรับตัวจะได้กินสิ้นทั้งหลาย
ด้วยยามแล้งแห้งหมดจะอดตาย เร่งขวนขวายน้ำกรอกกระบอกไป

นอกจากความแห้งแล้ง อีสานยังลือชื่ออีกด้านหนึ่งคือความหนาว ทุกปีต้องมีข่าวหนาวเป็นพิเศษทางหน้าหนังสือพิมพ์เสมอ นายทิมก็บันทึกความหนาวของอีสานไว้เหมือนกัน ลองฟังเขาเล่าดูบ้าง :

เมืองโคราชเหลือล้นพ้นปัญญา หนาวยิ่งกว่าบางกอกยอกทั้งตัว
ห่มผ้าปีดเหมือนหนึ่งว่าห่มผ้าเปียก มันเย็นเยียกหนาวยวดจนปวดหัว
หนาวอัปรีย์หนาวระยำพอค่ำมัว มันเย็นทั่วสรรพางค์นอนครางฮือ
ต้องสวมเสื้อสามชั้นไว้กันหนาว ทั้งถุงเท้าเกือกซ้อนลงนอนซื่อ
กางเกงสามชั้นนุ่งสวมถุงมือ ตัวหนักตื้อหมวกผ้าปีดหน้าตึง
แต่อย่างนั้นไม่กันความหนาวได้ มันหนาวในตับปอดตลอดถึง
ผ้าห่มสุมคลุมซ้อนนอนตะบึง คิดรำพึงใจอนาถไม่คลาดคลาย
ถ้ารู้ที่ว่าไม่มีข้าศึกรบ คงหาครบซื้อสรรค์เครื่องกันหนาว
หมายจะได้ชิงชัยกันใหญ่ยาว จนถึงคราวฉุกเฉินคิดเกินไป
ด้วยกลัวว่าผ้าเสื้อจะเหลือมือ จึงหาซื้อจัดหาเอามาไม่
ถ้าแม้นว่ารู้แท้เป็นแน่ใจ ว่าพวกไอ้สลัดบกเป็นยกมา
เที่ยวปอกลอกทองพระไปถลุง การรบพุ่งหาสู้จักจะหนักหน้า
ซึ่งเครื่องหนาวสารพัดได้จัดมา ไม่ซื้อหาก็เพราะการประมาณเกิน[๑๔]

แต่นายทิมมิได้มองเห็นแต่ความแห้งแล้งและความทุกข์ยากของอีสานแต่เพียงด้านเดียว สายตาแบบชนชั้นกลางของนายทิมยังมองเห็นทรัพยากรสำคัญของชาติในท่ามกลางความ

---

๑๔ ตอนท้ายนี้ ก็มาลงเอยว่าทางการจัดทัพกะการศึกโตเกินความเป็นจริง คิดว่าจะต้องรบใหญ่ จึงไม่ซื้อเครื่องหนาวมา สมเด็จเจ้าพระยา ฯ คงจะร้อนตัวอีกเหมือนกัน.

แห้งแล้งทุกข์ยากนั้นด้วย เมื่อมาถึงอำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี เขาเขียนความฝันจากสายตาชนชั้นกลางของเขาไว้ว่า :

เข้าปากดงวังส้มร่มชอุ่ม ด้วยยางพุ่มไสวใบพฤกษา
บังแฝงแสงสีสุริยา ที่ในป่าดงคลุ้มชอุ่มมัว
ศิลาหลายอย่างต่าง ๆ สี อยู่ในพื้นปฐพีตลอดทั่ว
มาตั้งทำหินได้แล้วไม่กลัว คงเอาตัวรอดได้เห็นไม่จน
ไม่ต้องใช้หินฝรั่งแล้วครั้งนี้ เมืองไทยมีมากถนัดไม่ขัดสน
ถ้าทำวังทำวัดแล้วจัดคน ขึ้นมาขนส่งไปเห็นได้การ
ด้วยหินอ่อนลายสะอาดประหลาด งามทั้งเนื้อละเอียดดีสีสัณฐาน
เหลือ
มีมากมายหลายล้นพ้นประมาณ จะทำบ้านปูวัดไม่ขัดเลย

สายตาของนายทิมในเรื่องมองเห็นผลประโยชน์ของการตั้งทำอุตสาหกรรมหิน "ไม่ต้องใช้หินฝรั่งแล้วครั้งนี้" นั้น เป็นสายตาของชนชั้นกลางที่กำลังมองหาหนทางแผ่ขยายสู่ทางทำมาหากินของชนชั้นต่ำ และเป็นการมองด้วยทรรศนะแบบนายทุนแห่งชาติที่จ้องจะสลัดการพึ่งพิงนายทุนต่างประเทศโดยแท้

เมื่อเรานึกถึงสุนทรภู่ เมื่อเขาเขียนถึงอภินิหารการยิงธนูครั้งละ ๗ ดอกพร้อมกัน นักศึกษาทางวรรณคดีของเราแต่ก่อน

ก็มักจะนำมาผะเอิดผะเสินกันเป็นตุเป็นตะว่าสุนทรภู่มีสายตายาวไกล มองซึ้งมาถึงกาลในอนาคตว่าจะมี "*ปืนกล*" เมื่อสุนทรภู่เขียนถึงเวทย์มนต์เรียกฝน พวกนักศึกษาวรรณคดีชั้นสูงของเราก็เอามารำพึงรำพันว่า สุนทรภู่มีสายตายาวไกล มองเห็นกาลในอนาคตว่ามี *ฝนวิทยาศาสตร์* และยังมีอะไรอีกเยอะแยะจนดู ๆ สุนทรภู่แทบจะกลายเป็นศาสดาพยากรณ์เอาทีเดียว ที่จริงที่สุนทรภู่เขียนนั้นล้วนเป็นความเพ้อฝันลม ๆ แล้ง ๆ ที่เพ้อเจ้อกรุ้นบกไปบนพื้นฐานของเวทย์มนต์คาถา ไสยศาสตร์ทั้งสิ้นมิใช่เป็นการคาดการณ์หรือคะเนนึกจากข้อเท็จจริงทางวิทยาศาสตร์เลย

แต่นายทิม ผู้ที่มีตระกูลเป็นพ่อค้า มีทรรศนะอย่างชนชั้นกลางอยู่ไร ๆ นี้ เขามองดูหินอ่อนในเขตสระบุรี ด้วยสายตาแบบชนชั้นกลาง และคิดฝันไปจากความเป็นจริงแบบวิทยาศาสตร์ และความคิดฝันไปจากความเป็นจริงเช่นนี้เองที่ทำให้ชนชั้นกลางพักตัวขึ้นได้ในสังคมศักดินา และกลายมาเป็นชนชั้นนายทุนผู้ครองโลกในยุคหนึ่ง ที่เราชมนายทิม ที่มีทรรศนะอุตสาหกรรม จึงเป็นการชมจากพื้นฐานที่เป็นจริงมิใช่แกล้งชมกันจนเลยเถิดแบบสุนทรภู่ในกรณีดังกล่าว

และหินอ่อนที่นายทิมฝันใฝ่ไว้นั้นเอง ที่บัดนี้ได้มีโรงงานอุตสาหกรรมหินอ่อนของเราเกิดขึ้นเป็นความจริงขึ้นแล้ว.

๕ . . .

อีกสิ่งหนึ่งที่เราจะหาได้ยากในวรรณคดีเก่าเรื่องอื่น แต่ปรากฏชัดในนิราศหนองคายก็คือ *"จิตใจรักสันติภาพ"* และ *"เกลียดชังสงคราม"*

หลายต่อหลายแห่งตลอดเล่ม นายทิมได้สะท้อนถึงความเกลียดชังสงครามและใฝ่ฝันในสันติของบรรดาไพร่พลที่ไปในกองทัพ ใครจะมองเห็นว่าเป็นสิ่งขี้ขลาดหรืออย่างไรก็ตามแต่ในการที่พวกไพร่พลหายใจเป็นเรื่องกลับบ้าน แต่นายทิมสะท้อนความรู้สึกอย่างนี้ไว้ด้วยความเห็นใจ.

ทุกคนที่ไปในกองทัพยินดีจะพลีชีพปกป้องแผ่นดินไทยให้พ้นจากการคุกคามของพวกจีนฮ่อทั้งนั้นถ้าหากมีศึกฮ่อคับขันจริงจัง แต่เมื่อข่าวศึกฮ่อก็มีแต่ว่าแตกถอยไปแล้ว ทุกคนจึงหายใจเป็นการกลับบ้านกันทั้งนั้น ข่าวอะไรก็ไม่ชื่นใจเท่ากับข่าวไม่ต้องรบ ไม่ต้องทำศึกสงคราม เช่นวันหนึ่ง นายทิมเล่าไว้ว่า:

ครั้นเดือนยี่แรมแปดค่ำมีกำหนด ได้จำจดมั่นคงไม่สงสัย
พอท้องตรามาถึงอีกหนึ่งใบ พลไพร่บันเทิงเริงสำราญ

หมายใจว่าท้องตราให้หากลับ คนกองทัพปรีดิ์เปรมเกษมศานต์
ด้วยหนองคายวายศึกนึกประมาณ ไม่มีการคงหาทัพกลับนคร
เหล่าไพร่พลกองทัพมาคับคั่ง อยากจะฟังท้องตราหน้าสลอน
เหมือนสัตว์นรกหมกไหม้ในไฟฟอน ที่รนร้อนเหลือกำลังประทังทน
เหมือนเห็นพระมาลัยเสร็จเสด็จมา ปรารถนาจะให้โปรดประโยชน์ผล
สัตว์นรกวิ่งแซ่มาแจจน เหมือนไพร่พลกองทัพที่คับใจ

ดูเถิด ข่าวการกลับบ้านเปรียบเสมือนพระมาลัยมาโปรดพวกสัตว์นรก นายทิมเปรียบเทียบอย่างถึงใจของเขาทีเดียว

แต่แล้ว ทุกคนก็ต้องผิดหวัง เพราะในท้องตราสั่งมาว่า ทางหนองคายแม้จะไม่มีศึกฮ่อแล้ว แต่ยังมีพวกฮ่อตั้งอยู่ทางเขตเมืองพวนและเขตเมืองเวียดนาม ให้กองทัพตั้งรอคอยฟังข่าวศึก และยกขึ้นไปช่วยกองทัพที่ทำงานทางเมืองพวน[๑๕] ...นายทิมเขียนเล่าสภาพของไพร่พลตอนนี้ไว้ว่า

---

๑๕ คือกองทัพของเจ้าพระยาภูธราภัย.

อ่านท้องตราสำเร็จจบเสร็จสรรพ พวกกองทัพที่มาฟังนั่งขนาน
ต่างคนต่างรู้จะอยู่นาน ต้องทรมานทรมาคิดอาวรณ์
ต่างคนโศกเศร้าบ้างเหงาหงอย ล้วนหน้าจ๋อยเสียใจฤทัยถอน
ซึ่งตัวฉันแจ้งใจดังไฟฟอน ตามลมร้อนอยู่ในใจรำคาญ

อีกวันหนึ่ง ตอนสองทุ่ม พระพิมายเชิญท้องตราจากกรุงมาเสนอเจ้าพระยามหินทร ฯ

คนกองทัพรู้ข่าววิ่งกราวกรู อยากจะรู้วิ่งโลดกระโดดผลุง
ต่างคนมาคอยฟังนั่งกันมุง ใจเฟื่องฟุ้งชักพากันมาฟัง

เจ้าพระยามหินทร ฯ อ่านท้องตราว่าให้ยกกองทัพกลับลงไปนครราชสีมา พออ่านจบ :

พวกกองทัพโยธีต่างดีใจ ได้กลับไปโคราชสมมาตรปอง
ต่างเปรมปรีดิ์ดีใจจะได้กลับ นอนไม่หลับยินดีไม่มีสอง
ต่างคนเหิมใจฮึกนึกคะนอง บ้างโห่ร้องสักวาเสภาอึง
ที่เหล่าคนเจ็บไข้ไปไม่รอด ครางออดออดคร้านเกียจนอนเหยียดขึง
ยินข่าวกลับโคราชหวาดคนึง ลุกทลึ่งหายไข้ได้ทันที

อีกแห่งหนึ่ง เมื่อมีการแบ่งกองทัพออกเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งเดินขึ้นไปขัดตาทัพ ณ หนองคาย อีกส่วนหนึ่งกลับ

ลงกรุงเทพฯ นายทิมบันทึกความรู้สึกของไพร่พลทั้งสองพวกไว้อย่างตัดกันว่า:

น่าสงสารพวกที่ต้องไปหนองคาย ทั้งไพร่นายง่วงเหงาจิตเศร้าหมอง
อนิจจาน่าสังเวชน้ำเนตรนอง ทุกหมวดกองเหงาหงอยโศกสร้อยครวญ
ข้างพวกเรานั้นไซร้จะได้กลับ ทั้งกองทัพฮาลั่นเสียงสันต์สรวล
เอิกเกริกเริงร่าน่าสำรวล แต่แล้วล้วนกลับคืนหน้าชื่นบาน

ในตอนท้าย นายทิมได้บันทึกภาพการกลับบ้านไว้อย่างน่าอ่านตอนหนึ่ง คือตอนที่ยกกลับมาถึงอำเภอท่าเรือ:

ต่างคนต่างดีใจด้วยใกล้บ้าน เกษมสานต์สุกใสหัวใจแจ่ม
บ้างพบปะพวกพ้องร้องอ๊ะแฮม บ้างยิ้มแย้มทายทักรู้จักกัน
ชาวท่าเรือที่พวกพ้องต้องไปทัพ ยืนคอยรับลูกผัวตัวกระสัน
ได้ปะพบกันใหม่ใหม่ชื่นใจครัน บางคนนั้นคอยเปล่ายืนเศร้าใจ
พอเขาบอกว่าผัวของตัวตาย ลงทอดกายกลิ้งซบสลบไสล
บ้างโหยหวลครวญคร่ำแล้วร่ำไร ด้วยผัวไปกองทัพไม่กลับมา
บ้างมีชู้รู้ว่าเจ้าผัวตาย ทำฟูมฟายร่ำไรร้องไห้หา
ทำตรอมตรมซมซานด้วยมารยา กลัวแต่ว่าผัวหายไม่ตายจริง
แต่ที่แท้นิยมอยากชมชู้ ถ้าผัวอยู่กลัวจะนุงเกิดยุ่งยิ่ง
เขาบอกว่าผัวตายวายประวิง นึกกริ่งกริ่งร้องไห้กลัวไม่ตาย

นอกจากสะท้อนถึงจิตใจสันติภาพแล้ว นิราศหนองคาย ของนายทิมยังได้ให้ความสำนึกอย่างสำคัญอันหนึ่งแก่ผู้อ่าน นั้นคือ ความสำนึกที่ว่า *ประชาชนเป็นผู้ปกป้องและกอบกู้ชาติ* ตรงข้ามกับที่พวกโบราณนิยม มักอ้างว่า *บรรพบุรุษของฉันเคยกู้ชาติไทยมาแล้ว* ซึ่งดูราวกับว่าบรรพบุรุษของประชาชนทั้งมวลนั่งนอนงอมืองอเท้าอยู่เฉย ฉะนั้น.

โดยปกติ วรรณคดีเก่าๆ หรือวิชาพงศาวดาร (ซึ่งมักจะเรียกกันปลอมๆ ว่าประวัติศาสตร์) ที่สอนกันในโรงเรียนนั้น เมื่อกล่าวถึงสงคราม กล่าวถึงการรบพุ่งป้องกันชาติบ้านเมือง ก็มักจะกล่าวไปในแง่เป็นผลงานของวีรบุรุษผู้นำทัพคนเดียว เช่นว่า เอ่ยขึ้นว่า ปีนั้น กษัตริย์องค์นั้นๆ ยกทัพไปตีเมืองนั้น หรือพระอภัย ยกกองทัพไปตีเมืองนั้นๆ ฯลฯ ภาพที่ได้ในดวงจิตของเราก็คือ ตัววีรบุรุษผู้เดียว กำลังตีเมืองนั้นๆ อยู่ มีไพร่พลล้อมหน้าล้อมหลังมากมาย พวกไพร่พลนั้นดูราวกับหอบกันเหาะมาจากเมืองของตนได้ง่ายๆ ถึงเวลาก็มารุมล้อมตีเมืองพร้อมกันหมด ภาพที่เราทำตกหายไป หรือคิดข้ามกันไป ก็คือการเดินทัพอันยากลำบากของไพร่พล ซึ่งแต่ละคนต้องหาบ *โพล่*ประจำตัวไปด้วย *โพล่* นั้นเป็นหลังคาเหมือนกูบช้าง สานด้วยไม้ไผ่ ยาชันกันฝนรั่ว อันใหญ่ขนาดอาศัยนอนหลบฝน

ได้อย่างจำกัดจำเขี่ย ใน *ไพล่* มีที่เหน็บและแขวนหม้อข้าว ช้อน ทัพพี จิปาถะ ต่างคนต่างแบกเดินบกไป ดังมีในนิราศหนองคายว่า:

"ทำม้าหาบหามแต่พอแรงตน ทั่วทุกคนแต่งเสร็จสำเร็จการ"

(น. ๗๖)

พวกไพร่พลเดินทัพทางบกนั้นเป็นเรื่องน่าเห็นใจอย่างยิ่ง เพราะการเดินเท้าเป็นแรมเดือน เกิดความยากลำบากมากมาย

". . . . . พลนิกายล้าหลังยังไม่มา
บ้างเท้าบวมจะเดินเหินไม่ไหว บ้างเป็นไข้ต้องรอหมอรักษา"

ภาพเหล่านี้เรามองข้ามไปหมด ไม่เคยนึกถึงเลย วรรณคดีและพงศาวดารเก่า ๆ สอนให้เรามองดูการรบ การสงครามเป็นเรื่องการประลองฤทธิอำนาจของวีรบุรุษสองสามคนเสียจนเคย จนกระทั่งลืมไปว่า ตัวเด่นสองสามตัวนั้น ยืนเด่นมีบทบาทให้เราชื่นชมอยู่บนพื้นฐานของ ไพร่พลอันตรากตรำอิดโรย กล้าหาญ เก่งกล้า ซึ่งในนั้นมีบรรพบุรุษของเรา ซึ่งเป็นวีรบุรุษที่ไม่ปรากฏนามรวมอยู่ด้วย ก่อนท่านจะถูกศัตรูฟันคอ

ขาดกระเด็น ท่านอาจจะควงดาบสองมือสังหารศัตรูเสียตั้งสามสิบศพก็ได้ ฝีมือเลิศกว่าตัวนายทัพเสียอีก–ใครจะรู้

แต่นายทิมมิได้ละเลยภาพการเดินทาง การผจญภัยอันลำบากตรากตรำของไพร่พลทั้งหลายทั้งปวงในกองทัพเลย เขาจดไว้อย่างละเอียดลออ *และรู้สึกว่าสำนวนที่เด่นที่สุดของนิราศหนองคายก็อยู่ในตอนพรรณนาถึงความยากลำบาก การผจญภัย . . . วีรกรรมของพวกไพร่นี้เอง* กลอนในตอนดังกล่าวนี้ล้วนไพเราะกว่าปรกติทั้งสิ้น

นายทิมพรรณนาความตอนเดินผ่านดงพระยาไฟไว้ว่า:

ครั้นมาถึงคันยาวขึ้นเขาโขด สูงเด่นโดดแลเยี่ยมเทียมเวหน
ช้างปีนขึ้นตัวตั้งระวังตน ขึ้นสุดบนยอดเขาลำเนาเนิน
ข้างทางแลเป็นเปลวล้วนเหวผา หนทางมาสูงโดดบนโขดเขิน
เป็นคันน้อยริมทางพอช้างเดิน สะทกสะเทิ้นกลัวจะตกหกคะมำ
ภูเขาเล่ากี่ชั้นเป็นหลั่นลด ช้างค่อยจดเดินเรียงกลัวเพลี่ยงผล้ำ
ค่อยค่อยคุกขาหน้าอุตส่าห์คลำ แม้นถลำแล้วเป็นเหลวด้วยเหวลึก
ซึ่งคนอยู่บนสัปคับนั้น มือถือมั่นตัวโยกอยู่โงกหงึก
ดูเหวเห็นใจเต้นอยู่ทึกทึก ช้างพลาดตึกคนงูบจับกูบงัน

คนเดินเท้าเล่าก็ล้าทำหน้าจืด ค้นยาวยืดใช่ง่ายเดินผายผัน
ซึ่งหนทางนั้นเล่าภูเขาชัน ช้างยังดันเต็มแย่อ้อแอ้ไป

(น. ๓๓)

ครั้นเวลาค่ำรบเมื่อพลบค่ำ คนประจำหน้าที่มีสลอน
คอยนั่งยามตามไฟที่ในดอน บางคนผ่อนพักหลับระงับกาย
พึ่งเสียงฆ้องกระแตแซ่เสนาะ ทั้งเสียงเกราะหวั่นไหวน่าใจหาย
ซึ่งละอองน้ำค้างลงพร่างพราย ร่วงโปรยปรายต้องทั่วทุกตัวคน

(น. ๓๓–๓๔)

ภาพการเดินทัพกลางดึก:

กระบวนทัพขับขันอรัญวา ล้วนแต่ป่าดงชัฏสงัดใจ
แสงพระจันทร์สว่างกระจ่างแสง แต่บังแฝงยางยูงสูงไสว
ส่องสว่างอยู่บนกลางนภาลัย แต่ว่าในดงคลุ้มเป็นพุ่มพฤกษ์
คนเดินเท้าแสนขยาดอนาถเหลือ คิดกลัวเสือสัตว์ป่าเวลาดึก
ที่ลางคนคร้ามขลาดอนาถนึก ต่างโห่ฮึกเสียงกันอันตราย
หนทางก็เหลือเลอะน้ำเฉอะชุ่ม ล้วนแต่หลุมหล่มเลอะเปรอะใจหาย

(น. ๓๔)

ภาพการเดินทัพผ่านดงทึบ :

ที่ผืนแผ่นดินบางแห่งบ้างแดงล้ำ บ้างก็ดำเหมือนแสร้งแกล้งมุสา
บางแห่งเหลืองสีซ้ำดอกจำปา พื้นสุธาบางแห่งขาวไม่ร้าวราน
ที่ในดงพงพฤกษ์นึกประหลาด ด้วยอากาศดงร้ายหลายสถาน
บางแห่งร้อนบางแห่งเย็นเป็นวิการ บ้างสะท้านจับเท้าหนาวขึ้นมา

บ้างครั่นเนื้อตัวร้าวชักหาวนอน บ้างก็ร้อนวิบัติขัดนาสา
บางแห่งวิงเวียนหัวมืดมัวตา บ้างจับนาสิกให้ชักไอจาม
บ้างก็เหม็นขื่นเขียวเหม็นเปรี้ยวบูด ไม่อาจสูดด้วยว่าจิตนั้นคิดขาม
ด้วยอายแร่แต่ดินมักกินลาม ตลอดตามสองข้างหนทางจร

อีกอายว่านอายยาในป่าชิด ล้วนมีพิษขึ้นอยู่ดูสลอน
ครั้นต้องแสงสุริยาทิพากร กำเริบร้อนด้วยพิษฤทธิ์วิกล
อายพื้นดินนำพาให้อาพาธ วิปลาสแรงกล้าเมื่อหน้าฝน
ตกแล้งหมาดขาดเหงื่อยังเหลือทน จึ่งพาคนให้เป็นไข้ได้รำคาญ

คนเดินเท้าก้าวหล่มบ้างล้มลุก ช้างเดินบุกหล่มล้าน่าสงสาร
เหล่าโคต่างล้าล้มอยู่ซมซาน บ้างวายปราณกลิ้งตายเป็น
หลายโค

ช้างบุกหล่มบ้างล้มด้วยเต็มล้า ดูก็น่าสมเพชสังเวชโข
เจ้าของช้างเสียใจร้องไห้โฮ ว่าพุทโธ่ซื้อมาราคาแพง
ที่ช้างใหญ่ไม่สู้ล้มาติด ๆ พระอาทิตย์คล้อยบ่ายลงชายแสง
คนเดินเท้าอ่อนล้าระอาแรง บ้างย่องแย่งเท้าพุปะทุพอง

(น. ๓๕–๓๖)

ความไข้ :

ซึ่งกองทัพตั้งแต่มาหลายราตรี เหล่าโยธีบ้างเป็นสุขบ้างทุกข์แสน
ด้วยไข้คงติดมาในป่าแดน ดูหนาแน่นชุกชุมตายสุมไป
บางคนไม่ตายหายมีแรง กินของผิดสำแลงก็ตักษัย
บ้างกินกล้วยน้ำว้าพุทราไป แต่พอใส่ถึงคอชักงอขัน
บ้างก็กินลูกสมองอก่อม้วย บ้างกินกล้วยอ้อยแล้วอาสัญ
กินของสิ้นชีวิตผิด ๆ กัน ฝูงคนบรรลัยรุมชุมสุดใจ

(น. ๕๖)

การพักผ่อน :

วลาหกตกอยู่เสียงซู่ซ่า พวกโยธาคับคั่งนั่งขนาน
ไม่มีที่บังร่มเปียกซมซาน เอาใบตาลมาปิดบังนั่งยองยอง
บางคนหักได้กิ่งไม้คลุม มาปกสุมมิดชิดบังปิดของ

บรรดาเหล่าชาวพลเปียกฝนนอง ฟ้าก็ร้องเปรี้ยงครืนดังปืนยิง
พอฝนหายหนาวงันสั่นเหมือนไข้ ต้องก่อไฟขึ้นนั่งพออังผิง
พวกไพร่พลหนาวงันสั่นเหมือนลิง มันหนาวจริงจับใจผิงไฟลน

(น. ๘๐)

ในวัดทองช่องส้วมน้ำท่วมหมด น้ำไม่ลดกำลังล้นขึ้นจนเหลิง
ไม่มีที่หุงข้าวก่อเตาเพลิง อาศัยเพลิงโบสถ์ใหญ่พอได้การ
พลนิกรต้องนอนอยู่ในเรือ คนที่เหลืออาศัยในวิหาร
อีกศาลาใหญ่กว้างข้างตะพาน เหล่าทหารซ้อนซับขึ้นหลับนอน

(น. ๑๓)

การเดินทัพบนปากเหวในดงพระยากลาง :

ข้ามเขาเหวตาบัวน่ากลัวโข ดูใหญ่โตสูงเยี่ยมเทียมเวหน
มีเขาใหญ่สูงชันอยู่ชั้นบน แลเหลือบยลแหงนฟ้าดูตาลาย
จำเพาะมีมรคาสองวาศอก แลเป็นหมอกมืดมิดใจจิตหาย
ข้างขวามือเขาชันกีดกั้นราย ข้างเบื้องซ้ายเหวลึกคิดนึกกลัว
จะลึกสักเท่าไรเราไม่รู้ ไม่อาจดูขนพองสยองหัว
แม้นตกลงคงเหลวเหวตาบัว ระวังตัวพลัดตกหกคะมำ

หนทางเดินลึกไกลไถลตรง กลัวช้างลงเดินเลียบเหยียบถลำ
ช้างเดินลากขาหลังมันช่างทำ กูบเอียงคว่ำข้างหน้าเมื่อขาลง

. . . .

คนหิวจริงวิงเวียนเจียนจะชัก ถึงบ่ายสักสามโมงท้องโล่งมา
ด้วยอดข้าวเข้าหัวใจหวิววุ่น จิตฉิวฉุนโมโหเกิดโทสา
บ้างทิ้งหาบผลุงหุงข้าวแล้วเผาปลา พวกโยธาพักผ่อนอ่อนกำลัง

. . . .

ข้ามลำน้ำสันนทีต้องปริปาก ช้างเดินยากจริงจริงตลิ่งสูง
ลางคนเดินจดจ้องบ้างต้องจูง ที่เหล่าฝูงคนเดินเกินระอา

(น. ๙๖–๙๗)

ภาพต่าง ๆ ในการเดินทัพที่นายทิมสะท้อนมาให้เห็นนี้ อ่านแล้วทำให้เราเข้าใจซึ้งถึงความยากลำบาก ความเสียสละ กล้าหาญ อดทนอย่างสูงของ *ไพร่บ้านพลเมือง* ทุกคนในสมัยโน้นในการต่อสู้ปกป้องความเป็น *ไท* ของ *ไทย* นายทิมได้พรรณนาความเป็นจริงในสายตาของคนส่วนใหญ่ในกองทัพออกมา ภาพการเดินทัพ และป่าดงของนิราศหนองคาย จึงเป็นภาพอย่างที่คนส่วนใหญ่รู้สึก (ทั้ง ๆ ที่นายทิมเองนั่งบนท้ายช้างของเจ้า

พระยามหินทร ฯ มิได้เดินเท้า และนอนในเต้นท์มีพรมปู มิใช่นอนตากน้ำค้างกลางดิน)

ภาพการเดินทัพ และป่าดง ในสายตาของพวกไพร่ตามที่นายทิมสะท้อนไว้นั้น ผิดกับภาพการเดินทัพ และป่าดงพงพีที่ปรากฏในวรรณคดีอื่น เป็นต้นว่า *ลิลิตพระลอ* หรือ *ลิลิตตะเลงพ่าย นิราศอิเหนา* หรือ *นิราศนรินทร์* ซึ่งการเดินทัพเหล่านั้น มิได้มีความรู้สึกอย่างใดเปรียบเทียบเลยระหว่าง *สงคราม* กับ *สันติภาพ* หากมีแต่ใบหน้าของชู้รักและรสสวาทในที่ลับฝังอยู่ในใจแต่ถ่ายเดียว การสะท้อนภาพของป่าดงเหล่านั้น ก็สะท้อนแต่ป่าที่มีต้น *ขานาง* ที่ทำให้นึกถึง *ขาอ่อนของคนรัก* มีต้น *เล็บมือนาง* ที่ทำให้นึกถึง *เล็บของคนรัก* ที่ข่วนฝากรอยมา หรือมิฉะนั้นก็เป็นแต่ป่าที่มีแต่ *ตัวอักษร* ไม่ใช่ *ต้นไม้* เช่นป่าที่มีต้น *แคคูนค้อคางลาย* หรือ *สน สัก ทราก* หรือ *ยูง ย่อง ยอด ยูงยล โยกย้าย . . .* ซึ่งล้วนแต่เป็นป่าที่มีแต่ตัวอักษร *ส* อักษร *ค* อักษร *ย* ฯลฯ ทั้งสิ้น เป็นป่าที่มีความหมายต่อวีรบุรุษของเรื่องแต่คนเดียว ถ้าเป็นป่า *ทึบ* มันก็เป็นป่าที่ทำให้ใจของจอมทัพ *มืดทึบ* เท่านั้น ส่วนป่าจริง ๆ ที่มันมีผลสัมพันธ์กับคนส่วนใหญ่ทั้ง

กองทัพนั้น กวี *ไม่รู้จัก* (ระวัง, ไม่ใช่เพียงแต่ *มองข้าม* หาก *ไม่รู้จัก*)

แต่ภาพการเดินทัพและภาพป่าดงดิบของนายทิม ทำให้เกิดความรู้สึกและมโนภาพต่างออกไป ทำให้เรารู้สึกชัดอยู่ในห้วงความคิดว่า กองทัพนั้น มิใช่ *กองทัพของเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง* ที่ยกไปปราบฮ่อเสียแล้ว หากเป็น *กองทัพของพวกไพร่ราบที่องอาจ อดทน เสียสละ ตรากตรำ อุทิศพลีเลือดเนื้อจำนวนนับพันนับหมื่น ที่เดินทางรอนแรมผ่านป่าดงดิบอันทุรกันดาร เต็มไปด้วยความชื้น ความแห้งแล้ง ความร้อน ความหนาว ความไข้ และภัยนานาชนิด*

ภาพอย่างนี้หาได้ยากนักในวรรณคดีเรื่องอื่น

และภาพนี้แหละที่ทำให้เราสำนึกได้ชัดเจนว่า ผู้กอบกู้ชาติไทยมาแต่ก่อนโน้น คือวีรบุรุษผู้ไม่ปรากฏนามจำนวนพันจำนวนหมื่นเหล่านี้ มิใช่เรื่องที่ตระกูลเก่า ๆ บางตระกูลจะอวดอ้างคุณความดีแต่เพียงผู้เดียวเลย

และแน่นอน วีรบุรุษผู้ไม่ปรากฏนามนับหมื่นนับแสนทั้งมวลในครั้งกระโน้น ไม่จำเป็นจะต้องมีใครมาแต่งประวัติพิสูจน์ความมีเชื้อสายผู้ดี หรือพิสูจน์ความมีคุณธรรมดีงามให้

หลอกลวงชาวบ้านเลย เขาเหล่านั้นล้วนเป็น *ไพร่ราบ* ผู้มีชีวิตระหกระเหิน ตรากตรำ มีเชื้อสายจากบ้านป่าเมืองเถื่อน บ้างก็โง่เง่า บ้างก็ฉลาด บ้างก็ซื่อสัตย์ บ้างก็คดโกง บ้างก็กล้าหาญ บ้างก็ขลาดตาขาว บ้างก็...

"วักน้ำมนต์ใส่บนศีรษะทั่ว　　บ้างลูบตัวอาบกินสิ้นทั้งหลาย
ที่โกงเขาย่ำแย่แต่ปีกลาย　　ให้ความหายลับลี้อย่าฎีกา"

...วีรบุรุษเหล่านี้ล้วนเป็นปุถุชนที่มีกิเลส และมีชีวิตอยู่ท่ามกลางการเสียสละ เอาเปรียบ ถูกเอาเปรียบ กดขี่ ถูกกดขี่ ต่อสู้ พ่ายแพ้ ฯลฯ ไม่จำเป็นที่ใครจะต้องมาเขียนประวัติพิสูจน์เลยว่าพวกเขาเป็น *พวกเหนือมนุษย์* (Superman) แต่อย่างใด

แต่พวกเขาที่คลาคล่ำอยู่ในโลกียวิสัยนี้แหละ เมื่อรวมกันเข้าทั้งมวลเป็น *หนึ่ง* แล้ว เป็นปรากฏการณ์ที่มีมหิทธานุภาพ และเป็นองค์แห่งความดีงาม สูงส่ง เหนือสิ่งใดทั้งสิ้น.

๑๐...

ในนิราศหนองคายนั้น มีเรื่องที่น่าขำอยู่เรื่องหนึ่งที่นายทิมเล่าไว้นั้นคือเรื่อง *"ฮ่อ"*

สมัยที่ *ฮ่อ* บุกเข้ามาทางเขตหัวเมืองลาวของไทยนั้น ทางกรุงเทพฯ ดูท่าทางจะตื่น ๆ กันมากด้วยไม่เข้าใจชัดว่า *ฮ่อ* คืออะไรแน่ นึกไม่ออกว่าหน้าตาจะเป็นอย่างไร จะมีเขี้ยวมีงาหรือไม่ ? จะเป็นยักษ์หรือเป็นคน ? มีแต่กิตติศัพท์เล่าลือกันว่าพวก *ฮ่อ* นั้นดุร้ายนัก เที่ยวปล้นบ้านปล้นเมืองฆ่าพระสงฆ์องคเจ้า และอะไรต่ออะไรอีกมาก จนดูจะเข้าใจกันว่า *ฮ่อ* นี้คือชนชาติใจทมิฬหินชาติน่ากลัวเป็นที่สุด หาเข้าใจไม่ว่าพวก *ฮ่อ* ก็คือชาวจีนในมณฑลยูนนานที่แตกหนีการปราบปรามของรัฐบาลกลางมานั่นเอง จนถึงกับมีเรื่องเล่ากันว่า พอเด็กร้องไห้ขู่ว่าพวก *ฮ่อ* จะมาจับตัวเท่านั้น ก็หยุดร้องเงียบเป็นปลิดทิ้ง

พวกที่ไปในกองทัพ ที่ว่าจะไปรบ *ฮ่อ* นั้น ส่วนใหญ่ก็ไม่รู้ว่า *ฮ่อ* คือชาติยักษ์มักกะสันที่ไหน หน้าตาเป็นอย่างไร ฉะนั้นพอได้ข่าวว่าจับ *ฮ่อ* จึงพากันตื่นมาดูหน้าตัวที่เรียกว่า *ฮ่อ* นายทิมเล่าไว้ว่า :

เมื่อจมื่นทิพเสนาลงมาถึง
คุมฮ่อมาที่ทำเนียบไม่เงียบอึง
คนทะลึ่งอยากเห็นฮ่อวิ่งสอมา
ฮ่อสองคนใหญ่เล็กเจ๊กเค้าแท้
ช่างเรียกแห้ฮ่อพึ่งน่ากังขา

เรื่องตื่น *ฮ่อ* และไม่รู้จัก *ฮ่อ* นี้ ทำให้เกิดเรื่องขำขึ้นอีกในทีหลัง คือเรื่องหาตัว *ฮ่อ* ไม่พบ สอบสวนไปสอบสวนมาก็ไม่ได้ตัว *ฮ่อ* นายทิมเขียนเล่าไว้ว่า:

เห็นผู้คนช้างม้าลงมาพลัน พระวิชิตณรงค์นั้นคุมฮ่อมา
พวกกองทัพรู้จริงบ้างวิ่งสอ มาดูฮ่อพร้อมพรักคนหนักหนา
อ้ายพวกฮ่อใส่คอตะโหงกคา คนรักษาเดินกลุ้มคอยคุมตัว
เจ้าพวกฮ่อเหล่านี้ล้วนขี้แคร่ เจ้าพวกลาวหามแย่ยิ่งเจ้าสัว
กองทัพฝ่ายเราว่าไม่น่ากลัว ตัวต่อตัวแล้วไม่หนีพันตีกัน
บ้างว่าฮ่อรูปนี้กระจิริด สักสามคนก็ไม่คิดจะพรึงพรั่น
ไม่มีจิตคร้ามกลัวเห็นตัวมัน ต่างคนสันต์สรวลเสเสียงเฮฮา
ท่านเจ้าคุณให้ไปขอฮ่อมาถาม ให้คนล่ามมั่นคงส่งภาษา
นายเสมียนเขียนความตามบัญชา ฮ่อหนึ่งมาให้ความตามกระบวน
ว่าเป็นจีนเกิดยังเมืองกวางตุ้ง ใจมาดมุ่งเลี้ยงชีวิตไม่ผิดผวน
มาค้าขายในเขตประเทศญวน ไปเมืองพวนแล้วเยื้องไปเมืองลา
ก็หากินโดยยุติสุจริต เลี้ยงชีวิตมุ่งหมายขายของป่า
อ้ายพวกฮ่อยกทัพจับเอามา จนเวลาทัพไทยไปเอาตัว
จีนล่ามถามต่อฮ่อคนไหน มันชี้ใส่เจ้าญวนนั่งผมทั้งหัว

ให้ล่ามถามญวนก็บอกพูดออกตัว มันแสนชั่วบอกว่าข้าเป็นญวน
เสมียนล่ามถามต่ออ่อคนไหน มันชี้ใส่ว่าคนนั้นไม่ผันผวน
คนนั้นว่าข้าเป็นลาวชาวเมืองพวน ให้การล้วนข้อรับจับเอามา
นี่ก็เจ๊กนั่นก็ลาวชาวเมืองพวน โน่นก็ญวนนุงนังน่ากังขา
ให้ล่ามถามทั้งหมดจดวาจา เที่ยวถามหาฮ่อคนไหนมิได้มี

(น. ๕๓-๕๔)

ตกลงก็เลยหาฮ่อไม่พบ หรือว่าที่จับมาทั้งสามคนนั้นเป็นการจับเดาสุ่มส่งเดชอย่างไม่รับผิดชอบ ไม่ถูกตัวฮ่อเลยสักคนเดียว ทั้งสามคนอาจจะล้วนแต่เป็นคนรับบาปเคราะห์จากการใช้อำนาจอย่างเหวี่ยงแหของพวกเจ้าเมืองกรมการก็ได้

เรื่องฮ่อนี้ เมื่อมานึกถึงสภาพการณ์บางอย่างในปัจจุบันนี้แล้ว ก็ดูช่างคล้ายคลึงกันเสียจริง ๆ อนิจจา !

นิราศหนองคายนั้น มีความดีอยู่มากมายหลายแง่ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนหลัง ๆ ซึ่งเป็นแง่ดีที่นอกเหนือไปจากการเป็นอาวุธทางการเมืองให้แก่เจ้าพระยามหินทร ฯ ด้วยเหตุนี้ *นายทิม* จึงเป็นกวีที่ควรอยู่แก่การศึกษา และยกย่องผลงาน

ในการสะท้อนภาพความเหลวเละของสังคมในสมัยรัชกาลที่ ๕ ไว้ให้เราได้รู้เห็น เป็นการสะท้อนภาพความจริงที่ตรงไปตรงมา ไม่ปกปิดบิดเบือน เลือกสะท้อนแต่ด้านดีงามด้านเดียว ไม่สะท้อนภาพสังคมจากสายตาของเจ้านายศักดินาผู้ปกครองด้านเดียว หากได้สะท้อนภาพสังคมจากสายตาของพวกไพร่ จากสายตาของชนชั้นกลางที่รักความเป็นธรรมอันกำลังพึ่กตัวขึ้นใหม่ด้วย

เมื่อพิจารณาดูผลงานของนายทิมแล้ว ฝีปากทางกลอนของนายทิมไม่ดีเด่นเป็นพิเศษแต่อย่างใดเลย เป็นแต่กลอนดาษๆ แต่โลกทรรศนะของนายทิมบางอย่าง และวิธีเข้าสู่ปัญหามองปัญหาแบบเป็นปัญหาสังคม มองด้วยสายตาของไพร่หรือชนชั้นกลางที่เห็นอกเห็นใจพวกไพร่ เหล่านี้สิที่ควรแก่การยกย่อง และควรที่จะได้พัฒนามากไปกว่าที่แสดงออกไว้ในนิราศหนองคาย

แต่น่าเสียดายที่นายทิมเดินทางของเขาบนเส้นทางที่เจ้าพระยามหินทรฯ ขีดกำหนดให้ แทนที่เขาจะเดินไปบนเส้นทางชนชั้นกลางของเขาเอง เขาเอาความสามารถของเขาไปรับใช้ปัญหาความขัดแย้งของเจ้านายศักดินาด้วยกันเองเสีย แทนที่

จะเอามารับใช้ความสำนึกในชนชั้นกลางของเขา เขาจึงต้องตกเป็น *แพะรับบาป* เป็น *กวีแพะ* แทนที่จะเป็นกวีที่ต่อสู้เพื่อความสำนึกของตนเยี่ยงชนชั้นกลางอย่าง *เทียนวรรณ* (ต.ว.ส. วรรณาโภ)

เพราะการต้องตกเป็นแพะรับบาป ต้องอาญาเฆี่ยนหลังด้วยหวาย และจำคุก ทำให้นายทิมหมดพลังกระตุ้นใด ๆ ในชีวิตบั้นปลาย ปากกาที่ชุบหมึกโลกทรรศนะของชนชั้นกลางของเขาซึ่งคมกริบถูกวางทิ้ง และหันไปจับปากกาด้ามใหม่มาแต่งบทละครรับใช้เจ้าพระยามหินทร ฯ ไปนับสิบ ๆ เรื่อง

เมื่อเจ้าพระยามหินทร ฯ หาชีวิตไม่แล้ว นายทิมก็ยังคงเป็นข้าช่วงใช้ รักษาผลประโยชน์ให้แก่หลานของเจ้าพระยามหินทรฯ คือพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ซึ่งภายหลังได้ทรงกรมเป็น กรมหมื่นพิชัยมหินทโรดม (ผู้แต่งเพลงลาวดวงเดือน) และโดยเหตุนี้ นายทิมจึงได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น *หลวงพัฒนพงศ์ภักดี* แปลความได้ว่า ผู้ภักดีต่อพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์

นายทิม ชายหนุ่มอายุ ๓๑ ผู้แต่งนิราศหนองคายอย่างร้อนแรง ถูกหวาย คุก และการชุบเลี้ยงแบบศักดินา นำเขากลับมาสู่แนวทางชีวิตอันเงียบสงบ . . . นี่ก็เช่นเดียวกับกวีชน

ชั้นกลางหลายต่อหลายคนที่หมดแรง หมดวิญญาณการต่อสู้เอาในบั้นปลาย หลังจากการต้องเผชิญกับการตอบโต้อย่างจังหน้าของชนชั้นปกครองศักดินาเข้าแล้ว

นายทิมยังโชคดีอยู่หน่อยที่เป็นแพะรับบาปที่เจ้านายนายไม่ทอดทิ้ง สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเขียนเล่าไว้ในประวัติของเขาว่า:

"พิเคราะห์ดูตามเรื่องราวในประวัติก็เห็นพฤติธรรมะ (กตัญญู) มั่นคงต่อเจ้าพระยามหินทร ฯ ฝ่ายเจ้าพระยามหินทรฯ ก็ได้สนองคุณตอบแทน แม้ที่สุดเมื่อป่วยอาการมากจวนจะถึงอสัญกรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปเยี่ยม ก็ได้กราบบังคมทูลฝาก ขอพระบารมีปกเกล้า ฯ เป็นที่พึ่งแก่หลวงพัฒนพงศ์ ฯ โดยเฉพาะ"

นายทิมเลือกเดินเส้นทางของเจ้าพระยามหินทร ฯ เขาได้มีโอกาสแสดงความสามารถเพียงในนิราศหนองคาย แล้วก็หมดลายกวีของชนชั้นกลาง และผลตอบแทนที่ได้รับก็คือการชุบเลี้ยงอย่างไม่ทอดทิ้ง

แต่ถ้าหากเขาเลือกเดินทางบนเส้นทางแห่งชนชั้นกลางของเขาเอง ความสามารถของเขาจะพัฒนาไปมากกว่านี้ เป็นผลดีต่อการพัฒนาสังคมมากกว่านี้ และแน่นอน เขาอาจจะไม่

ได้รับการทดแทนคุณจากเจ้าพระยามหินทร ฯ แต่เขาจะได้รับการยกย่องตอบสนองจากประชาชนมากมายกว่านั้นนัก

ในนิราศหนองคายของเขา ซึ่งเขาสอดใส่อาวุธทางการเมืองสำหรับรับใช้เจ้าพระยามหินทร ฯ ลงไว้นั้น มิได้มีแต่เพียงอาวุธดังกล่าวที่เจ้าพระยามหินทร ฯ ต้องการแต่อย่างเดียว หากนายทิมยังได้สอดแทรกสิ่งอื่น ๆ ที่เป็นของตนเอง เป็นของชนชั้นกลางของตนลงไว้แพรวพราว น่าเสียดายนัก ที่ส่วนดีส่วนนี้ของนายทิม มิได้รับการพัฒนาต่อไปตามการเรียกร้องของยุคสมัยแห่งประวัติศาสตร์

ในส่วนตัวของนายทิมนั้น เป็นผู้ที่ยึดถือความกตัญญูมั่นคงต่อเจ้าพระยามหินทรฯ เป็นที่ตั้ง สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ผู้ทรงรู้จักตัวนายทิม ได้กล่าวถึงหนังสือกลอนโคลงต่าง ๆ ของนายทิมเรื่องอื่น ๆ ว่า:

"สังเกตดูตามสำนวนหนังสือที่หลวงพัฒนพงศ์ ฯ แต่งดูถือความกตัญญูเป็นธรรมวิถีสำคัญกว่าอย่างอื่น"

ตัวนายทิมเอง อาจจะภาคภูมิใจที่ได้ใช้นิราศหนองคายไปรับใช้ความขัดแย้งทางการเมืองระหว่างเจ้าพระยามหินทร ฯ กับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ และอาจจะถือเป็นการกระทำทดแทนบุญคุณอย่างสูงตามวิถีแห่งกตัญญูธรรม . . . ถ้า

นายทิมมีโอกาสได้ล่วงรู้ว่า ชนรุ่นหลังที่ได้ศึกษางานของเขามิได้ภาคภูมิใจในการประพฤติธรรมข้อนั้นของเขา หากภาคภูมิและยกย่องเขาในแง่ที่เขาแสดงตัวของเขาเอง แสดงทรรศนะของนายทิมผู้เกิดในตระกูลชนชั้นกลาง ออกมาในนิราศหนองคายอย่างแจ่มชัด ฉะนี้แล้ว ก็มีเหตุผลสมควรที่ตัวเขาเองจะอุทานถึงอดีตด้วยคำเดียวกับที่เรากำลังอุทานว่า *"น่าเสียดาย"*

ภาคผนวก

หนังสือนิราศหนองคาย *ฉบับไม่สมบูรณ์และตัดทอน* ที่กรมศิลปากรจัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๘ ซึ่งได้ใช้เป็นหลักของการศึกษาครั้งนั้น หลวงรณสิทธิพิชัย อธิบดีกรมศิลปากรครั้งนั้น ได้เขียนบอกไว้ว่า "ได้ตรวจชำระ แก้ไขทำเชิงอรรถคำที่มีปัญหาลงไว้"

เมื่อได้รับการบอกกล่าวเช่นนี้ในคำนำของอธิบดีกรมศิลปากร ทำให้ดีใจอยู่ว่าจะได้อ่านเชิงอรรถอธิบายความที่มีคุณค่าพิสดาร สมกับเป็นงานของกรมศิลปากรที่มีความรับผิดชอบทางนี้โดยเฉพาะ แต่เมื่อเปิดอ่านนิราศหนองคาย และได้

พบกับเชิงอรรถแล้ว ก็ *ผิดหวัง* อย่างมาก เพราะเชิงอรรถนั้นมิได้ให้ความกระจ่างแจ้งอะไรต่อถ้อยคำที่มีปัญหา ตามที่ควรเลยและบางแห่งก็ผิดพลาดอย่างไม่น่าจะผิด

ขอยกตัวอย่างเรื่องที่ ๑ คือ เรื่อง *นามบรรดาศักดิ์ "ขุนศรีกะดานพล"* อันเป็นบรรดาศักดิ์ขุนนางที่ไปในกองทัพ กรมศิลปากรลงเชิงอรรถอธิบายไว้ในหน้า ๗๔ ว่าดังนี้:

"*กะดานพล*" ชื่อยศขุนศรีกระดาลพล ไม่แน่ใจว่าจะถูกดังนี้ ควรจะเป็น "ขุนศรีกะการพล" มากกว่า แต่ไปค้นในชื่อยศศักดิ์นายทหารสมัยรัตนโกสินทร์ก็ไม่มีชื่อนี้กล่าวไว้.

เรื่องยศนายทหารผู้นี้ ในนิราศหนองคายเขียนว่า "*ขุนศรีกะดานพล*" และที่กรมศิลปากรอธิบายว่า ตรงกับตำแหน่งขุนศรีกระดาลพล (ตามที่เรียกกันทั่วไป) นั้น ถูกต้องแล้ว แม้ในนิราศหนองคายเอง หน้า ๔๑ ก็ใช้ว่า: "สั่งขุนศรีกระดาลพลคนชำนาญ" แต่ตอนที่ไปสงสัยของเขาว่าผิด แล้วสันนิษฐานว่าควรจะเป็น "กะการพล" นั้น ดูออกจะตัดสินเร็วไปหน่อย.

ความจริงชื่อ *ศรีกระดาลพล* นั้น ในหนังสือเก่า ๆ และในทำเนียบศักดินากฎหมายตราสามดวงก็มีเอ่ยถึงบ่อย ๆ มีทั้งเป็นตัวบรรดาศักดิ์ คือเป็น *ขุนศรีกระดานพล* และมีทั้ง

ที่เป็นสร้อยของบรรดาศักดิ์ เช่น กุมภาแดงจุลาเทพภักดี *ศรีกระดารพล* หรือ กุมภาแดงเสนาฏชาติการี*ศรีกระดานพล* ฯลฯ พวกบรรดาศักดิ์เหล่านี้ ล้วนเป็นข้าราชการในกรมสัสดีทั้งนั้น เฉพาะตัวบรรดาศักดิ์ ขุนศรี*กระดานพล* นั้น เป็นปลัดกรมสัสดีกลาง ทำหน้าที่นั่งพิพากษาคดีในศาลประจำกรม ขุนศรี*กะดาน*พล ของนิราศหนองคายก็ทำหน้าที่ตัดสินความอยู่ในกองทัพ . . . "สั่งขุนศรีกระดาลพลคนชำนาญ เป็นตระลาการชำระความถามซัก" คำที่เขียนกันต่าง ๆ เป็นกะดาน กระดาน กระดาร และกระดาล นั้น เป็นคำเดียวกัน คำเดิมที่ถูกต้องคือ "*กันดาล*" ดังปรากฏอยู่ในหนังสือเก่าบางแห่ง ชื่อยศ "*ศรีกันดาลพล*" นี้ เป็นชื่อยศภาษาเขมร และเป็นชื่อยศที่มีใช้อยู่ในอาณาจักรเขมรโบราณยุคพระนครหลวงก่อนหน้าสมัยสุโขทัยมาแล้วนมนาน ในศิลาจารึกภาษาเขมรโบราณที่นครธม นครวัด และอื่น ๆ ก็มีคำ "*กันดาลพล*" ปรากฏอยู่บ่อย ๆ ที่ลายจำหลักขบวนพยุหยาตราทัพของพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ซึ่งจำหลักไว้ที่ระเบียงนครวัด ก็มีนายทหารตำแหน่ง "*กันดาลพล*" อยู่ในกองทัพด้วยเหมือนกัน

กันดาลพล คำเขมร แปลง่าย ๆ ว่า "*กลางพล*" (กันดาล = กลาง) เท่านั้นเอง

ตำแหน่งขุนศรีกันดาลพล ในกรมพระสัสดีกลางของเรา และสร้อยของตำแหน่งอื่น ๆ ในกรมสัสดีเป็นต้นว่า "กุมภาแดงจุลาเทพภักดีศรี*กระดารพล*" เป็นตำแหน่งที่มีรากเหง้ามาจากทำเนียบยศของเขมรโบราณนี้เอง มิใช่อื่น (และตำแหน่งกุมภาแดงนั้นเล่าก็เลอะเลือนมาจาก *กัมรแดง* หรือ *กมรุแดง* ของเขมรอีกเช่นกัน) เราใช้กันนาน ๆ แปลไม่ออกก็เลยเขียนกันเลอะเทอะไป

ที่นิราศหนองคายออกชื่อขุนศรีกระดานพล มีหน้าที่พิพากษาคดีในกองทัพนั้น คือ ขุนศรีกันดาลพล ในกรมสัสดีกลาง ทำหน้าที่ปลัดนั่งศาล มีศักดินา ๖๐๐ คู่กับขุนวิสูตรเสนี มิใช่เลอะเลือนมาจาก *ศรีกะการพล* แต่อย่างใด

ตัวอย่างที่ ๒ คือ *เรื่องคำ "อินศวร"* ตอนหนึ่งนิราศหนองคายเขียนว่า "งามสำอางเฉิดฉินดัง *อินศวร*" กรมศิลปากรลงเชิงอรรถไว้ว่า :

"อินศวร กลอนพาไป ที่ถูกควรเป็นอิศวร" (น.๒๖)

ที่ไปจดลงง่าย ๆ ว่า คำ "อินศวร" เป็นคำประเภท *กลอนพาไป* นั้น ตัดสินใจเร็วไปหน่อย และที่ว่า ที่ถูกควรเป็นอิศวร นั้น ก็ยังไม่ถูกแท้ เพราะที่ถูกแท้เป็นภาษาสันสกฤตนั้น คือ *อีศวร* (สระอี)

สาเหตุที่คำ *อีศวร* กลายเป็น *อินศวร* หรือบางแห่งเคยพบเขียนเป็น *อินสวน* นั้น มีอยู่สองทางคือ

๑. *ความสำนึกของชาวบ้าน* ชาวไทยแต่โบราณนับถือพุทธศาสนา รู้จักเทวดาตามเรื่องในชาดกบ้าง ในพระสูตรบ้าง เทวดาใหญ่ที่สุดตามความสำนึกของหนังสือชาดกในพระสูตร คือ *พระอินทร์* เมื่อเอ่ยถึงสวรรค์ คนไทยเป็นต้องนึกถึง *พระอินทร์* ก่อนใครหมด สำนวนพูดของเราจึงมีว่า "ต่อให้ *พระอินทร์* ลงมาเขียว ๆ ก็ไม่เชื่อ" หรือคำทายของเรามีว่า "เขียวเหมือน *พระอินทร์* บินเหมือนนก ศรปักอก นกก็ไม่ใช่" (ตอบว่าแมลงทับ) วรรณคดีเก่า ๆ ของเรา เทวดาที่ลงมาเกี่ยวพันกับคนมากที่สุดก็คือ พระอินทร์ เช่น เรื่องยอพระกลีนกินแมว เรื่องสังข์ทอง มีพระอินทร์มายุ่งยุ่มย่าม เรื่องมหาเวสสันดรชาดก ที่แพร่หลายมาก ก็มีพระอินทร์ ถึงในศาสนาพราหมณ์เอง ยุคโบราณต้น ๆ ก็นับถือพระอินทร์เป็นใหญ่กว่าใคร ๆ

โดยความเคยชินต่อพระอินทร์นี้เอง เมื่อมาพบกับเทวดาใหม่ คือ อีศวร เข้าก็เลยถูกปนเปกันชุลมุน เอาพระอินทร์กับพระอีศวรปนกันเป็นองค์เดียวก็มี เข้าใจกันปนเปไปมาก็มี ตัว

อย่างก็คือ ในโคลงแช่งน้ำพระพัทธ (แปลว่า *น้ำสาบานผูกมัด* ภายหลังมาเรียก โองการแช่งน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เสียเพราะพริ้ง) อันเป็นโคลงที่แต่งเก่าแก่ครั้งต้นสมัยกรุงศรีอยุธยา คือเกือบ ๖๐๐ ปีมาแล้ว ในโคลงนั้น ซึ่งเป็นโคลง *ทางราชการ* ของพวก *พราหมณ์พิธี* ในราชสำนัก กล่าวถึง พระอีศวรปนกับพระอินทร์เหมือนกัน คือกล่าวถึงพระอีศวรว่า

"โอมปรเมศวราย ผายผาหลวงอะคร้าว ท้าวเสด็จเหนือวัวเผือก เอาเงือกเกี้ยวข้าง อ้างทัดจันทร์เป็นปิ่น ทรงอินทรชฎา สามตาพระแพร่ง แกว่งเพชรกล้า ข้า[๑๖] พิฆนจัญไร

ร่ายบทนี้ กล่าวถึงพระอีศวร (ปรเมศวร) มีคำพรรณนาว่า: ทรงวัวเผือก อันนี้ถูก คือทรงโคนันทิ หรือ โคอุศุภราช, เอาเงือกเกี้ยวข้าง อันนี้ถูก คือเอางู (เงือกเป็นภาษาโบราณ) เกี้ยวกระหวัดเป็นสังวาล, ทัดจันทร์เป็นปิ่น อันนี้ถูก คือเอาพระจันทร์เสี้ยวมาทัดไว้เป็นปิ่นมวยผม, สามตาพระแพร่ง อันนี้ถูก คือมีสามตา

แต่ที่ไม่ถูกก็มี คือตรงที่ว่า *แกว่งเพชรกล้า* "*เพชร*" นั้นคือ วัชระ หรือวชิระ อันได้แก่สายฟ้าซึ่งที่จริงเป็นอาวุธของ *พระอินทร์* มิใช่อาวุธของพระอีศวร อีกอย่างที่ผิดก็คือ

---

๑๖ รูปโบราณของคำว่า "*ฆ่า*"

ที่ว่า *ผายผาหลวงอะคร้าว "ผาหลวง"* นั้นคือ เขาพระสุเมรุ อันเป็นที่สถิตย์ของ *พระอินทร์* มิใช่ของพระอีศวร พระอีศวรนั้นอยู่เขา *ไกรลาศ* อันมีสีขาวดังสีเงินยวง ซึ่งไทยโบราณเรียกว่า "*ผาเงิน*"

ดูเถิด พราหมณ์พิธีในราชสำนักแท้ ๆ ยังเอาพระอีศวรกับพระอินทร์ไปปนกันให้ยุ่ง

คราวนี้ในวรรณคดีชาวบ้านที่กล่าวถึงพระอินทร์นั้น เราจะพบที่เรียกพระอินทร์ว่า *ท้าวตรีเนตร* (สามตา) บ่อย ๆ อันที่จริงพระอินทร์นั้นมี *พันตา* (สหัสนัยน์) ผู้มีสามตานั้นคือพระอีศวร

ด้วยความปนเปกันมาแต่โบราณเช่นนี้เอง คนชาวบ้านทั่ว ๆ ไปจึงเรียกพระอีศวรเขวไปเป็น *อินศวร* หรือ *อินสวน* หรือ บางทีก็ *อินทร์สวน.*

๒. *แนวทางของเสียง* เรื่องแนวทางของเสียงนี้ เป็นวิทยาศาสตร์ของภาษา มันมีกฎเกณฑ์ที่พิสูจน์ได้ของมันเองเป็นกฎภววิสัย มิใช่เรื่องคิดประดิษฐ์เดาของกวีหรือของนักนิรุกติศาสตร์

ผู้ที่สนใจเพลงไทยเดิม คงจะเคยได้ยินชื่อเพลง ลินลากระทุ่ม หรือลิ้นลากระทุ่ม มาบ้าง ซึ่งอันที่จริงก็คือเพลงลีลา

กระทุ่ม นั่นเอง แต่คนโบราณ พวกชาวบ้านไทย ๆ เรียกเป็น *ลินลา* แล้วเลยไปถึง *ลิ้นลา* ใคร ๆ ก็อาจจะหัวเราะเยาะประชาชนชาวบ้านที่พูดผิดพูดเพี้ยน คำ *ลีลา* ก็พูดไม่ได้ต้องเดาะเสียเป็น *ลิ้นลา* เอาละนี่เรื่องของชาวบ้านห่างการศึกษา แต่ถ้าเราเข้าไปในวังหลวง จะเห็นประตูวังชั้นใน สร้างสมัยรัชกาลที่ ๑ มีชื่อประตูสำหรับพวกนางในเข้าออก ตั้งชื่อคล้องจองกันเป็นคำกลอนว่า อนงค *ลิ้นลา* ยาตรากษัตรีย์ . . . นี่เป็นเรื่องของชาววัง ของเจ้านายที่มีการศึกษาสูง เขาก็ชอบ *ลิ้นลา* เหมือนกัน ไม่ชอบ *ลีลา*

ทำไม ? ทั้งชาวบ้านทั้งชาววังไร้การศึกษา โง่เง่า พูดไม่ชัดกระนั้นหรือ ? หามิได้ หากเป็นกฎภาววิสัยของเสียงในภาษาไทย ที่นิยมใช้ *เสียงนาสิก* (เสียงจมูก) เข้าช่วยการออกเสียงให้ระรื่นหู และรื่นปาก การแทรกเสียงนาสิกลงกลางคำนี้คือที่ตำราไวยากรณ์เรียกว่า *นิคคหิตอาคม* นั่นเอง

ฉะนั้น คำกลอนชาวบ้านจึงมีบ่อย ๆ ที่บังคับให้อ่าน *ศิลา* ว่า *ศิลลา*

ฉะนั้น คำ *สิขร* จึงได้แปรสภาพสำเนียงเป็นไทย ๆ ว่า *สิงขร*, สีหบัญชร สีหราช สีหนาท สีหาสน์ จึงออกสำเนียง

ไทย ๆ ว่า *สิงหบัญชร สิงหราช สิงหนาท สิงหาสน์* ตามลำดับ และแน่ละ *สีหาคม* จึงเป็น *สิงหาคม*

เราลองเอามือบีบจมูกไว้ให้ตัน แล้วทำดังนี้

ก. ออกเสียงคำว่า ศิลา และสิขร เราจะรู้สึกว่า ออกเสียงได้ตามปรกติ ไม่ติดขัด

ข. ออกเสียงคำว่า ศิลลา และสิงขร เราจะรู้สึกว่า พยางค์ต้น คือ *ศิล* และ *สิง* นั้น มีลมตันขึ้นค้างในจมูก ออกเสียงให้เต็มไม่ได้ นั่นคือเสียงที่ล้นขึ้นนาสิก พิสูจน์ให้เห็นว่า ศิลลา และสิงขร มีเสียงขึ้นจมูกแทรกกลางคำอยู่

และก็เสียงล้นขึ้นนาสิกแทรกกลางคำนี้แหละคือ *เสียงอ่อน* ที่ไทย และภาษาอื่นหลายภาษาชอบใช้ช่วยการออกเสียง หรือบางครั้งก็ใช้เพื่อเปลี่ยนหน้าที่ของคำ เช่น *เกิด* เป็น กริยา *กำเนิด* เป็น นาม ดังนี้เป็นต้น คำอย่างนี้ ไทยเราเรียนรู้กันในลักษณะ *คำแผลง* และตามไวยากรณ์บาลี เรียกว่า *นิคคหิตอาคม* ซึ่ง ถ้าจะเรียกตามหลักวิทยาศาสตร์ของเสียง ก็ควรจะเรียกว่า *กฎภววิสัยของการแทรกเสียงนาสิกในกลางคำ* กฎนี้ประชาชนผู้ใช้ภาษาปฏิบัติกันเองในชีวิตประจำวัน แล้วนักวิทยาการทางภาษาจึงมาค้นพบขึ้นภายหลัง มิใช่การแผลงคำเล่นโดยความเฟื่องฟุ้งของกวีหรือนักภาษาแต่อย่างใดไม่

กฎภววิสัยของการแทรกเสียงนาสิกในกลางคำนี้เอง ที่ทำให้คนไทยจำนวนมากออกเสียงคำ

มกร	ว่า มังกร
มกุฎ	ว่า มงกุฎ
เสวาล (บาลี) ไสวาล (สันสกฤต)	ว่า สังวาล
มคฺค (บาลี) มารคฺ (สันสกฤต)	ว่า มรรคา (อ่าน มันระคา)
ภริยา (บ) ภารฺย (ส)	ว่า ภรรยา (อ่าน ภันระยา)
สรเสีร (เขมร)	ว่า สรรเสริญ (*สันเสิน*) หรือ *สันระเสิน* หรือ *สั่งกะเสิน*
เผอิญ (เขมร)	ว่า *พันเอิญ* *บังเอิญ*
สรรพากร	ว่า *สัมพากร*
สรรพสามิต	ว่า *สัมพสามิตร*
เสมอ	ว่า ซำเหมอ (*ซัมเหมอ*)

โดยกฎภววิสัยของการแทรกเสียงนาสิกในกลางคำนี้เอง ที่ทำให้ *ลี*ลา เป็น *ลิน*ลา และ *ลิ้น*ลา และโดยแนวเดียวกัน อีศวร เป็น *อิน*ศวร หรือ *อิน*สวน และแน่นอน *บดี*ศวร ก็กลายเป็น *บดิน*ศวร ด้วย

คนไทยโบราณนั้น เรียกพระอีศวร ว่า *อินสวน* หรือ *อินศวร* มานานหนักหนาแล้ว ที่เขาพากันเรียกอย่างนี้ เหตุ

ผลต้นตอย่อมมาจากกฎภววิสัยของเสียงนี้ ผนวกกับความเข้าใจไขว้เขวปะปนระหว่างพระอีศวรกับพระอินทร์ ดังได้ยกตัวอย่างหลักฐานแสดงมาแล้ว

ฉะนั้นการที่กรมศิลปากรชี้แจงไว้ว่า นายทิมใช้คำ "งามสำอางเฉิดฉินดังอ*ินศวร*" เป็นเพราะกลอนพาไป จึงออกจะลงโทษนายทิมมากไป และออกจะละเลยต่อ*ความเป็นจริงของภาษาชาวบ้าน* เกินไป ผู้ทำเชิงอรรถของกรมศิลปากรอาจจะลืมไปว่านายทิมเขียนนิราศในสมัยรัชกาลที่ ๕ และเขียนด้วย*ภาษาชาวบ้านไพร่ราบ* ของยุคนั้น มิได้เขียนด้วยภาษาวรรณคดีชั้นสูงแบบคำฉันท์

ตัวอย่างที่ ๓ เรื่อง *ภูมิศาสตร์ของนิราศ* ในนิราศหนองคาย บอกระยะการเดินทัพไปเป็นแห่งๆ มาถึงแห่งหนึ่งนายทิมจดไว้ว่า ชื่อ "ทุ่งใช้วาน" ทุ่งนี้อยู่ถัดจาก มวกเหล็กขึ้นไป ยังไม่ถึงอำเภอจันทึก กรมศิลปากรลงเชิงอรรถไว้ว่า "คงจะหมายถึง*ขี้วาน* ซึ่งเป็นตำบลหนึ่งในเขตอำเภอพิมาย" (น. ๓๔)

ทุ่ง *ใช้วาน* ของนายทิมนั้น อยู่ถัดมวกเหล็กขึ้นไป พ้นทุ่งใช้วานแล้วจึงถึงสระคุด แล้วเข้าดง พ้นดงแล้วจึงถึงพุนกยูง แล้วถึงจันทึก กุดผักหนาม ลาดบัวขาว สีคิ้ว สูงเนิน กุดจิก ฯลฯ แล้วจึงจะไปถึงนครราชสีมา ออกจาก

นครราชสีมาไปทางตะวันออกเฉียงเหนืออีกไกลจึงจะถึงอำเภอ *พิมาย*

ทุ่งใช้วานนั้นอยู่ทางทิศตะวัน *ตก* เฉียง *ใต้* ของโคราช ส่วนพิมายนั้นอยู่ทางทิศตะวัน *ออก* เฉียง *เหนือ* ของโคราช นายทิมเดินทางยังขึ้นไม่ถึงโคราชเลย เพียงพ้นเขตมณฑลอยุธยาเท่านั้น กรมศิลปากรเกณฑ์ให้นายทิมข้ามโคราชไปถึงอำเภอพิมายเสียแล้ว ดูรวบรัดเหลือเกิน ทุ่งใช้วาน กับอำเภอพิมายนั้นอยู่ห่างกันคนละทิศ ตรงข้ามกันเป็นเส้นผ่าวงกลม อย่างที่ฝรั่งเรียกว่า "Diametrically opposite" ทีเดียว.

การเดาตำแหน่งทางภูมิศาสตร์โดยคะเนเอาแต่ชื่อมีเสียงพ้องกัน เป็นการกระทำที่ควรจะไม่ใช้อย่างเด็ดขาด ชื่อบ้านของนิราศต่าง ๆ นั้น ไม่จำเป็นจะต้องมีอยู่ในปัจจุบันเสมอไป บางบ้านย้ายที่ตั้งได้ หายไป ร้างไป เกิดใหม่ได้ เมื่อหาไม่พบ ก็อย่าเดาดีกว่า อันตรายแก่เยาวชนที่จะศึกษาโดยเชื่อถือใน *สถาบัน* ของกรมศิลปากรเปล่า ๆ

ตัวอย่างที่ ๔ เรื่อง *ตรวนขานกยาง* นายทิมเล่าถึงตอนอีพุ่มแม่สื่อ ถูกพระยาโคราชจำตรวนว่า :

"แล้วใส่ตรวนขานกยางลูกยางโต ซ้ำสรวมโซ่กลัวจะลี้หลบหนีหาย"

กรมศิลปากรทำเชิงอรรถไว้ว่า:

"*ตรวนขานกยาง* ชื่อตรวนที่มีลูกยาง ๒ อัน ลูกยาง คือ ลูกโซ่ตรวนที่ทำเป็นห่วงยาวๆ สำหรับพอก้าวได้" (น.๗๑)

คำอธิบายนี้ รู้สึกว่าคัดมาจากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน เพราะถ้อยคำตรงกันอยู่เป็นพยาน ที่อธิบายนี้ไม่ผิด แต่ไม่ชัดเจน

ตรวน โดยปกติใช้ *โซ่* เหล็ก ลูกโซ่แต่ละลูกเล็กๆ สั้นๆ ร้อยกันต่อเป็นสาย งอ พับ พันได้

แต่ตรวนขานกยางเป็นตรวนพิเศษ มิได้ทำด้วย*โซ่*เหล็ก หากทำด้วย *ท่อน* เหล็กยาวประมาณคืบเศษ หรือสองคืบ ใช้สองท่อนเท่านั้น ปลายของท่อนเหล็กข้างหนึ่งทำเป็นห่วงคล้องติดกับวงแหวนที่สวมข้อเท้า แล้วปลายอีกข้างหนึ่งทำเป็นห่วงคล้องติดกันเอง นั่นคือ ท่อนเหล็กยาวสองท่อนทำปลายเป็นห่วงคล้องติดกันเป็นเส้นเดียว แต่พับได้ แล้วเอาไปตีตรึงกับวงแหวนข้อเท้า ตรวนอย่างนี้แข็งทื่องอไม่ได้ พันไม่ได้ พับได้ตรงกลางแห่งเดียว ต้องเอาเชือกผูกห่วงกลางตรวนโยงไว้กับเอว ยกกลางตรวนให้แหลมขึ้น จึงจะเดินได้ ผิดกับตรวนที่ทำด้วย *โซ่* ซึ่งไม่ต้องโยงก็เดินได้ ตรวนขานกยางนี้ ค้ำขา

เดินยาก ต้องทอดขาเขียงก้าวไปทื่อ ๆ งอขาไม่ได้ เวลาเดินขายาวเก้งก้างเหมือนขานกยาง จึงเรียกตรวนขานกยาง และท่อนเหล็กแต่ละท่อนนั้นเรียกว่า "*ลูกยาง*" (ไม่เรียก *ลูกโซ่*) *ยาง*นั้นคือ *เดิน* เป็นภาษาไทยเดิมที่เดี๋ยวนี้เรายังรักษาไว้ในคำว่า *ย่างเท้าก้าวเดิน* ที่นายทิมเขียนว่า:

"*แล้วใส่ตรวนขานกยางลูกยางโต ซ้ำสรวมโซ่กลัวจะลี้หลบหนีหาย*" นั้น คำว่าลูกยางโต คือลูกย่างโต ที่พิมพ์เป็น *ลูกยาง* นั้นบางทีกรมศิลปากรจะแก้ไขเสียโดยเห็นว่าใช้ *ลูกย่าง* จะผิดหรืออย่างไรไม่ทราบชัด แต่เชื่อว่านายทิม ผู้เคยอยู่ในทัพ เคยติดคุก คงจะไม่ใช้ศัพท์คุกผิด อีพุ่มนั้น ถูกจำ*ตรวนขานกยาง* ที่ใช้ลูกยางขนาดโต และซ้ำยังถูกสวมรัดด้วย *โซ่* . . . *โซ่* กับ *ตรวน* เป็นสองอย่าง ฉะนี้.

ภาคผนวกเบื้องท้าย ที่ได้กล่าวถึงผลงานตรวจชำระของกรมศิลปากรนี้ มิได้มีเจตนาจะจับผิดแต่อย่างใด หากใคร่จะชี้ตัวอย่าง ให้เป็นที่สังวรว่า การตรวจชำระนั้น ควรทำอย่างรอบคอบ ถ้าหากไม่แน่ใจแล้ว ก็อย่าเพิ่งเอาความรู้น้อยๆ ของเรา ไปตรวจชำระกวีเก่า ๆ เข้าง่าย ๆ จะก่อให้เกิดความเข้าใจผิด ๆ ขึ้นในหมู่เยาวชนผู้ศึกษาน้อยอยู่ และเชื่อถือ *สถาบัน* ของกรมศิลปากรเสียเปล่า

และเมื่อเห็นตัวอย่างการชำระตรวจสอบของกรมศิลปากรเรื่องนี้แล้วทำให้ฉุกคิดอยู่ไม่วายว่า ที่หลวงรณสิทธิพิชัย อดีตอธิบดีกรมศิลปากรบอกไว้ว่า ได้ตัดข้อความอันไม่สมควรออกเสียนั้น อาจจะไปเที่ยวตัดข้อความดีเด่นของนิราศหนองคายออกทิ้งเสียบ้างแล้วละกระมัง ?

๖ เมษายน ๑๙๖๑

ชุดประกอบการศึกษา

ภูพานปฏิวัติ

เนื้อร้องและทำนองโดย จิตร ภูมิศักดิ์

ยืนตระหง่านฟ้า
แผ่ไพศาลทิวขาวยอดสูงสง่า
ภูพานมิ่งขวัญคู่หล้าแหล่งไทย
ธงแดงเด่นของพรรคสะบัดโบกพริ้วเหนือภู
สู้พายุโหมหวิวหวูไม่เคยหวั่นไหว
ประทีปแห่งยุคเหมือนแสงอาทิตย์อุทัย
นำทางสู่ชัยมิได้หวั่นมั่นในศรัทธา
นักรบเหนือภูพาน ทหารของมวลชน
เด็ดเดี่ยว อดทน เลือดเนื้อพลีเพื่อประชา
ทุกดงดิบลำเนาขุนเขาสูงเสียดฟ้า
พวกเราฟันฝ่าดั้นด้นทนทาน
เสียงปืนก้องคำรามคุกคามทั่วแดนดง
ระเบิดทุ่มลงปานฝนไม่เคยสะท้าน
สงครามประชาชนทุกคนล้วนอาจหาญ
ยืนหยัดตระหง่าน ดั่งภูพานไม่หวั่นผองภัย
มวลชนเกรียงไกร ชี้ขาดชัยสงคราม
เพลิงปฏิวัติ แผ่สะพัดโหมฮือเป็นเปลวลุกลาม
ธงแดงเด่นงามโบกทายท้าเหนือยอดภูพาน ◎